

LU-BIBLIOTEKET
Inst. för lärarutbildning
Uppsala

Uppsala
Universitetsbibliotek
Blåsenhusbiblioteket

Tidskr.

UNIV.-BIBL.

1984:07-08

UPPSALA

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
156

Ingar Bratt

**Engelskundervisningens
villkor i Sverige**

1850—1905

Engelskundervisningens villkor i Sverige 1850—1905

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B.RUD.HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LXIV 1984
VOLYM 156 UNDER REDAKTION AV BJÖRN SJÖVALL

Ingar Bratt

**Engelskundervisningens
villkor i Sverige
1850—1905**

Tryckt med bidrag från
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

STOCKHOLM — UPPSALA 1984

Bratt, Ingar

Engelskundervisningens villkor i Sverige 1850—1905

The Teaching and Learning of English in Sweden 1850—1905

Department of Education, University of Lund

Uppsala 1984, 281 pp, monograph

Abstract

This volume closes my study of the teaching and learning of English in Sweden up to 1905. Two reports have previously appeared, the first (1977) extending to 1850, the second (1982) dealing with English teaching material published in Sweden 1850—1905.

The present investigation stresses the organisation of the teaching of English as well as prevalent aims and methods of language instruction in Sweden 1850—1905. It covers

- (1) universities and other institutions for the training of language teachers, male and female,
- (2) state secondary schools for boys the organisation of which was continually changing during the period,
- (3) other alternatives, such as private schools for girls and for boys (occasionally coeducational establishments), vocational schools for technical, commercial and military training, higher elementary schools, language institutes and independent study with the help of more or less self-instructional material.

Two circumstances have proved favourable for innovation: close contact between schools and universities and the existence of a non-official sphere of language teaching where new devices were tested.

ISBN 91-851 30-28-1

© Föreningen för svensk undervisningshistoria och Ingar Bratt
Uppsala 1984 A-Offset

Förord

Med denna volym, som för kartläggningen fram till 1905, avslutas projektet Den svenska engelskundervisningens historia. Det påbörjades som ett doktorandarbete och har i sin fortsättning bedrivits med ekonomiskt stöd från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Första etappen redovisades 1977, dels i pedagogikavhandlingen *Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Tiden före 1850* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 139), dels i institutionsrapporten *Bidrag till språkmetodikens historia* (Pedagogiska rapporter 12, Pedagogiska institutionen, Lund). I avhandlingen behandlas mål, metoder och material under en period då engelskstudier ännu var relativt sällsynta i vårt land; i rapporten ges en översikt över metodutvecklingen i nyspråklig undervisning fram till 1900-talets början. Från den andra etappen föreligger en delrapport, *Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905* (Studia Psychologica et Paedagogica 58, Lund: Liberförlag 1982). Dess rika källmaterial har gett den överblick som krävts för ett vidare studium av engelskundervisningens villkor under samma tid. Det var händelserika år i språkpedagogikens historia.

Förhoppningsvis kommer någon gång någon annan att ta vid där detta arbete slutar. Denne eller denna någon lyckönskas till en fascinerande arbetsuppgift. Till HSFR riktas ett varmt tack för beviljade forsknings- och publiceringsmedel. Föreningen för svensk undervisningshistoria tackas för att slutrapporten blivit inlemmad i dess årsboksserie.

Lund i januari 1984

Ingar Bratt

Innehåll

Förord	5
Inledning	11
I. Universitets- och högskoleundervisning i engelska	
Utbildning av lärare i moderna språk	17
1. Examensbestämmelser och kompetenskrav	20
2. Lunds universitet	
<i>Engelskstudier under professorerna Hagberg och Olde</i>	24
<i>Den Lidforsska epoken: Ämnesinnehåll och kun-</i> <i>skapskrav</i>	27
<i>Lidforss' sista år: Universitetslektorer och docenter</i> . . .	30
<i>Språkprofessurens utveckling från 1816 — en översikt</i>	35
3. Uppsala universitet	
<i>Vägen till professuren</i>	36
<i>Engelskstudier för adjunkt Edman och docent</i> <i>Erdmann</i>	37
<i>Erdmanns professorsår: Nya mål och medel</i>	42
<i>Språkprofessurens utveckling från 1858 — en översikt</i>	49
4. Göteborgs högskola	
<i>Engelskstudier vid högskolan</i>	49
<i>Professurerna i Göteborg från 1890 och i Stockholm</i> <i>från 1932 — en översikt</i>	54
5. Språkläraryt utbildning	
<i>Teoretisk utbildning: Uppsalas dominans</i>	55
<i>Praktisk utbildning: Provårsinstitutionen</i>	57
<i>Förslag till förbättringar</i>	61
<i>Lärarinneutbildning</i>	62
<i>Fortbildningsmöjligheter</i>	66
6. Varför engelska?	69
Noter till kapitel 1	71

II. Engelskundervisning vid allmänna läroverk	78
1. Tiden fram till 1870	
<i>Ett oroligt övergångsskede</i>	82
<i>Engelska — ett nytto- och framtidsspråk</i>	84
<i>I formalbildningssträvandenas kniptång</i>	91
2. Reformarbetet under 1870-talet	
<i>Delade meningar i språkfrågan</i>	96
<i>En viss upprustning</i>	102
3. Tiden 1880—1895	
<i>Formalbildningsideal och nyttyosynpunkter</i>	105
<i>Mot nya mål</i>	111
4. De sista tio åren	
<i>Engelska åt alla läroverkselever</i>	116
5. Läromedelssituationen	124
<i>Läromedel utgivna i Sverige</i>	125
<i>Läromedel införda från utlandet</i>	135
<i>Valet av skönlitteratur</i>	138
<i>En återblick</i>	141
6. Sammanfattning och diskussion	143
Noter till kapitel 2	149
III. Engelskundervisning och engelskstudier i andra pedagogiska miljöer	156
1. Flickskolor	
<i>1850- och 1860-talen</i>	157
<i>1870- och 1880-talen</i>	162
<i>De sista femton åren</i>	173
<i>Kommentar</i>	177
2. Några samskolor och privata gossläroverk	
<i>Två reformpedagogiska samläroverk</i>	178
<i>Tre stockholmsläroverk och ett internat i landsorten</i> . .	183

3. Fackskolor	189
<i>Teknisk utbildning</i>	190
<i>Handelsutbildning</i>	194
<i>Militär utbildning</i>	200
<i>Kommentar</i>	202
4. Engelska på folkskolans grund	
<i>Folkskolan och dess förlängning</i>	203
<i>Borgarskolorna i Gävle och Stockholm</i>	208
5. Att tala engelska — snart!	
<i>Kontinentala system för självstudier</i>	213
<i>Språkinstitut och annan kursverksamhet. Engelska</i> <i>för utvandrare</i>	216
<i>Postbefordrad undervisning</i>	221
6. Sammanfattning och diskussion	223
Noter till kapitel 3	228
IV. Slutdiskussion	235

Appendix: Bilagorna 1—8

1. Akademiska avhandlingar om engelska språket och litteraturen	239
2. Domkapitelsavhandlingar: en exempelsamling	241
3. Timplaner för läroverkens obligatoriska språk- undervisning	246
4. Förändringar i språksituationen vid läroverken	248
5. Kursplaner i engelska för allmänna läroverk	
5:1. Enligt 1856 och 1859 års stadgor och 1869 års kungörelse	250
5:2. För reallinjens lägre stadium 1878 och 1895, för realskolan 1906	251
5:3. För reallinjens högre stadium 1878 och 1895, för realgymnasiet 1909	252

5:4. För latinlinjens A- och B-linje 1878 och 1895, för latingymnasiet 1909	253
6. Läromedel i engelska använda vid de allmänna läroverken läsåren 1876—77, 1889—90 och 1899—1900	254
7. Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905	255
8. Utgivningens fördelning	263

Källor och litteratur	264
------------------------------------	-----

Personregister	277
-----------------------------	-----

Inledning

För att en undersökning av ett skolämnets historia skall vara berättigad måste det finnas trådar mellan förhållandena nu och då. Det krävs både en övertygelse om att aktuella frågeställningar kan besvaras eller åtminstone belysas av ett historiskt material och en upplevelse av att det föreligger ett tomrum som behöver fyllas. Ingen mår väl av att leva historielös. Det gäller i hög grad lärare — på alla stadier och inom alla ämnen.

Drivkrafterna bakom den undersökning av engelskundervisningens historia fram till 1905 som här skall slutföras har varit tre: för det första skiftet mellan tyska och engelska som första främmande språk i realskolan under 1940-talet, för det andra införandet av engelskundervisning i folkskolan under 1950-talet, för det tredje den språkmetodiska debatt som bröt ut under 1960-talet och kulminerade under 1970-talets tidiga år. Dessa händelser utlöste en rad »varför?», »var?», »när?» och »hur?» som i sin tur väckte behov av att söka svar i det förflutna. Därtill kommer 1980-talets tveksamhet inför hur många språk som bör läsas i grundskola och gymnasium, vilka de bör vara, hur länge och när de bör studeras. I vårt land bygger skolundervisning i moderna språk på tvåhundraåriga traditioner. Kunskapen härom är dock ringa.

Ju längre in i ett skolämnets historia man tränger, desto mera medveten blir man om hur fragmentarisk den kunskap är som man når fram till. I det pedagogiska skeendet ingår förutsättningar, processer och effekter. Alla dessa komponenter är emellertid inte i alla sina enskildheter tillgängliga för ett historiskt studium. När man undersöker ett ämne som ännu ej blivit etablerat, får man ibland nöja sig med att konstatera, huruvida ämnet överhuvudtaget lästes eller ej i en viss miljö vid en viss tidpunkt. Nästa steg blir att komma till klarhet om under vilka betingelser den konstaterade undervisningen eller de konstaterade studierna ägde rum. Vilken bakgrund hade *lärarna* och *de studerande*? Vilka *mål* eftersträvades, och med vilket *material* och vilka *metoder* försökte man nå dem? Enkla frågor som dessa kan kräva ett omfattande kartläggningsarbete, om svaren skall kunna ge något utöver en exemplifiering. Ofta kommer man inte längre än dit. I och för sig

kan det vara tillräckligt upplysande för den vars huvudsakliga intresse är *undervisningshistoriskt*. Målen, lärostoffet och metoder- na utgör ju själva kärnan av undervisningen.

Till ett skolämnes historia hör emellertid också dess inplacering i ett utbildningssystem. Ser man gångna tiders undervisning i ett visst ämne som en *utbildningshistorisk* företeelse, blir frågorna att ställa till materialet andra: Vilka samhällsliga och enskilda behov av kunskaper i ämnet förelåg vid en viss tidpunkt? Vilka åtgärder vidtogs för att tillgodose behoven? Hur vägdes ämnet in jämte övriga ämnen på en skolas *läsordning*? Hur såg *timtilldelningen* ut? Frågor beträffande undervisningens administrering och organisation skapar i regel inga större problem så länge man undersöker förhållanden efter 1850. De behovsrelaterade frågeställningarna kan däremot vara vanskliga att hantera för den som inte är historiker av facket. De kunskapsbehov det gäller är knutna till ekonomiska, politiska, sociala och kulturella realiteter. Det krävs stort allmänhistoriskt kunnande för att ana sig till det icke utsagda och rätt tolka det som sägs i de historiska dokumenten. Dessa är formulerade för en annan tid än vår, på andra premisser och med uttryck för vilka vi kan stå främmande och vilkas nyanser därför kan gå oss förbi. Risken finns att förväntningar i en viss riktning påverkar tolkningen. Här är försiktighet av nöden.

När undersökningen som i detta fall gäller undervisningen i ett av flera främmande språk, finns det särskilda skäl att betona skillnaden mellan undervisningshistoriska och utbildningshistoriska aspekter. *Undervisningsmässigt* kan man förvänta sig likheter mellan ämnena tyska, franska och engelska: i stort sett samma mål, gemensamma metoder, läromedel utformade på ensartat sätt oberoende av vilket språk som skall läras, samma språklärare och i många fall samma elever. Här råder samverkan mellan språken. Vad som kan konstateras beträffande undervisningens *inre villkor* i ett av dem bör kunna generaliseras till att gälla nyspråklig undervisning överhuvudtaget vid en viss tidpunkt. Härvidlag kan engelskundervisningens historia alltså bekräfta vad Sven O Henriksson (1960) kommit fram till i sin licentiatavhandling om tysk- undervisningen i Sverige och vad som skrivits av Sigurd Leonardsson (1978, 1979) om franska grammatikor och läroböcker i konversation och av Elisabet Hammar (1980, 1981) om franskundervisningens historia fram till 1807. *Utbildningsmässigt* är situa-

tionen däremot en annan, i så måtto att språkundervisningens *yttre villkor* är specifika. Här är det Sveriges relationer till Tyskland, Frankrike, England och Amerika som blir utslagsgivande. Det specifika språkets angelägenhetsgrad skiftar från utbildning till utbildning och från tid till tid. Språken blir konkurrenter, och i varje lägesbeskrivning blir det viktigt att ange rangordningen mellan dem. Båda dessa förhållanden — att språken är *undervisningsmässigt samverkande* och *utbildningsmässigt konkurrerande* — kommer att sätta sin prägel på föreliggande framställning. Engelskundervisningens historia kan inte isoleras från vad som händer i övriga skolspråk och i utbildningssystemet i stort.

När i det följande språkundervisningens yttre och inre betingelser vävs samman, sker det i en strävan att finna samband mellan dem och om möjligt från de förra nå fram till en förklaring av de senare. Undersökningens begränsning till att gälla just 1850—1905 års villkor för engelskundervisning i Sverige är utbildningshistoriskt betingad. Det föll sig naturligt att sätta läroverksförhållandena i framställningens centrum, och för dessa var 1849 och 1905 märkesår följda av såväl organisatoriska som innehållsmässiga förändringar. I och med läroverksplakatet 1849 bröts den klassiska bildningens monopol: det blev möjligt att dispenserar från läsningen av de döda språken till förmån för de levande, tyska, franska och engelska. I och med läroverksreformen 1905 blev prövning i engelska språket obligatorisk för alla som fullföljde sin skolgång fram till en examen antingen det nu var realskolexamen eller studentexamen på real- eller latinlinjen. Åren 1850 och 1905 avgränsar alltså *den institutionaliserade engelskundervisningens etableringsperiod*. Före 1850 kan man tala om dess förhistoria. Den har, som nämnts i förordet, redan fått sin beskrivning.

Många inflytanden kom från England och Amerika under den senast undersökta perioden: en liberal politik, den industriella revolutionen, flera folkrörelser, en myckenhet skönlitteratur, intresse för sport m m. Med industrialismen följde tekniska landvinningar och omfattande engelska investeringar i svenskt näringsliv, såsom järnvägsbyggen, skogs- och malmbolag. Bland folkrörelserna var det inte bara de religiösa väckelserna med sina söndagsskolor och sitt sociala hjälparbete utan också nykterhetsrörelsen och kvinnorörelsen som hade sitt ursprung i engelskspråkiga länder. När Nils Bergsten 1915, i en artikel i *Språk och stil*,

inventerar engelska lånord i svenska språket, finner han flest under rubriken sport och spel, men av dem kan många ha införts efter 1905. Andra lånord har en äldre historia, såsom sjötermer, namn på uppfinningar, redskap och åkdon, maträtter och drycker, tygsorter och klädesplagg; vidare handels- och börstermer, ord från tidningsvärlden och politiken samt därtill en och annan vetenskaplig term och namn på religiösa rörelser. Bergstens iakttagelser kan vara bra att hålla i minnet vid läsningen av engelskundervisningens historia, likaså hans slutsats: det är från det praktiska vardagslivets områden som de tidiga lånen från engelska språket är hämtade. Den förteckning han har gjort omfattar knappt 400 ord, av vilka en fjärdedel inlånades före 1850.

Mottagligheten för impulser från England och Amerika var inte allomfattande i vårt land, och deras betydelse för den givna undervisningen i engelska är långt ifrån entydig. "Etablissemang- et", stat och kyrka, tycks i det längsta ha värjt sig mot engelska språket, medan däremot "folket", såväl borgar- som arbetarklassen, hett åstundade engelskkunskaper, så nödvändiga för utvandrare och för dem som sökte sin bärgning inom handel och sjöfart. I detta spänningsfält befinner sig engelskundervisningen i Sverige åren 1850—1905. Det kommer gång på gång att framhållas, men inga försök görs att fastslå generella, samhälleliga förklaringar till bakomliggande utbildningsbeslut. I stället begränsas samhälls- aspekterna till att gälla de enskilda fall till vilka de knyts direkt av det historiska materialet.

Vilket källmaterial och vilken litteratur som anlitats under arbetets gång framgår av ingresserna till vart och ett av de tre kapitel som följer. I *kapitel 1* behandlas universitets- och högskoleundervisningen i engelska och i samband därmed utbildningen av lärare i moderna språk. Här anges förutsättningarna såväl för akademiska engelskstudier som för undervisningen i ämnet på en lägre nivå, inom och utanför de statliga läroverken. Processer beskrivs i den utsträckning det visat sig vara görligt, och resultaten antyds i två bilagor (se appendix). I den första av dessa förtecknas akademiska avhandlingar om engelska språket och dess litteratur. Den andra utgör en exempelsamling med korta utdrag ur lektorsprov, avfattade på engelska och ingående i s k domkapitelsavhandlingar.

Från engelskundervisning på högsta nivå går framställningen i

kapitel 2 vidare till förhållandena vid de statliga gossläroverken, som var nära förknippade med den akademiska världen. Här görs bl a ett försök att få fram argumenten för och emot undervisning i ämnet. Konkurrenssituationen mellan språken förtydligas av bilagorna 3 och 4, som visar timplanerna för främmande språk på det allmänna läroverkets olika linjer. I bilaga 5 återges kursplaner i engelska språket — också de som stadfästes för realskolan 1906 och gymnasiet 1909 — och bilaga 6 ger en uppfattning om läro- medelsituationen. Denna beskrivs i ett särskilt avsnitt under hänvisningar till den i förordet nämnda monografin, där varje engelskbok utgiven i Sverige 1850—1905 får sin särskilda behandling.

Engelskundervisning och engelskstudier utanför universitet, högskola och allmänna läroverk kartläggs i *kapitel 3*, så gott det nu går att komma åt förhållandena inom ett så mångskiftande utbildningsområde. Hit hör flickskolor, samskolor och privata gossläroverk, fackskolor för teknisk, merkantil och militär utbildning, folkskolans påbyggnader, kursverksamhet och självstuderande. För ämnets metodiska utveckling visar sig undervisningen inom denna i stort sett examensfria sektor ha gett värdefulla impulser. Här och i *kapitel 2* är det dock bara förutsättningarna som beskrivs jämte processen sådan den framgår av de använda läroböckerna. Inga försök har gjorts att spåra resultaten av den givna undervisningen eller de på egen hand bedrivna studierna. Som titeln anger är det bara engelskundervisningens *villkor* som blivit undersökta.

I avsikt att ge lika tyngd åt vart och ett av de i *kapitel 1, 2* och *3* behandlade områdena har ett medvetet försök gjorts att ge dem ungefär samma utrymme, oberoende av om materialtillgången i de enskilda fallen varit rik eller knapp. I ett avseende har dock fullständighet eftersträfvats. Det gäller vad som har bedömts vara den viktigaste förutsättningen för engelskundervisning och engelskstudier i Sverige under den undersökta perioden, nämligen den inhemska produktionen av handböcker och läroböcker i ämnet. Dessa undersökningsresultat har som nämnts publicerats i en separat volym. Här presenteras de huvudsakligen i bilaga 7, där utgivningen förtecknats, och i bilaga 8, där den fördelats på läro- medelskategorier och årtionden. Dessa bilagor har relevans för samtliga tre kapitel.

Framställningen avslutas med en diskussion baserad på de sam-

manfattningar som getts efter enskilda avsnitt och kapitel. Noterna har samlats kapitelvis. I dem används följande förkortningar:

- GHÅ = Göteborgs högskolas årsskrift
- LLA = Lunds landsarkiv
- LUA = Lunds universitets arkiv
- LUB = Lunds universitetsbibliotek
- LUÅ = Lunds universitets årsskrift
- UUÅ = Uppsala universitets årsskrift
- SCB = Statistiska centralbyrån
- SFS = Svensk författningssamling
- SOU = Statens offentliga utredningar
- ÅSU = Årsböcker i svensk undervisningshistoria

Citat har återgetts med sin ursprungliga stavning, men bruket av stor bokstav har normaliserats.

I. Universitets- och högskoleundervisning i engelska. Utbildning av lärare i moderna språk

Tiden 1850—1905 utgör en relativt väl avgränsad period i den akademiska engelskundervisningens historia. Vid 1850 års riksdag väcktes en motion om en uppsalaprofessur i de moderna språken, varvid förslagsställaren sade sig ha önskat se två professorer, en i romanska och en i germanska språk. År 1904 utnämndes både i Uppsala och i Lund språkprofessorer med undervisnings- och examinationsskyldighet i enbart engelska och därtill vid högskolan i Göteborg en professor i engelska språket och dess litteratur.¹ Det som här skall skildras är utvecklingen av universitets- och högskoleundervisningen i engelska under de mellanliggande åren.

Infallsvinkeln är universitetens roll som förmedlare av den kunskap som en engelsklärare behövde. Vilka möjligheter hade blivande språklärare att själva lära sig engelska under sina studieår? Av vem blev de undervisade, vad fick de lära och hur gick undervisningen till? Förelåg någon skillnad mellan förhållandena i Uppsala och i Lund? Hur bidrog Göteborgs högskola till att sprida kunskaper i engelska? Och vilka var relationerna mellan universitet och läroverk, när det gäller undervisningen i moderna språk? I de fall vetenskapliga insatser på anglistikens område tas upp, sker det för att belysa dessa frågeställningar. Framställningen börjar med en översikt över det akademiska examenssystemets utveckling och över kompetensvillkoren för anställning som språklärare vid allmänna läroverk. Sedan följer en genomgång av villkoren för engelskstudier på olika studieorter. Som avslutning ges en kort beskrivning av språklärarnas praktiska utbildning och av språklärarinnornas utbildningssituation. Något skall också sägas om fortbildningsmöjligheterna för dessa båda lärarkategorier.

Av det källmaterial som anlitats för detta kapitel spelar föreläsningsskataloger och studiehandböcker största rollen. Studiet av föreläsningsskatalogerna har underlättats av att de efter 1850 bör-

jade avfattas på svenska i stället för på latin.² De mångfaldigades nu också på ett annat sätt än tidigare. En handbok för de studerande med anvisningar om kunskapsfordringar och kurslitteratur trycktes första gången i Uppsala 1887 och i Lund 1888.³ I filosofiska fakultetens arkiv i Lund har dessutom handskrivna studieråd från 1870-talet påträffats.⁴ Innan det fanns skriftliga anvisningar, meddelades kursfordringarna vid personliga samtal med examinator och spreds muntligt från student till student.⁵ Beträffande det första kvartsekel som beskrivs blir därför föreläsningsskatalogerna huvudkällan. De visar vilken engelskundervisning som var planerad men säger tyvärr ingenting om, i vilken utsträckning dessa planer förverkligades. Till notiser hämtade ur föreläsningsskataloger ges inga specifika referenser. Däremot preciseras i den löpande framställningen de tidpunkter som notiserna hänför sig till, så att det skall vara möjligt att lokalisera dem i ifrågavarande katalog.

Bland övriga källor märks universitets- och högskolerektorernas årsberättelser. Dessa, fram till mitten av 1870-talet kallade inbjudningsprogram till (eller för) rektorsombytet, finns så gott som undantagslöst införda i årsskrifterna, som började utges i Uppsala 1861, i Lund 1864 och i Göteborg 1895.⁶ Bland handskrifter framtagna ur universitetsarkivet i Lund kan nämnas terminsrapporter avgivna av de engelska universitetslektorerna efter 1890.⁷ På Lunds landsarkiv har en genomgång gjorts av handlingar som rör språklärares provårssituation vid katedralskolan, såsom protokoll och provårsuppsatser.⁸ Vidare har kataloger för Högre lärarinneseminariet och den därmed förenade övningsskolan studerats. Debatten om språkundervisning och språkläraryt-bildning har följts i betänkanden, mötesberättelser och tidskriftsartiklar.

Givetvis har värdefull information också funnits att hämta i den historiska litteraturen. Dit kan räknas de inbjudningsskrifter som publicerades då professorer med skyldighet att undervisa i engelska blev installerade i sina ämbeten.⁹ Tyngst väger dock bidragen från universitetens jubileumsskrifter. Sådana kom till dels med anledning av Oscars II:s tjugofemåriga regering¹⁰, dels i samband med två- och trehundraårsjubileerna i Lund och femhundraårsjubileet i Uppsala¹¹. För biografiska uppgifter har i huvudsak universitets- och högskolematriklarna blivit anlitade. I de fall

de omnämnda lärarna författat eller bidragit till utgivning av läromedel i engelska, anges detta med hänvisning till bilaga 7 och till det i förordet nämnda arbetet, *Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905*.

Ett sätt att bedöma den undervisning som gavs och därmed få en uppfattning om de blivande engelsklärares kapacitet, som ju ingår som ett villkor för undervisningen på lägre nivåer, är att granska universitetsstudiernas tryckta produkter. Under åren 1850—1905 publicerades flera olika slags avhandlingar, som behandlar engelska språket och dess litteratur. I Uppsala och Lund ventilerades akademiska avhandlingar. Där liksom i Göteborg publicerades också undersökningsrön i årsskrifterna, som avsåg att vara »vetenskapliga språkrör till den lärda världen». Inför domkapitlen i stiftstäderna försvarades s k domkapitelsavhandlingar av sökande till lektorstjänster, och i årsredogörelserna från läroverken ingick s k programavhandlingar, skrivna av läroverkens lärare. Detta stora källmaterial vore värt en särskild undersökning. Här har endast vissa delar av det inventerats till hjälp för framtida forskare, samtidigt som några kvantitativa beräkningar gjorts.

Nämnda inventeringar har resulterat i två kronologiska förteckningar som presenteras som bilagor. På grundval av avhandlingsbibliografier omfattande åren 1855—1910¹² har en lista sammanställts över akademiska avhandlingar i engelsk språkvetenskap med 1905 som sista tryckår (bilaga 1). Avsikten är att visa vilka ämnesområden som blev föremål för undersökning av blivande filosofie magistrar och doktorer, dvs av dem som utbildade sig för att undervisa i engelska språket vid läroverken. Domkapitelsavhandlingar med texter på engelska har påträffats från åren 1858—1892.¹³ De har fått lämna material till en exempelsamling med citat ur engelska teser och med rubriker på längre engelskspråkiga avsnitt (bilaga 2). Det engelska inslaget i dessa lärdomsprov är i regel ytterst ringa, ofta mindre än en textside, medan huvuddelen av avhandlingen skrivits på franska eller tyska. Det säger något om engelska språkets ställning i den lärda världen till in på 1890-talet. I gengäld tyder förteckningen över de akademiska avhandlingarna på en livlig verksamhet bland anglister under åren närmast efter sekelskiftet.

Avsnitten om de olika studieorterna avslutas med skisser över

engelskprofessurernas ursprung och vidare utveckling intill vår tid. Sist i kapitlet refereras en debatt om engelskan som universalspråk, förd under ett nordiskt filologmöte i början av det nya seklet. Att perioden 1850—1905 som helhet var händelserik på den akademiska engelskundervisningens och därmed också på språkläraryrket utbildningens område kommer det i det följande att ges många belägg för.

1. Examensbestämmelser och kompetenskrav

Före 1859 fanns det ingen möjlighet att tillgodoräkna sig kunskaper i moderna språk i kandidatexamen eller för magistergraden. Endast i studentexamen, som då ännu avlades vid universiteten, anställdes förhör i de moderna språken, och dessa betraktades därvid som ett enda examensämne. Ändå hade tyska och franska blivit obligatoriska skolspråk vid gymnasier och apologistskolor 1820 efter att ha funnits på gymnasiet sedan 1807, och vid de högre apologistläroverk som tillkom under 1840-talet var också engelskundervisning obligatorisk. År 1839 blev det föreskrivet, att särskilda lärare i främmande levande språk, med lektors titel och med en gymnasieadjunkts rättigheter, skulle anställas vid gymnasierna.¹ Efter läroverksreformen 1849, som gav rätt till dispens från studiet av klassiska språk, skedde en mycket betydande ökning av den nyspråkliga undervisningen, vilket nästa kapitel kommer att visa (se också bilagorna 3 och 4). Man kan fråga sig, hur de examensbestämmelser och kompetenskrav var beskaffade som gjorde denna plötsliga expansion möjlig. Skedde det någon samordning mellan universitetsexamina och språkläraryrket utbildning?

År 1852 fick universiteten en ny stadga. Enligt denna krävdes för filosofie kandidatexamen sammanlagt tolv betygsenheter, av vilka sex måste förvärfvas i »tvångsämnen» latin, grekiska, historia, teoretisk filosofi, praktisk filosofi och matematik eller någon av naturvetenskaperna. Övriga tentamina kunde avläggas i valfria examensämnen tillhörande filosofiska fakulteten. Först 1859 inträdde emellertid de moderna språken i examensämnenas krets. Ämnesbeteckningen var ny europeisk lingvistik och modern litteratur.² Det var en omfattande disciplin, som det tog lång tid att

skaffa sig betygsgivande kunskaper i. Givetvis utgjorde engelska språket och engelsk litteratur bara en ringa del av det nya universitetsämnets innehåll. Många studenter saknade elementära kunskaper i engelska, då de började läsa vid universitetet. För att få bedriva akademiska studier måste de nämligen ända in på 1890-talet ha kunskaper motsvarande läroverkets klassiska linje, och på den helklassiska linjen var engelska under hela undersökningsperioden bara ett valfritt ämne. Ett halvklassiskt alternativ med grekiska utbytt mot bl a engelska möjliggjordes genom ett kungligt cirkulär 1869 och blev 1878 en andra latinlinje (se kapitel 2).

Vid läroverken tjänstgjorde vid denna tid flera olika lärarkategorier: lektorer, adjunkter, kolleger och lärare i övningsämnen. Lektorer utnämndes i speciella ämnen, t ex latin och grekiska eller historia och geografi, och hade sin undervisning förlagd till läroverkets högsta klasser. De måste ha förvärvat magistergraden. Undantag gjordes dock för lektorer i »främmande levande språk», ett förhållande som framtvingades av det rådande examenssystemet. För dem räckte det att de vid det för alla sökande till läroverksläartjänst stipulerade lärarprovet kunde styrka sin kompetens i de språk som tjänsten avsåg. Oberoende av ämne omfattade lärarprovet dels en disputation inför domkapitlet, dels undervisningsprov och skrivningsrättning. Den blivande språklektorn hade vid disputationen att framlägga teser, som han skrivit på språken i fråga, och att försvara dem på de språk varpå de var skrivna. De praktiska proven gällde hans förmåga att undervisa i dessa språk och att rätta uppsatser, skrivna såväl på svenska som på vart och ett av de främmande språken.³ För domkapitlets ledamöter, som ofta inte var särskilt bevandrade i moderna språk, kunde det vara svårt att avgöra måttet av den sökandes språkliga kompetens. Det gällde i synnerhet för engelskan, det sist tillkomna av de nya skolspråken. Sålunda berättas det i en samling läroverksminnen⁴ om en lektorsdisputation 1859 i Strängnäs, där den opponerande gymnasisten inte ens kunde översätta avhandlingen till svenska och själv aldrig hade läst engelska.

Adjunkterna var också ämneslärare, fast av lägre rang, medan kollegerna tjänstgjorde som klasslärare i de lägsta klasserna, där de undervisade i alla ämnen. År 1859 infördes kravet på avlagd kandidatexamen för läroverkets adjunkter och kolleger. Det var emellertid sällsynt att kandidater tog med ny europeisk lingvistik

bland sina examensämnen, något som kanske kan förklaras av den bristfälliga skolning de fått i de nya språken under sin egen skoltid. Också för dessa lärarkategorier blev det därför under en övergångsperiod nödvändigt att bortse från den formella kompetensen, när det gällde undervisningen i moderna språk. Vid behov anställdes lärare med kunskaper i de främmande språken men utan akademisk examen.

Ändringar av examenssystemet skapade emellertid inom kort nya betingelser för såväl högre som lägre språklärbefattningar.⁵ År 1870 infördes en filosofie licentiatexamen omfattande tre ämnen, av vilka nyuropeisk lingvistik och modern litteratur kunde utgöra ett, och 1878 ändrades kompetensvillkoren för lektorsbefattning att gälla denna examen. Samtidigt stadfästes den nya gradbeteckningen filosofie doktor, som tagits i bruk långt tidigare; redan vid promotionen i Uppsala 1863 hade magistertiteln utbytts mot titeln filosofie doktor, och följande år hade samma förändring genomförts i Lund.⁶ För att bli filosofie kandidat behövde man efter 1870 bara åtta betygsenheter. Av dem var fem bundna till ämnena latin, nordiska språk, historia, teoretisk filosofi och matematik eller någon naturvetenskap. Den som ville få kompetens för adjunks- eller kollegabefattning måste emellertid nu särskilt kvalificera sig för lärartjänst genom att ta betyg antingen i språk eller också i matematik jämte två av ämnena botanik, zoologi och fysik. Språkalternativet innebar prövning i både grekiska och ämnet nyuropeisk lingvistik och modern litteratur, huvudsakligen då tyska, franska och engelska. Det ansågs vara det mest krävande av de båda alternativen. För »kvalificerade» kandidater liksom för licentiaterna som avsåg att bli läroverkslärare inrättades ett obligatoriskt provår 1875. Då hade provåret redan existerat under en tioårsperiod, dock utan att vara villkor för ordinarie tjänst.⁷

För den elementära undervisningen i moderna språk var vinsten med de nya bestämmelserna inte så stor. Kandidater med betyg i nyuropeisk lingvistik men utan betyg i grekiska saknade reglementsenlig kompetens och utestängdes därför från lärarbefattningar, men samtidigt ansågs »kvalificerade» kandidater som valt den naturvetenskapliga lärarbanan vara behöriga att undervisa i vilket som helst av de moderna skolspråken.⁸ Det var ett uppenbart missförhållande. Tydligt upplevdes grekiskan som en

stöttesten av blivande språklärare. Under de fyra första år som den nya examensordningen ägde bestånd, hade bara sju av 79 filosofie kandidater tagit med grekiska i sin examen, medan femton skaffat sig betyg i modern lingvistik. Men också sistnämnda ämne verkade avskräckande. Enligt en artikel införd i läroverkstidningen *Pedagogiska blad* 1876, var detta utan all jämförelse »det vidlyftigaste» och det som krävde längst studietid av alla ämnen som kunde ingå i kandidatexamen. Artikelförfattare var Per Adolf Geijer (1841—1919), då universitetsadjunkt i franska och italienska i Uppsala och senare professor i romanska språk där. Han oroade sig för rekryteringen av språklärare till läroverken: sju kandidater på fyra år förslog inte. Hans rekommendation var att skilja tyska, franska och engelska åt och av vart och ett av dem göra ett särskilt examensämne.⁹ Det var ett för sin tid djärvt förslag.

Ett steg i riktning mot ökad specialisering togs 1877, då filosofiska fakulteten delades upp i en humanistisk och en naturvetenskaplig sektion och större valfrihet bland examensämnena medgavs. Därmed blev det möjligt att avlägga en renodlat humanistisk kandidat- och licentiatexamen. Alltjämt drog sig de studerande dock för att tentera i det stora ämnet nyuropeisk lingvistik och modern litteratur. En undersökning utförd 1884 visar, att under de närmast föregående sju åren endast en tredjedel av alla som avlagt humanistisk kandidat- eller licentiatexamen skaffat sig betyg i nyuropeisk lingvistik vid examenstillfället eller genom komplettering efteråt.¹⁰ Samtidigt upptogs undervisning i moderna språk en betydande andel av veckotimtalet vid de allmänna läroverken, i synnerhet på den reala men också på den 1878 stadfästa halvklassiska linjen (se bilagorna 3 och 4).

Nästa steg framåt togs 1887, då romanska och germanska språk blev skilda examensämnen. Det gav ökad vikt åt studierna i vart och ett av de tre moderna huvudspråken. Samma år ändrades det språkliga alternativet för en »kvalificerad» kandidatexamen. Detta kom nu att omfatta antingen betyg i både romanska och germanska språk eller betyg i ettdera av dessa ämnen jämte grekiska. Härmed stärktes de blivande språklärarnas reella kompetens i de språk som de valde att studera. Tysk- och engelskstudier knöts nu samman på ett annat sätt än tidigare, då frändskap mellan engelska och franska ofta hade betonats. Såväl lektorer som

adjunkter och kolleger kunde efter språkämnets klyvning förväntas bli bättre engelsklärare.

Nya förändringar var nära förestående. År 1891 blev ämnesvalet fritt vid avläggande av filosofie kandidat- och licentiatexamen. Också studenter från läroverkens reallinje fick nu rätt att avlägga dessa båda examina, dock endast om merparten av deras studier var naturvetenskapliga. För att bli filosofie kandidat fordrades nu att man fått sammanlagt sju betyg i fem ämnen, medan en licentiatexamen omfattade fördjupade studier i två eller tre ämnen. I samband med den nya examensstadgan borttogs möjligheten att disputera inför domkapitlet för att visa sin ämneskompetens för lektorat, vilket förklarar att domkapitelsavhandlingar i moderna språk upphör efter 1892 (se bilaga 2). Tidigare gällande krav på undervisningsprov kvarstod dock till år 1900, då dessa blev frivilliga.¹¹

För att säkerställa tillräckliga ämneskunskaper hos läroverkens lärare infördes 1895 fasta ämneskombinationer för lärartjänst. En filosofisk ämbetsexamen med ämneskombinationer avpassade efter läroverkens behov tillkom dock inte förrän 1907.¹² I detta liksom i tidigare fall fattades alltså beslut om lärartjänster, innan det akademiska examenssystemet hunnit modifieras. Som synes brast det betänkligt i samordningen mellan universitetsstudiernas villkor och språkläroverutbildningens krav under den period vars engelskundervisning här skall beskrivas. Först under periodens sista år nådde specialiseringen så långt att engelska språket blev ett självständigt examensämne.

2. Lunds universitet

Engelskstudier under professorerna Hagberg och Olde

Det faller sig naturligt att först skildra engelskundervisningens villkor i Lund, eftersom de moderna språken där redan 1816 blivit företrädna av en professor. Hans lärostol hade inrättats med donationsmedel och kallades den Norbergiska professuren. Den avsåg undervisning i franska, tyska och engelska. När den nybesattes 1840, förenades den emellertid med professuren i estetik och fick därmed en annan inriktning. Den egentliga språkundervisningen övergick i andra händer.¹

I tyska och franska kunde lundastudenterna få undervisning av två språkmästare fram till 1850 och 1861, då dessa båda befattningar drogs in. Därtill fanns under några år på 1850-talet en docent i franska språket och litteraturen. Som engelsklärare fungerade filosofiadjunkten Sven Rydberg (1789—1865), väl kvalificerad för uppgiften efter en flerårig vistelse i London, där han varit biblioteksamanuens hos presidenten i Royal Society. Åren 1835—1840 hade Rydberg som tf språkprofessor gett uppmärksammade föreläsningar i engelsk filologi, och efter 1848 uppbar han en extra adjunktslön för att »tillhandagå» lundastudenterna med enskild undervisning i engelska.² Efter sekelmitten var han emellertid en gammal man. Läsåret 1862—63 innehåller föreläsningsskatalogen för sista gången en notis om Sven Rydbergs enskilda språklektioner.

Många hade ansett Rydberg självskrivnen som Professor Norbergianus, men när professuren 1840, på grund av sammankopplingen med estetik, i stället gick till Carl August Hagberg (1810—1864), var också detta en för engelska språket lycklig lösning. Hagberg gjorde sig känd som Shakespeareöversättare, och tolkningen av Shakespeares verk var ett framträdande inslag i hans föreläsningsprogram. Vårterminen 1851 behandlade han t ex *King Lear* vid två av veckans fyra undervisningstillfällen och året därpå *Hamlet*. Andra föreläsningsserier under det tidiga 1850-talet gällde dock helt andra områden, såsom estetikens och de sköna konsternas system, svensk litteraturhistoria, den spanska poesins historia, Molières komedier och Dantes *Divina Comedia*.³

En ny förändring av språkprofessurens innehåll inträdde 1858. Estetiken frånskildes, och ämnet kallades nu nyuropeisk lingvistik och modern litteratur. Samtidigt övergick Hagberg till en nyinrättad professur i nordiska språk. På sin tidigare tjänst efterträddes han av Emanuel Matthias Olde (1802—1885), som länge undervisat vid Nya elementarskolan i Stockholm. Som lärare där hade Olde jämte andra läroböcker i språk gett ut en engelsk »prononciationslära», som blev mycket och länge använd.⁴ Till Lund kom han närmast från Uppsala, där han hade varit adjunkt i franska och engelska vid universitetet och under många år tjänstgjort som examinator i moderna språk i studentexamen. Olde hade bedrivit studier i Tyskland, England, Frankrike och

Italien. Som professor befrämjade han ett historiskt-komparativt språkstudium genom att föreläsa om medelhögtyska, fornfranska, fornprovencalska och anglosaxiska. Språkmaterial hämtade han bl a ur Thorpes *Anglo-Saxon Extracts in Prose and Verse* och ur hjälteediken *Beowulf*, som finns bevarad i ett väst-saxiskt manuskript från 900-talet.⁵

Vid denna tid började anglistiken framträda som ett nytt forskningsområde i Lund. Åren 1859 och 1862 försvarades två avhandlingar med denna inriktning: »Specimens of King Alfred's proverbs» av Lars Gabriel Nilsson (f 1833) och »An essay on the Scoto-English dialect I» av Zacharias Collin (1833—1886). Dessa båda anglistiker lät senare tala om sig som läroverkslärare i engelska och som medförfattare till ett uppmärksammat engelskt-svenskt lexikon (Nilsson-Widmark-Collin m fl 1875). Nilsson hade redan 1857 låtit trycka en avhandling i anglistik, »Några fornengelska andeliga qväden på grundspråket, i svensk öfversättning med åtföljande glossarium», men den hade aldrig blivit ventilerad, troligen i avsaknad av lämpligt forum. Han publicerade också något så ovanligt som två svenska läroböcker i fornengelska för universitetsbruk, dels *Anglosaxisk (Fornengelsk) grammatika* (1866) 1870, dels *Anglosaxisk (Fornengelsk) läsebok för nybeggare* 1871.⁶ Den förra trycktes i Köpenhamn. Där hade också hans avhandling från 1859 blivit tryckt, och samma tryckort har en lundaavhandling från 1868, »Some notes on the leading grammatical characteristics of the principal early English dialects». Dess författare, Vilhelm Sturzen-Becker (1841—1910), kunde vid sekelskiftet betraktas som nestorn bland läroverkens engelsklärare. Han hade då gett ut flera läroböcker i ämnet, såsom läseböcker, Dickens-utgåvor och en språklära för »menige man» (se bilaga 7), och utöver sin lektorstjänst vid Stockholms högre realläroverk varit engelsklärare såväl åt prinsarna Oscar, Carl och Eugen som på språklinjen vid Stockholms borgarskola.⁷

Tydligt hade anglisterna i Lund efter sekelmitten etablerat kontakt med universitetet i Köpenhamn, något som måste ha legat nära till hands i skandinavismens tidevarv. Där kunde engelska språket och litteraturen alltifrån 1851 studeras under ledning av George Stephens (1813—1895), en engelsk språkforskare som tidigare hade varit verksam i Sverige.⁸ År 1852 blev Stephens lektor i fornengelska, och 1855 fick han professors titel. Sannolikt är

det Stephens som har stimulerat till de nämnda lundaavhandlingarna. Han var i tjänst vid Köpenhamns universitet ända till 1893. Efter honom följde som ordinarie professor i engelska den än i dag uppmärksammade anglisten Otto Jespersen (1860—1943).⁹

I Lund saknades många terminer offentlig undervisning i engelska under Oldes professorsår. Sturzen-Becker blev 1868 docent i engelska språket och gav vårterminen 1869 enskild handledning men var sedan tjänstledig under några år och lämnade 1873 sin docentur utan att få någon ersättare.¹⁰ Olde var vid upprepade tillfällen sjukskriven eller på resa utomlands. Över 70-årig aviserade han föreläsningar över tre verk av Shakespeare: *The Merchant of Venice* (vt 1874), *As you like it* (ht 1874) och *Hamlet* (vt 1875). År 1876 avgick han från professuren.

Den Lidforsska epoken: Ämnesinnehåll och kunskapskrav

Under Oldes många och långa tjänstledigheter förestods lunda-professuren i nyeuropeisk lingvistik och modern litteratur av adjunkten i ämnet, Volter Edvard Lidforss (1833—1910). Adjunkten hade inrättats efter språkmästartjänsternas indragning. Lidforss hade liksom Olde studerat i Uppsala och sedan skaffat sig lärarerfarenheter. Han kom till Lund 1866 efter att ha tjänstgjort som lektor i moderna språk vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm.¹¹ Genom att föreläsa över språkljuden (ht 1872) och den allmänna ljudläran (vt 1873) tillförde Lidforss de nyspråkliga studierna ett nytt innehåll. Fonetiken var vid denna tid en ung vetenskap. Den skulle komma att tilldraga sig stor uppmärksamhet, inte bara vid universitetet utan också i skolpedagogiska sammanhang.

Lidforss blev Oldes efterträdare på professuren men fick själv ingen efterträdare som adjunkt. År 1877 ersattes universitetsadjunkterna med e o professorer. Ämnet nyeuropeisk lingvistik och modern litteratur tilldelades en sådan tjänst, men det dröjde tio år innan professorsbefattningen i moderna språk dubblerades.¹² Däremot anställdes under 1870-talet tre nya språkdocenter, Fredrik Wulff i franska, Emil Peterson i tyska och Rudolf M Wickberg i jämförande germansk språkforskning.¹³ Det är anmärkningsvärt att engelska språket blev lottlös vid en tidpunkt då det redan börjat omnämnas som världens största kulturspråk.¹⁴ Tysk- och franskdocenternas undervisning kom emellertid också

de engelskstuderande till godo. Peterson, som kom att företräda de germanska språken, erbjöd sig bl a att ge enskild handledning i engelsk stilskrivning. Wulff införde under 1880-talet övningar i praktisk fonetik och fonetisk transkription, vilka var gemensamma för alla studerande av moderna språk. Hans pionjärinsats för uttalsundervisningen har med stor inlevelse skildrats av ett par av hans lärjungar.¹⁵

Engelsk litteratur behandlades av professor Lidforss i flera föreläsningsserier. Jämte Shakespeares dramer tog han upp lustspel av Ben Jonson, Sheridan och Goldsmith. Av den engelska poesin »föreläste» han Percys *Reliques of Ancient Poetry*, en samling ballader utgiven 1765, och bland prosalitteraturen valde han Dickens' *A Tale of Two Cities*, som publicerats 1859. Den engelska litteraturen utgjorde dock endast en liten bråkdel av hans ämnesområde. Tyska, franska, italienska och spanska verk tolkades också, och därtill höll Lidforss föreläsningar i fornfranska, högtyska och gotiska samt fonetik och allmän grammatik.

På filosofiska fakultetens expedition fick de studerande 1873 tillgång till handskrivna »Anvisningar och råd för dem, som vid Lunds universitet bereda sig till undergående af filosofiekandidatexamen enligt 1870 års stadga».¹⁶ Beträffande ämnet ny-europeisk lingvistik och modern litteratur hänvisades de i första hand till de råd som gavs för de klassiska språkens studium. Där betonades vikten av en god grammatikalisk underbyggnad och av trängna övningar att skriftligen översätta texter till de främmande språken. När det gällde de nyspråkliga studierna sattes franska, tyska och engelska i främsta rummet såsom varande skolspråk, men efter att ha avlagt godkända tentamina i dem fick examinandena tillgodoräkna sig kunskaper också i andra moderna språk, såsom italienska och spanska.

Lidforss' minimikrav för lägsta betyg i kandidatexamen motsvarade de krav som ställdes på en adjunkt vid ett läroverk. Det innebar ett gott uttal och noggranna grammatikkunskaper i de tre huvudspråken samt förmåga att skriva franska och tyska utan fel. Först för nästa betygsgrad fordrades någon färdighet i engelska språkets skrivning. Som en förutsättning för att förvärva dessa språkkunskaper nämndes litteraturläsning, och det var särskilt språkens klassiska författare som anbefalldes. Studierna för högsta betyg utgjordes huvudsakligen av jämförande språkhisto-

ria. Därtill krävdes med avseende på de germanska språken grundläggande kunskaper i fornnordiska språk.

Examensfordringarna reviderades 1877. Liksom tidigare var litteraturvalet fritt i de moderna språken, men på särskild begäran gav Lidforss de blivande filosofie kandidaterna vissa rekommendationer. Bland engelska författare förordade han Shakespeare och Macaulay, som fanns att läsa i tyska billighetsupplagor. Den engelska grammatiken kunde lämpligen läras i Enbloms svensk-språkiga och Gantters tyskspråkiga skolgrammatikor. Enbloms verk hade han själv bearbetat.¹⁷ För högsta betyg rekommenderades läsning av Chaucer, alltså 1300-talsengelska, och på licentiatnivå Beowulf, Chaucer och en historisk engelsk grammatik, skriven på tyska. När Lidforss lät fakulteten ta del av dessa anvisningar höstterminen 1877, hade ännu bara en enda kandidat prövats i ny-europeisk lingvistik och modern litteratur för licentiatexamen.¹⁸

All seminarieverksamhet vid universitetet avrapporterades varje år i rektors verksamhetsberättelse. Sedan läsåret 1864—65 fanns i Lund ett filologiskt seminarium, som avsåg att ge praktiska övningar i de klassiska språkens studium och därigenom främja de studerandes självverksamhet.¹⁹ År 1876 fick detta seminarium en nyfilologisk avdelning. Till en början begränsades dess arbete till de romanska språken, men under 1880-talet hölls seminarieövningar vissa terminer i romanska och andra terminer i germanska språk.²⁰ De senare leddes av docenten i tyska, och det var på tyska språket som uppsatser skrevs och ventilerades. Också engelska teman togs emellertid upp, t ex »Ueber Ellipsen, Satzverkürzungen und Prägnanzen in Shakespeares' King Lear und Macbeth» och »Ueber den Gebrauch der Präpositionen bei Beowulf» (1882—83). Vid ett tillfälle behandlades ett engelskt tema på det romanska seminariet: »Sur la prononciation de l'anglais dans la haute société» (1883—84). Det torde ha berott på att ämnet för läsårets seminariearbete var språkljuds- och accentläran, sådan den framställt av den engelske fonetikern Henry Sweet (1845—1912).²¹

År 1887 skedde en uppsplattning av professuren. Lidforss blev professor i germanska språk enbart och Wulff utnämndes till e o professor i de romanska språken, som han redan tidigare haft rätt att examinera i.²² Fordringarna för filosofie kandidatexamen vid

denna tid framgår av den studiehandbok som utgavs av Akademiska föreningen i Lund 1888. Tentamen i germanska språk skedde dels som ett skriftligt översättningsprov med tillhjälp av lexikon men utan grammatik, dels i form av en muntlig prövning. För lägsta betyg, »approbatur», i den muntliga prövningen krävdes godkänt studentbetyg i latin, kunskap om språkljuden, »drägligt uttal, fritt från svensk-provinsiella oarter», skolkunskaper i tyska och engelska språkens grammatik, förmåga att översätta lättare författare till och från svenska samt översiktliga kunskaper i tysk och engelsk litteraturhistoria. Läskursen omfattade litteratur från 1500-talet och framåt. Luther och Shakespeare måste man ha läst, men i övrigt var valet fritt. Cirka tusen sidor utöver de båda äldre författarna skulle vara inlästa på vardera språket, därav ungefär en tredjedel poesi. Betygen »cum laude» och »laudatur» krävde fördjupade kunskaper i fonetik, grammatik och litteraturhistoria samt en större beläsenhet. Som mera betydande engelskspråkiga författare att läsa för det högsta betyget nämns utöver Shakespeare Spenser, Milton, Dryden, Addison, Pope, Sheridan, Scott, Byron, Moore, Dickens, Thackeray, Hallam och Macaulay.²³ Av de rekommenderade författarna tillhör hälften tiden före 1800.

Dessa examensfordringar i germanska språk uppvisar knappast i något avseende spår av den debatt om språkundervisningens mål och medel som hade sköljt över landet efter ett nordiskt filologmöte i Stockholm två år tidigare.²⁴ Av reformvännerna sattes det talade språket och den moderna litteraturen i centrum för språkstudierna. Så ej i Lund. Orden »språkljud» och »fonetik» i kursfordringarna är dock tecken på en nyorientering inom ämnet.

Lidforss' sista år: Universitetslektorer och docenter

Nästa förändring av studiesituationen i moderna språk inträdde 1890, då universitetslektorat inrättades för infödda språklärare i de tre huvudspråken. De studerande bereddes därmed tillfälle att höra och öva »det moderna umgänges- och talspråket». Samtidigt ålades fakulteten att anordna dels en propedeutisk kurs som inledning till språkstudierna, dels seminarieövningar för dem som förberedde sig för filosofie licentiatexamen.²⁵

Som lektor i engelska språket anställdes David Lloyd Morgan, 22 år gammal och Bachelor of Arts. Enligt ett reglemente som

övertagits från Uppsala²⁶ ålåg det honom att offentligt och således avgiftsfritt för de studerande ge praktiskt inriktade tal- och skrivövningar tre timmar i veckan och att likaledes under tre veckotimmar ge enskild undervisning mot en av fakulteten fastställd avgift. Dessutom skulle han vid behov ge privatlektioner mot ersättning efter överenskommelse.

Morgans undervisning var inte olik de »exercitier» som under 1700-talet hållits i engelska av universitetets språkmästare. På en universitetslektor ställdes emellertid delvis andra krav. Han skulle besitta erforderlig vetenskaplig bildning och lärarskicklighet, ha ifrågavarande språk som sitt modersmål och under åren närmast före förordnandet ha vistats i ett land, där språket talades. Universitetslektorn utnämndes på två år men kunde få sitt förordnande förlängt inom ramen för sex år. Arvodet var 2 000 kr om året att utbetalas kvartalsvis, dvs en tredjedel av normallönen för en professor efter 1885 års lönerreglering. Samma ersättning fick universitetets kapellmästare och dess lärare i gymnastik och fäktning.²⁷ Också löne- och statusmässigt fanns tydligen likheter med de forna språkmästarnas villkor.²⁸

Universitetslektorernas diarieföring av sin undervisning lektion för lektion gör det möjligt att jämföra föreläsningsskatalogens program med Morgans dagbok. För höstterminen 1891 börjar hans lektionsanteckningar den 18 september.²⁹ Måndagarnas »public lectures on Lord Tennyson's *Idylls of the King*» åhördes av tio studerande, av vilka två redan avlagt filosofie kandidatexamen. Onsdagarnas »public lectures on F.M. Ashley's *Vice Versa*», en underhållande roman från 1882, innebar såväl läsning med grammatiska förklaringar som en diktamenskriovning varje vecka. Studerandeantalet var här tretton, därav tre filosofie kandidater. Ytterligare en studerande deltog i fredagens »translation in public into English of A. Kerfstedt's *I vind och motvind*». Morgan översatte själv några sidor av den svenska texten och gav sedan de studerande en uppgift, som de skulle översätta skriftligt från svenska till engelska. Föreläsningsskatalogen utlovar engelska samtalsövningar på tisdags- och torsdagskvällarna samt enskild undervisning i engelsk grammatik och stilskrivning på lördagen. Inga studerande anmälde sig emellertid till lördagsundervisningen denna termin, och endast fyra deltog i konversationsövningarna, som ibland flyttades över från lektionssalen till den engelske lek-

torns bostad.

Anteckningen »No attendance» i senare dagböcker vittnar om att många engelska lektorsföreläsningar och -övningar måste inställas på grund av bristande tid eller intresse från de studerandes sida. Detta var särskilt fallet i början och i slutet av terminerna, då tentamensperioderna inföll. Den effektiva terminstiden inskränktes därigenom till 2—2 1/2 månad under hösten och något mera under våren. Att delta i de utländska lektorernas övningar var enligt studiehandboken 1895 »i högsta grad önskvärdt», men ingen lektorsundervisning var obligatorisk för de studerande på någon nivå av deras studier.³⁰

Morgan dog 1896. Efter honom kom William Frederick Harvey (f 1852), och denne efterträddes 1902 av Charles Scott Fearenside (f 1856). Båda var Masters of Arts. De engelska lektorerna valde ny och nöjsam litteratur för sina övningar, t ex Stevensons *The Pavilion on the Links* ur *New Arabian Nights* 1882, pseudonymen Ouidas *Frescoes* från 1883, Kiplings *Plain Tales from the Hills*, utgiven 1890, och Hopes *The Prisoner of Zenda* från 1894. Av dessa verk fanns Stevensons och Ouidas (Louisa de la Ramées) alltsedan 1898 och 1899 i svenska skolupplagor, den förra utgiven av E Rodhe och W F Harvey, den senare med Harvey som ensam utgivare.³¹ Bland skalderna »förelästes» Shelley, Rossetti, Morris och Tennyson. Som svensk text att översätta till engelska användes under flera år berättelser av August Blanche och Viktor Rydbergs *Singoalla*. De praktiska övningarna i att läsa, tala och skriva engelska kompletterades vissa terminer med en serie föreläsningar över Britanniens historia.

Såväl kostnadsfria som avgiftsbelagda lektorskurser finns upptagna i föreläsningsskatalogen, som därtill erbjuder differentierade övningar för mera respektive mindre »försigkomna». En vanlig avgift var vid sekelskiftet 15—20 kronor för en terminskurs. Vid konversation i grupper om 3—5 studerande betalades en krona för varje person och timme. Studerandeantalet i engelska uppgick i regel till 10—20, någon gång mer. Höstterminen 1896 hade Harvey sålunda 24 elever, därav fem med titeln »fröken». Året 1905 samlade Fearenside lika många elever.

Som en följd av att de engelska lektorerna framställde läromedel i sitt modersmål, främst läroböcker för skolbruk (se bilaga 7), kom deras vistelse i Sverige att gagna språkundervisning och

språkstudier också utanför universiteten. Morgan gav ut studentstilar i engelska från åren 1864—1892 med översättningar och kommentarer. Han medverkade också vid tillkomsten av en svensk-engelsk ordbok (Wenström-Harlock 1904), som trycktes efter hans död.³² Harvey bidrog till utgivningen av dels en brevsamling och två kommenterade texter för skolor (tillsammans med E Rodhe), dels en realiabok om England och engelsmännen (tillsammans med C G Morén) och påbörjade själv litteraturserien *Modern British Authors*, allt inom loppet av åren 1897—1899.³³ Fearenside slutligen var verksam i Sverige under längre tid och togs i anspråk för bearbetningar, fonetisk transkription o dyl. År 1905 startade han tillsammans med universitetslektorerna i tyska och franska en nyfilologisk tidskrift, *Skandinavisk månadsrevy*. Den upplevde visserligen bara en årgång men blev upprinnelsen till *Moderna språk*, den facktidskrift för språklärare som alltjämt består.³⁴ De tre lundalektorerna lät också i samarbete med en svensk språkman publicera en textsamling för universitetsstuderande. Den innehåller moderna svenska texter för översättning till tyska, franska och engelska.³⁵

Man kunde ha väntat sig att kraven med avseende på muntliga färdigheter i germanska språk skulle ha skärpts i samband med att de studerande erbjöds möjlighet att höra tyska och engelska talas av infödda lärare. Så var emellertid inte fallet. Tvärtom ströks tidigare uttalskrav. Inte för något betyg i kandidatexamen nämns i studiehandboken från 1895 fordringar på ett gott eller ens »drägligt» tyskt och engelskt uttal. Inte heller nämns förmågan att samtala på språken eller att ge en muntlig redogörelse för innehållet i den lästa litteraturen. Detta är förvånande också med tanke på att talövningar samma år infördes som ett obligatoriskt moment i läroverkens undervisning i moderna språk.³⁶ Däremot har sedan 1888 tillkommit en rekommendation om att i kurslitteraturen ta med två arbeten som gav upplysningar om tysk och engelsk kultur och om samhällsförhållandena i de båda länderna. Studierna för licentiatexamen var ensidigt språkhistoriska. De gällde gotiskan och de saxiska och högtyska språken och krävde inte större kännedom om modern tyska och engelska än den som dokumenterats i kandidatexamen.³⁷

Lidforss kvarstod som professor i germanska språk till 1901. Samtidigt som undervisningsresurserna förstärktes med utländ-

ska lektorer, lade han om sitt föreläsningsprogram, så att det mer än tidigare fick en språkhistorisk prägel. Föreläsningsserier gavs i gotiska, fornhögtyska, medelhögtyska, anglosaxiska och fornsaxiska. Engelsk litteratur valdes huvudsakligen ur samlingarna *Specimens of /Early/ English Literature* med verk från 1300-, 1400- och 1500-talen. Sedan undervisningen i fornengelska övertagits av en docent 1897, fick Lidforss emellertid mera tid för engelsk dramatik, ett ämnesområde som han hela tiden visat förkärlek för. Enligt föreläsningkatalogen valde han att under sin sista tjänstgöringstermin behandla ett drama av Shakespeare, nämligen *A Midsummer Night's Dream*.

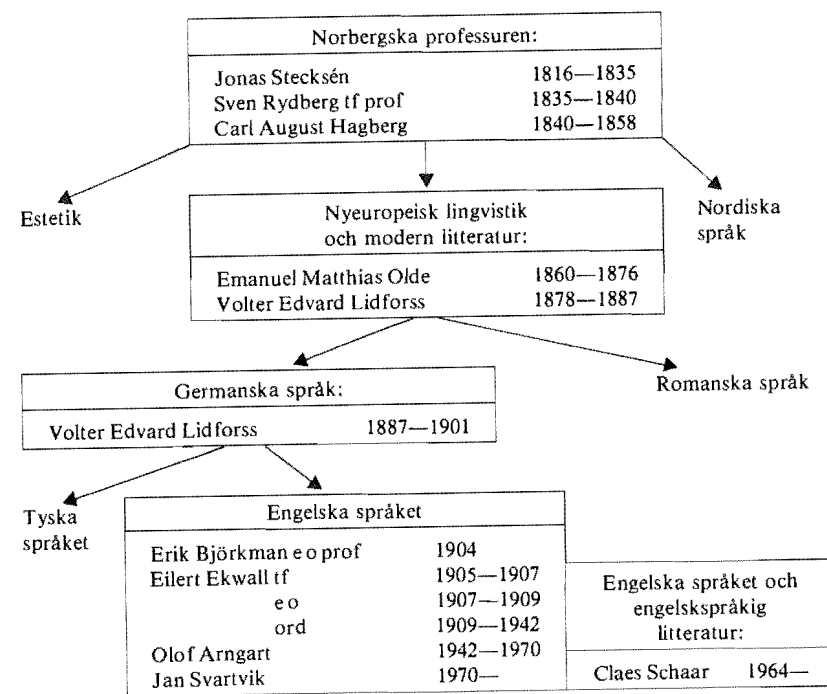
Inte mindre än två docenter i engelska språket och litteraturen utnämndes 1897. Det innebar en avsevärd förstärkning av engelskundervisningen. De nya lärarna, Ernst Albin Kock (1864—1943) och Gustaf Emil Rodhe (1863—1936), hade samma år disputerat för doktorsgraden i Lund, Kock på en avhandling om engelska relativa pronomen, Rodhe på »Transitivity in modern English I». Det var Kock som tog över en del av Lidforss' språkhistoriska föreläsningar. Till skolbokslitteraturen i engelska bidrog han genom att tillsammans med tyskdocenten Gustaf Ernst ge ut en kommenterad upplaga av Oscar Wildes *The Happy Prince and Other Tales* 1904.³⁸ Kock blev efter professurens delning den förste professorn i tyska språket i Lund.³⁹

Rodhe hade undervisningserfarenhet från läroverk och visade stort intresse för språkmetodiska frågor. Som läroverkslärare hade han utarbetat moderna läroböcker i tyska, engelska och franska. Sålunda var det Rodhe som bearbetade tysk-amerikanen Berlitz' åskådningskurser för svensk nybörjarundervisning. Talövningar till väggplanscher, en engelsk elementarbok, en engelsk läsebok för nybörjare, stilsamlingar med nyckel samt engelska litteraturutgåvor för skolbruk är andra verk av hans hand⁴⁰ (se bilaga 7). Som docent gav han kurser med speciell inriktning på läraryrket, såsom genomgång av den engelska grammatiken och övningar i engelsk konversation och stilskrivning. Vidare föreläste han över Robert Browning m fl aktuella skaldar. År 1901 lämnade Rodhe Lund och blev lektor i tyska och engelska vid realläroverket i Göteborg, en uppgift som han från 1903 kombinerade med att vara docent i modern franska vid högskolan.⁴¹ Hans lärargärning antyder bredden av en nyfilologs verksamhetsområde ännu vid 1900-talets början.

Det dröjde några år innan Lidforss fick efterträdare. Vid 1903 års riksdag beviljades medel till en andra professur i germanska språk, och när Erik Björkman (1872—1919) året därpå utnämndes till e o professor i detta ämne i Lund, var det med undervisningsskyldighet i engelska. Björkman hade liksom språkprofessorerna Hagberg, Olde och Lidforss bedrivit sina språkstudier i Uppsala. Redan 1904 blev han kallad till innehavare av en nygrundad professur i engelska språket vid Göteborgs högskola, där han installerades våren 1905. Till Lund kom Eilert Ekwall (1877—1964), också han från Uppsala. Han tjänstgjorde som tf professor till 1907, då han blev e o professor i engelska språket i Lund. Två år senare blev hans professorsämbete ordinarie.⁴²

Språkprofessurens utveckling från 1816 — en översikt

Följande skiss visar hur språkprofessuren i Lund har utvecklats från 1816 till vår egen tid. Personer som i egenskap av professorer undervisat eller undervisar i engelska språket har fått sina namn och tjänstgöringsår införda på skissen.

3. Uppsala universitet

Vägen till professuren

Vid universitetet i Uppsala avskaffades de gamla språkmästar-tjänsterna tidigare än i Lund. Efter den tyske språkmästarens död ersattes hans befattning 1839 med en adjunktur i tyska och italienska, som tillträdde av Carl Wilhelm Böttiger (1807—1878). Den siste språkmästaren i franska och engelska, Carl Fredrik Lignell (f 1778), levde till 1846 och följdes av en adjunkt i dessa båda språk, Emanuel Matthias Olde, senare språkprofessor i Lund. Gränsen mellan språk tillhörande den germanska och den romanska språkgruppen upplevdes tydligen inte lika skiljande då som nu. Om dessa tjänsteförhållanden liksom om vad som föregick och följde beträffande de moderna språkens studium i Uppsala berättar Henrik Schüek (1855—1947) i en inbjudningsskrift, som han i egenskap av universitetets rektor författade inför en professorsinstallation 1911.¹ Därifrån är också närmast följande uppgifter hämtade.

Sedan 1834 fanns det i Uppsala en professur i estetik och modern litteratur med Atterbom (1790—1855) som innehavare. År 1845 fick detta ämne förstärkning. Böttiger blev professor i modern litteratur, och 1856 efterträdde han Atterbom på den ordinarie professuren. Huruvida Uppsala dessutom behövde en lärostol i moderna språk rådde det delade meningar om. Motioner i ärendet väcktes vid 1850 och 1853 års riksdagar men avlogs efter livliga diskussioner, i synnerhet i prästeståndet. Bland dem som obetingat vände sig mot förslaget om moderna språk som ämne i en universitetsexamen var historieprofessorn Fredrik Ferdinand Carlson (1811—1887). Det var lätt att konstatera vid examinationen i modern litteratur om tentanden läst litteraturen på originalspråket eller i översättning, menade han. Ett studium av de moderna språkens grammatik och historia syntes honom »för de flesta mindre behöfligt». Först 1858 beviljade ständerna medel till en språkprofessur i Uppsala, dock bara 4 000 riksdaler, medan övriga professorer uppbar en lön på 4 500. Böttiger valde dock att övergå till den nya professuren, som fick namnet nyepoisk lingvistik och modern litteratur. Hur motsvarande professur samma år inrättades i Lund har tidigare beskrivits. Bakgrunden var där dock en annan.

Engelskstudier för adjunkt Edman och docent Erdmann

Gunnar Wikmark berättar i sin levnadsteckning över Carl Johan Blomberg (1838—1890) om en språkforskarens studietid i Uppsala under den nya professurens första år.² Beredskapen bland universitetets nylingvister tycks ha varit god. Redan 1858 bildades La Société des langues modernes à Upsal med det dubbla syftet att främja ett vetenskapligt studium av de moderna språken och bereda sällskapet medlemmar tillfällen att använda dem. Franska var det officiella språket, men var och en fick själv ange vilket språk han önskade tala vid sällskapets förhandlingar. Då hölls föredrag eller framlades teser, varpå följde opposition och försvar. Blomberg deltog i diskussioner som fördes på tyska och franska. Engelska nämns ej. År 1866 gick den nyspråkliga föreningen samman med en förening för allmän språkvetenskap och bildade Filologiska föreningen.

Den egentliga undervisningen i moderna språk gavs av adjunkterna, som efter 1860 företrädde å ena sidan franska och italienska, å andra sidan tyska och engelska. Enligt en samtida uppsalalingvist, Jakob Theodor Hagberg (1825—1893), ägnade de sig företrädesvis åt språkens historiska utveckling och fonetiska byggnad.³ Adjunkturen i de germanska språken var vakant några år, innan den 1863 tillträdde av Lars Edman (f 1824). Han var den förste uppsalamagister som skrivit sin avhandling på engelska: »A specimen of Chaucer's language with explanatory notes» (1861). Edman skötte undervisningen i tyska och engelska till in på 1890-talet och fungerade dessutom länge som examinator i denna del av ämnet. Dels föreläste han offentligt, t ex Shakespeares *Hamlet*, som han några terminer behandlade på tyska (ht 1868—vt 1870), dels gav han enskild handledning i att läsa, tala och skriva de båda språken. Edmans undervisningsinsats var betydelsefull, så mycket mera som både Böttiger och dennes efterträdare 1868, ovannämnde Jakob Theodor Hagberg, var romanister och gärna föreläste i italienska, portugisiska och spanska.

I *Tjänstekvinnans son* ger August Strindberg en glimt av engelskundervisning och engelskkunnande i Uppsala 1867.⁴ Som nybliven student bestämde sig den unge Johan för att välja estetik och moderna språk som sina huvudämnen: »Lefvande språken voro franska, tyska, engelska, italienska och spanska, samt komparativ lingvistik». Han gick på föreläsningar som inte kostade

något och kom därvid bl a till Lars Edman: »En adjunkt läste Shakespeares Henrik VIII och tolkade samt kommenterade den på engelska, för en publik af fem personer». Då Johan räknade ut att det skulle ta tio år innan dramat var genomgånget, lämnade han föreläsningsserien efter några gånger. Han hade själv goda kunskaper i engelska.⁵ Därför förvånade det honom att professor i litteraturhistoria, som dock översatt dikter från engelska till svenska, inte behärskade det engelska uttalet utan började sina föreläsningar med att be om ursäkt för detta. Johans allmänna intryck av universitetsundervisningen var, att allt som förelästes var hämtat från utlandet, mest från Tyskland, och att läroböckerna i de flesta ämnen var tyska eller franska. Engelska kunde man där- emot ej.

Detta var alltså Strindbergs uppfattning. Den motsägs emeller- tid av antalet uppsalaavhandlingar i anglistik som kom till under 1860- och början av 1870-talet. Sålunda ventilerades fyra avhand- lingar i engelsk språkvetenskap åren 1860—1862. De var skrivna av Edman och Lidforss, som båda blev universitetslärare, och av A G Zethraeus (1828—1901) och V E Öman (1833—1904), som gjorde sig kända som författare av läroböcker i engelska.⁶ Zeth- raeus' avhandling var skriven på svenska, men de tre övriga var engelskspråkiga. Därefter trycktes till och med 1872 inte mindre än sju avhandlingar i anglistik, de fem sista skrivna på engelska (se bilaga 1). Enligt universitetets statuter måste akademiska av- handlingar försvaras på latin eller svenska. År 1868 hade emeller- tid professorn i nyuropeisk lingvistik och modern litteratur väckt förslag om att också tyska, franska, engelska och italienska skulle få användas som disputationsspråk. Förslaget vann bifall, och be- slutet infördes i de nya statuterna 1876.⁷

Den engelska språkvetenskapens vidare utveckling i Uppsala är i stort sett ett verk av Axel Erdmann (1843—1926). Han dispute- rade 1871 på »the history and modern use of the verbal forms in -ing in the English language», men endast arbetets första del före- låg och där behandlades den anglosaxiska perioden. Samma år blev Erdmann docent i fornengelska. Han hade bedrivit språkstu- dier i Tyskland, och han gjorde upprepade resor till engelska bib- liotek, där han forskade i medelengelska handskrifter. I Uppsala gav han länge enskild undervisning i engelska. Hans föreläsningar som docent gällde sanskrit och komparativ indoeuropeisk filolo-

gi. I dessa ämnen var han examinator i licentiatexamen.⁸

Höstterminen 1884 inrättade Erdmann på eget initiativ en ger- mansk avdelning av det filologiska seminariet. Tillsammans med fem—sex studerande tolkade och analyserade han detta läsår pro- logen till Chaucers *Canterbury Tales* med utläggningar om medel- engelsk ljud- och formlära, och följande år behandlades första sången av Spensers *Faerie Queene*. Läsåret 1886—87 steg delta- garantalet plötsligt till ett drygt tjugotal, troligen beroende på det ovanliga men säkert lockande ämne som då studerades. Utgångs- punkterna togs i en omtyckt och ofta spelad komedi, *Our Boys* av Henry Byron, utgiven 1875. Seminariets uppgift var att kartlägga den moderna engelskans skiftningar i uttal, former och konstruk- tion med avseende på »högspråk», vardagsspråk och vulgär- språk.⁹ Därmed gavs en ny inriktning åt anglistisk forskning, som tidigare varit språkhistoriskt förankrad.

Erdmanns initiativ härvidlag kan ses som en uppföljning av dis- kussionerna vid det nordiska filologmöte som i augusti 1886 hål- lits i Stockholm.¹⁰ Bland deltagande nyfilologer vid detta för den fortsatta undervisningen i moderna språk så betydelsefulla tillfäl- le märks den norske språkprofessorn Johan Storm (1836—1920), norrmannen August Western (1856—1940) och den unge dansken Otto Jespersen (1860—1943), alla anglistiker. Mötet utmynnade i bildandet av sällskapet Quousque tandem. Skandinavisk förening för förbättrad språkundervisning. Benämningen »Quousque tan- dem» (= Huru länge än?) knyter an till den tyske fonetikern och anglisten Wilhelm Viëtor (1850—1918). Han hade gett startsigna- len till en tysk reformrörelse 1882 genom att under denna pseudo- nym publicera stridsskriften *Der Sprachunterricht muss um- kehren*.¹¹

Den pådrivande kraften vid stockholmsmötet 1886 var också fonetiker, men slavist. Det var uppsaladocenten Johan August Lundell (1851—1940), och det var teser framförda av honom som i modifierad form blev det nybildade språksällskapets program. Man enades om följande fyra punkter att gälla för nybörjarun- dervisningen i moderna språk: 1) undervisning på talspråkets grund, vid behov med hjälp av ljudenlig omskrivning, 2) sam- manhängande övningstexter (en nog så viktig punkt vid en tid då det gängse studiematerialet utgjordes av lösryckta satser), 3) in- duktiva grammatikstudier knutna till litteraturläsningen och 4)

inskränkning av översättandet från och till modersmålet. Det var ett program som nödvändigtvis måste påverka universitetsstudierna, om det som tänkt var skulle kunna genomföras i skolundervisningen.

Trots 1877 års beslut om att universitetsadjunkterna skulle ersättas av professorer hade Lars Edman av ekonomiska skäl fått kvarstå som adjunkt i tyska och engelska. Inte heller beslutet 1887 om en delning av nyuropeisk lingvistik och modern litteratur i två examensämnen, romanska språk och germanska språk, föranledde någon omedelbar förändring av lärarkrafterna. Professor Hagberg fick sina skyldigheter reducerade till att gälla enbart de romanska språken, och adjunkten Edman fick hela ansvaret för undervisning och examination i de germanska.¹² Samtidigt fick Edmans undervisning ett delvis nytt innehåll. Redan höstterminen 1886 talar föreläsningkatalogen om »praktiska översättningsprof» från svenska till engelska. Det var Tegnér's tal vid jubelfesten 1817 som skulle översättas. Följande år utlovades i samband med dessa övningar offentlig undervisning i engelska språkets uttal, dess ordbildnings- och ordfogningslära samt synonymik. Läsåret 1888—89 skulle engelsk text översättas till tyska under jämförelser mellan de båda språkens grammatik och med iakttagande av likheter och skillnader i uttryck och talesätt. Samtidigt fortsatte Edman sina Shakespearegenomgångar och gav föreläsningar i fornhögtyska och anglosaxiska. Ända till 1892 kvarstod han på adjunkturen.

Samma år som ämnesdelningen ägde rum, alltså 1887, företog sig studentföreningen Verdandi att för de studerandes behov sammanställa examensfordringarna i universitetets alla ämnen. Frågeformulär utsändes dels till examinatorerna, dels till studenter som nyligen avlagt eller inom kort skulle avlägga någon akademisk examen. Dessutom hölls frågeformulär tillgängliga i stadens boklädor för dem som därutöver ville bidra med råd och upplösningar. Resultatet blev landets första tryckta studiehandbok. De publicerade uppgifterna hade i de flesta fall blivit genomsedda och godkända av vederbörande examinator.¹³

I det nya examensämnet germanska språk var prövningen för filosofie kandidatexamen dels skriftlig, dels muntlig. Störst vikt fästes vid de skriftliga proven, som bestod av översättningar från svenska och skulle företagas utan tillgång till ordbok och gram-

matik. I engelska förekom dock ingen skrivning för betyget »approbatur». I den muntliga prövningen krävdes för lägsta betygsgrad ett korrekt uttal, grundat på kännedom om ljudens bildning, förmåga att troget och ledigt översätta den lästa skönlitteraturen, förtrogenhet med ord och uttryck som hörde hemma i talspråket och grammatikkunskaper motsvarande omfånget av en vanlig skolgrammatik. Fordringarna i engelska var i dessa avseenden något mindre än fordringarna i tyska. En jämförelse med examenskraven i Lund visar skillnader i fråga om både det skriftliga och det muntliga provet. Som tidigare nämnts hade lundastudenterna liksom i senare skrivprov tillgång till lexikon. De behövde bara visa upp ett »drägligt» uttal och avkrävdes ingen förtrogenhet med talspråket. Däremot skulle de prestera muntliga översättningar till tyska och engelska och vara bevandrade i de båda språkens litteraturhistoria. I Lund tycks ingen skillnad ha förelegat mellan kravnivåerna i engelska och tyska.

Av särskilt intresse är studiehandbokens förteckning över den kurslitteratur som ansågs lämplig för olika betygsgrader. Ur den engelska skönlitteraturen nämns inte bara klassiker utan i stor utsträckning också populära samtida verk, t ex för lägsta betyg Ouidas *Two little wooden Shoes* från 1874, för mellanbetyget Haggards äventyrsroman *King Solomon's Mines* från 1885 och för högsta betygsgrad den förut omtalade komedin *Our Boys*. Vidare rekommenderas läsning av tre amerikaner, Irving, Longfellow och Bret Harte, av den sistnämnde en roman från Vilda Västern, *On the Frontier*, tryckt 1884. Som hjälplitteratur i engelska förordas bl a Johan Storms *Englische Philologie I* och två pionjärarbeten utgivna 1885, nämligen Henry Sweets *Elementarbuch des gesprochenen Englisch* och August Westerns *Englische Lautlehre für Studierende und Lehrer*. Också engelskböcker utarbetade av svenskar finns med som hjälplitteratur, dels *Engelska synonymer för elementarundervisningen* (1884) av reformvännen Jon Arvid Afzelius, dels några kommenterade skolupplagor av Scotts *The Lady of the Lake* (Collin 1876) och Dickens' *A Christmas Carol in Prose* (Öman 1867, Sturzen-Becker 1869, 1884). Det engelska uttalet ansågs för lägsta betygsgrad kunna läras ur bl a en kortfattad grammatik för tal- och skriftspråket av Otto Jespersen; den innehöll fonetisk transkription och kunde läsas i en svensk bearbetning (av Boheman 1886).¹⁴ Vidare hänvisades de

studerande till Westerns *Kurze Darstellung der englischen Aussprache*.

Utifrån dessa anvisningar kan två slutsatser dras. För det första vittnar valet av aktuell skön- och facklitteratur om stor öppenhet för den nya syn på studiet av moderna språk som växte fram under 1880-talet. För det andra är det tydligt att ledande germanister i Uppsala försökte slå en bro över till språkundervisningen vid läroverken. Båda dessa tendenser blev förstärkta under nästa decennium.

Erdmanns professorsår: Nya mål och medel

År 1890 blev Axel Erdmann examinator i germanska språk, och när Lars Edman två år senare avgick från sin adjunktur befordrades Erdmann till en professor.¹⁵ Hans målsättning för studierna i tyska och engelska framgår av några inledande föreläsningar, som han höll i september 1890. De finns refererade i skriftserien *Quousque tandem*¹⁶, organ för det skandinaviska reformsällskapet med samma namn. I flera avseenden anslöt sig Erdmann till de skousquisternas program för en förbättrad språkundervisning. Det gör referatet i fråga till ett viktigt dokument i den svenska språkmetodikens historia.

Erdmanns inriktning på språkläro-utbildning kan man inte ta miste på. Som ett oeftergivligt villkor för att bli en bra lärare anger han ett gott och säkert uttal. Härmed avses både språkljud och intonation. Den väg han anvisar går över fonetiken, ett ämne som 1882 tilldelats en docentur i Uppsala med Lundell som innehavare. Föreläsning ges åt det talade språket, »sådan det lever på ett folks läppar». Språk bör läras genom örat och inte genom ögat; det är ljudbilden som skall inpräglas i första hand, medan synbilden och »de tryckta böckerna» får komma i andra rummet. Engelsk grammatik kan med fördel studeras i verk av dansken Jespersen och norrmannen Western, som i sina föreläsningar utgår från talspråket. Den studerande bör gå från analys av grammatikbokens exempel till egen formulering av reglerna och vidare till tillämpning av dem i »det levande talet». Målet för studiet av synonymik är att omedelbart, utan egentlig reflexion, kunna »känna» vad som är det rätta. För konservativa läroverkslärare, fasta i formalbildningsideologin, måste dessa uttalanden ha verkat hä-

diska. Med gängse, språkhistoriskt inriktade språkstudier bakom sig hade de heller ingen möjlighet att själva motsvara de nya kraven.

Erdmanns anvisningar när det gäller valet av skönlitteratur bör däremot ha kunnat anammas av både traditionalister och nytänkare. Han kräver t ex av de engelskspråkiga böckernas innehåll, att handlingen skall äga rum på engelsk eller amerikansk botten, så att läsningen förmedlar kunskap om det folk och den kultur vars språk man studerar. I första hand bör litteraturkursen omfatta prosaverk från de senaste femtio åren, i engelska t ex romaner av Thackeray, Collins och Trollope, i andra hand poesi från en något längre tidrymd. Också icke-skönlitterära verk kunde lämpligen ingå i kursen. Att dessutom ett par dramer av Shakespeare föreskrivs i engelska och av Schiller och Goethe i tyska motiveras särskilt med att dessa författare lästes i flertalet av de allmänna läroverken. Alla blivande lärare borde nämligen under sina examensstudier ta del av de tyska och engelska arbeten som de vid en senare tidpunkt kunde få användning av i sin egen undervisning. Som hjälpmedel i studierna nämns tidningsläsning och samhällsorienterande arbeten. Slutligen anbefalls några månaders vistelse i det främmande landet, helst i slutet av studietiden: »ju bättre rustad man anträder sin resa, ju större gagn har man av den».

I de reviderade examensfordringar och anvisningar som infördes i studiehandböckerna 1893, 1898 och 1904 blir betonandet av de praktiska språkfärdigheterna allt mera markant. Åt nybörjaren gavs 1898 följande studietekniska råd, som visar att psykologi och fysiologi nu kopplades samman med språkinläring:

Obs! Under översättningsarbetet bör man först *högt* för sig själf uppläsa den främmande texten, under noggrant aktgifvande på uttal. Syn-, hörsel- och muskelminne komma därigenom att samverka till språkets inlärande.

För »approbatur» rekommenderas talövningar och memorering av ord och fraser i den lästa litteraturen, för »cum laude» fås stor vikt vid förmågan att samtala, och för »laudatur» krävs förmåga att muntligen redogöra för innehållet i de lästa arbetena jämte en tämligen stor färdighet att uttrycka egna tankar på det främmande språket i en språkligt korrekt form.¹⁷ På nytt är det

av intresse att jämföra med kraven i germanska språk i Lund. Där prövades vid samma tid bara översättningsfärdigheter och teoretiska kunskaper.

Den beräknade studietiden för betyg i kandidatexamen var enligt uppsalastudenternas studiehandbok 1898 betydligt längre i germanska språk än i de flesta andra ämnen. En student med medelgoda skolkunskaper måste beräkna åtta studiemånader för lägsta betyg, tre—fyra terminer för mellanbetyget och fyra—fem terminer för högsta betyg, som fordrade synnerligen gedigna kunskaper på alla områden. Det gällde ju att behärska både tyskan och engelskan, och till engelskstudierna kunde det alltjämt komma studenter utan förkunskaper från läroverksåren. Alltifrån läsåret 1896—97 tjänstgjorde professor Erdmann som censor i mogenhetsexamen.¹⁸ Det gav honom tillfälle att vid sina återkommande besök vid läroverken registrera dessas behov och se resultaten av språklärarnas studiemeriter vid universitetet.

En förutsättning för språkstudier inriktade mot praktiska färdigheter var de infödda språklärarnas verksamhet. Utländska lektorat inrättades något tidigare i Uppsala än i Lund. Universitetet beviljades i maj 1888 36 000 kronor för att anställa infödda lärare i tyska, franska och engelska under sex år. Deras allmänna uppgift skulle vara att öva de studerande »i språkens talande och skrifvande». En särskild kommitté tillsattes för att utforma ett reglemente för denna nya kategori universitetslärare. Det var detta reglemente som senare övertogs av humanistiska sektionen i Lund.¹⁹

På vetenskaplig resa i England informerade Erdmann om den nya befattningen som engelsk universitetslektor, då han befann sig i London och Oxford.²⁰ I januari 1889 tillträdde tjänsten av Hubert Majendie Gepp (1857—1892), Bachelor of Arts. Denne tilldrog sig redan samma år läroverkslärarnas uppmärksamhet genom att i *Pedagogisk tidskrift* framlägga sin protest mot en nyutkommen svensk-engelsk ordbok (Björkman 1886—89) och hann dessutom under sin korta verksamhet i Sverige bistå svenska läroboksförfattare med »beriktiganden» och upplysningar, när det gällde modernt engelskt språkbruk.²¹ På Gepps universitetsprogram stod läsning av engelsk litteratur, muntlig översättning av svensk litteratur till engelska samt engelska skrivövningar. Utöver att ge tre timmars offentlig undervisning varje vecka under ter-

minstid ålåg det honom att undervisa enskilt tre veckotimmar. Den enskilda undervisningen betingade ett pris av fem kronor per termin för varje kurs omfattande en veckotimme. Det var en avgift som humanistiska sektionen ansåg vara tillräckligt låg för att inte utestänga studerande med knappa tillgångar från den utländske lektorns övningar.²² Gepp införde tidningsläsning i den akademiska engelskundervisningen. Som studiematerial i en enskild kurs vårterminen 1892 valde han *The Times No 31,725*. Detta nummer av den engelska tidningen hade några år tidigare utgivits i Leipzig med kommentarer för språkstudier.²³

Läsning av en engelsk tidning återkom hos Gepps efterträdare, Walter Ernest Harlock (1866—1951), Master of Arts. Han kom närmast från ett universitetslektorat i Marburg²⁴ och tillträdde sin befattning i Uppsala hösten 1893, sedan tjänsten där varit vakant en termin på grund av Gepps frånfalle. Harlock behandlade bl a engelska samhällsförhållanden i anslutning till Escotts *England, its People, Polity and Pursuits* och gav en enskild kurs om den engelska sporten. År 1895 engagerades han i en av de sommarkurser som alltsedan 1893 anordnades av universitetet och som växelvist ägde rum i Uppsala och Lund. Det var en form av »university extension» efter engelsk förebild.²⁵ Detta var första gången sommaruniversitetet erbjöd kurser i moderna språk, ett programinslag som avsåg att ge deltagarna »ett välkommet tillfälle att höra tyska, engelska och franska ur infödingars mun». ²⁶ Ett liknande tillfälle skulle 1902 erbjudas tysk- och engelskstuderande, då sommarkurser arrangerades av Göteborgs högskola.

Harlocks sommarföreläsningar var avsedda för engelsklärare, flickskolelärarinnor och andra som redan kunde språket. På programmet stod dels sex timmars ljudgenomgång och läsövningar efter Sweets *A Primer of Spoken English*, dels nio timmars föreläsningar om viktoriansk litteratur.²⁷ Sweets lärobok återger grammatikexempel och övningstexter med enbart fonetisk skrift och var därmed helt i linje med den nya undervisningsmetod som förordades av sällskapet Quousque tandem. Fonetisk transkription hade redan vunnit insteg i flera engelska nybörjarböcker, framför allt i sådana som skrivits av J A Afzelius, såsom *Grunddragen af engelska talspråkets uttals- och formlära (efter Sweet och Western)* 1886, men också i bearbetningar från danskan och norskan (Jespersen 1886, Brekke 1890).²⁸

Vid samma tillfälle arrangerades en praktisk nybörjarkurs i engelska i enlighet med »Q.-T. metoden». Den skulle omfatta 24 lektioner och ledas av Daniel Elfstrand (1858—1945), filosofie kandidat och språklärare vid Borgarskolan i Gävle. Han hade själv utarbetat kursmaterialet. I dessa sina *Grundlinjer för begynnelsekursen i engelska* presenterar han på fyra sidor de fonetiska beteckningarna och några elementära uttalsregler, ingenting annat.²⁹ Kursen vann så stor anslutning att den måste dubbleras. Den som läroboksförfattare och som språklärare vid Göteborgs handelsinstitut redan kände och uppskattade Jon Arvid Afzelius (1856—1918), också han filosofie kandidat, ryckte då in som andre kursledare. Tillsammans undervisade Elfstrand och Afzelius inemot hundra kursdeltagare, de flesta folkskollärarinnor.³⁰ Med sin sommarkurs i Uppsala spred de kunskaper inte bara i engelska språket utan också i allmän ljudlära och modern språkmetodik till nya kretsar presumptiva språklärare. Deras version av Henry Sweets fonetiska tecken kom allmänt att kallas »den Afzelius-Elfstrandiska ljudbeteckningen».

De utländska lektorerna förordnades liksom i Lund för två år i taget och kunde bli omförordnade högst två gånger. Efter Harlock, som efter sina sex år övergick till ett lektorat vid Sjökrigsskolan, följde vid sekelskiftet George Ernest Fuhrken (f 1870), Bachelor of Arts och Doctor of Philosophy. Han stannade också i Sverige och blev senare lärare vid Göteborgs handelsinstitut.³¹ Som universitetslektorer lät både Harlock och Fuhrken sina elever utföra översättningar till engelska från tyska grundtexter, kanske beroende på att de till en början inte själva behärskade svenska språket. För de studerande, som ju hade att tentera i såväl tyska som engelska för ett och samma betyg, kan detta inte ha inneburit någon större olägenhet. Gemensamt för de båda lektorerna är också att de i samarbete med svenska språklärare utarbetade läromedel i engelska. Harlocks insats blev därvid särskilt betydelsefull. Det var nämligen han som fullbordade den i samband med D L Morgan nämnda svensk-engelska skolordboken (Wenström-Harlock 1904), utgiven på nytt ända in på 1940-talet. Han medverkade också vid tillkomsten av talövningar och översättningsövningar för skolbruk.³²

Medan det var de infödda universitetslektorerna som normalt sörjde för den praktiska språkträningen, gavs de studerande ve-

tenskaplig skolning i det filologiska seminariet. Dess verksamhet intensifierades under 1890-talet. Efter några års uppehåll i slutet av 1880-talet samlades seminariets avdelning för germanska språk på nytt läsåret 1890—91, nu kring ett tyskt ämne med den tyske universitetslektorn som biträdande lärare. Under mellantiden hade Erdmann som resestipendiat besökt universiteten i Berlin och Halle för att lära känna arbetsmetoderna vid germanska seminarier.³³ I fortsättningen gavs alternativt tyska och engelska seminarieövningar. Så småningom vidgades verksamheten till att omfatta både ett proseminarium för blivande filosofie kandidater och ett högre seminarium för dem som förberedde sig för licentiatexamen.³⁴

Av hävd hade bara språkhistoriska undersökningar betraktats som vetenskapliga. I sin programförklaring 1890 sade Erdmann som nyförordnad examinator emellertid klart och tydligt ifrån, att också det samtida språket kunde göras till föremål för vetenskapligt studium.³⁵ Detta program omsattes i handling. Läsåret 1896—97 behandlades sålunda i det högre seminariet engelsk slang, engelska sporttermer och ord och uttryck hemmahörande i modernt engelskt universitetsliv. Erdmann var seminarieledare men biträdades av lektor Harlock. Andra terminer ägnade sig samma seminarium åt traditionella uppgifter, såsom tolkning och kommentering av medelengelska texter. Av deltagarna, ca tio licentiander, bidrog varje termin några med skriftligt avfattade föredrag över språkliga och litterära frågor i anslutning till de texter som studerades. Läsåret 1900—01 innehåller verksamhetsberättelsen en upplysning om att de engelska seminarieövningarna hade hållits på engelska.³⁶

Det nya seklet medförde en omedelbar förstärkning av engelskundervisningens resurser, och på kort tid framlades flera nya avhandlingar. Erik Björkman, med doktorsgrad 1896, avlade i maj 1900 disputationssprov i engelska och kallades i samma månad till docent i engelska språket.³⁷ I sin i Halle tryckta avhandling hade han behandlat skandinaviska lånord i medelengelskan. Inom loppet av tre år (1902—1904) tillkom sedan sex nya avhandlingar i engelsk språkvetenskap (se bilaga 1). En var skriven av Anna Paues (1867—1945), den första kvinnliga anglist som nådde fram till doktorsgraden. Hennes verk var tryckt i Cambridge, och dit återvände hon efter disputationen.³⁸ En annan var Eilert Ekwalls

Också beträffande studerandekategorier skilde sig Göteborgs högskola från rikets båda universitet. Som »lärjungar» betraktades de studerande som avlagt mogenhetsexamen och blivit vederbörligen inskrivna. De betalade terminsavgift, och för dem var till en början all undervisning tillgänglig utan ytterligare kostnad. »Auskultanter» fick deltaga i enskilda föreläsningar och övningar med lärarens medgivande och mot erläggande av fyra kronor »terminligen per veckotimme», en avgift som halverades för lärare och lärarinnor vid stadens läroverk. »Åhörare» kallades slutligen de som blott och bart besökte en serie offentliga föreläsningar. Första terminen var 21 studerande inskrivna, och därtill följdes delar av undervisningen av 12 auskultanter och 701 åhörare. Vid 1890-talets mitt tillkom en ny lärarkategori, nämligen de lärare i de moderna språken. För av dem meddelad undervisning infördes en avgift som betungade även de inskrivna. I detta speciella fall gällde full avgift för alla auskultanter.⁴

Högskolan var grundad med donationsmedel, huvudsakligen från den skotske köpmannen David Carnegie (1813—1890). Denne hade liksom sin farfar, och sin farbror med samma namn, lett stora handelsfirmor i Göteborg⁵, vars befolkning alltsedan 1600-talet hade ett avsevärt engelskspråkigt inslag⁶. Högskolans förste rektor var en svensk-amerikan, Hjalmar Edgren (1840—1903), hemkallad för att undervisa bl a i engelska.⁷ Allt förefaller ha varit väl tillrättalagt för högskolestudier i detta för många i Västsverige särskilt viktiga språk.

Edgrens professur betecknades ny europeisk lingvistik med undervisningsskyldighet i germanska språk samt i sanskrit. Dess innehavare hade ett växlingsrikt liv bakom sig. Han hade avlagt officersexamen i Sverige och varit i amerikansk krigstjänst under inbördeskriget. Sedan hade han studerat språk i Tyskland och Frankrike, doktorerat i USA, varit professor vid Yale University och docent i sanskrit i Lund. Under lundaåren, 1881—1885, var Edgren dessutom språklärare vid stadens privata elementarskola. Också som skald och som översättare av engelskspråkig poesi hade han skaffat sig ett namn när han 1890, från en professur vid University of Nebraska, kallades till den planerade högskolan i Göteborg.

Med denna bakgrund måste Edgren ha haft helt andra kvalifikationer som engelsklärare än sina kolleger i Uppsala och Lund.

Med undantag för en termins offentliga föreläsningar över den amerikanske tänkaren Emerson var hans engelska föreläsningämnen emellertid traditionella, såsom dramer av Shakespeare (*Julius Caesar*, *Macbeth* och *Othello*), Byrons *Childe Harold* och Wordsworths poesi. Trots att Edgren tidigare hade gett ut en praktisk nybörjarbok i engelska för självstudier (1869, 2 uppl 1883)⁸, delade han inte quousquisternas uppskattning av det talade språket som studieobjekt. För honom var de muntliga färdigheterna av underordnad betydelse. I läroverken var det i stället literaturläsningen och vid universitet och högskola forskningen i »språkets biologi, dess lifslagar» som i första hand borde tillgodoses.⁹ Under sina docentår i Lund hade Edgren publicerat två undersökningar rörande engelska språket, dess släktskap med tyskan och dess romanska element.¹⁰ Det var den jämförande språkforskningen som var hans stora intresse.

Edgrens vistelse i Göteborg blev kort. Redan 1893 återvände han till Nebraska, där en ny professur väntade honom. Hans efterträdare, Ferdinand A W Holthausen (f 1860), var tyskfödd och blev kallad till Göteborg från en professur i Giessen.¹¹ Holthausen började sin högskoleundervisning i engelska med en offentlig föreläsningsserie över den fornengelska litteraturens historia och höll sedan under flera terminer seminarieövningar kring fornengelska och medelengelska texter. Av nya tidens engelska litteratur valde han att behandla Shakespeare och Milton. All litteratur från 1500-talet och framåt ansåg han dock i första hand höra hemma inom ämnet litteraturhistoria.¹²

Holthausen höll inte som Edgren föreläsningar i sanskrit men däremot i gotiska och fonetik. Han gav också praktiska övningar i tyska och engelska. Årsredogörelsen för läsåret 1895—96 innehåller följande upplysning: »Af föreläsningarna och öfningarna hafva de, hvilka rörde ämnen ur engelsk filologi hållits på engelska, de öfriga på tyska».¹³ Vid samma tid publicerade han i högskolans årsskrift två artiklar med titeln »Die englische Aussprache zum Jahre 1750 nach dänischen und schwedischen Zeugnissen», den första undersökningen av tidiga svenska läroböcker i engelska. Holthausen fann professuren betungande. I en tidskriftsartikel argumenterade han år 1900 för en delning av ämnet germanska språk i två självständiga vetenskaper: germanistik och anglistik.¹⁴ Samma år begärde han avsked från sin befattning och

tillträdde en professur i enbart engelska i Kiel.¹⁵

Under Holthausens professorsår i Göteborg började högskolan som en lärare i engelska språket anställa de präster som tjänstgjorde i stadens engelska församling. Åren 1895—1905 avlöste fem engelsmän varandra i denna dubbla tjänsteutövning: Rev Despard, Rev Howe, Rev Westall, Rev Lutz och Rev Morgan. Deras språkundervisning motsvarade den som vid universiteten gavs av de engelska lektorerna. I första hand förekom litteraturläsning och konversation, muntlig översättning av svensk text till engelska och skriftliga övningar, men vissa terminer höll den engelske prästen också föreläsningar om engelskt liv och engelska institutioner. Flertalet kurser var belagda med en extra avgift och var öppna också för auskultanter. I sin årsredogörelse för läsåret 1896—97 kunde högskolans rektor konstatera, att »icke få utom högskolan stående personer» hade tagit tillfället i akt att öka sin kännedom om »engelskt språk och engelsk sed».¹⁶

Längst verkade William Hawksley Westall (f 1859), som var anställd vid högskolan under i det närmaste tio terminer. Han föreläste över ämnen av allmänt intresse, såsom »The development of England in the XIXth century» (vt 1898), »English political life» (vt 1899), »The United States of North America, their history and institutions» (vt 1900) och »London, its history, antiquities and development to present times» (ht 1902). Även litterära teman behandlades, såsom Scotts, Dickens' och Thackerays liv och verk. Bland hans praktiska övningar märks »Essay and précis-writing». Westall var samtidigt en uppskattad engelsklärare vid en av stadens flickskolor, där hans elever fick rika tillfällen att höra engelska talas och att själva tala engelska, eftersom undervisningen gavs på lärarens modersmål.¹⁷

År 1902 hölls det sommarkurser i Göteborg med praktiska kurser för nybörjare i tyska och engelska. Språkkurserna leddes av två i staden verksamma lärare: Rodhe från realläroverket gav kurser i tyska och Afzelius från handelsinstitutet den i engelska. Båda kurserna omfattade elva timmar. Som nämnts hade Afzelius erfarenheter från en liknande kurs i Uppsala sommaren 1895, och han satsade också denna gång på en intensiv uttalsträning i enlighet med reformprogrammet. Hur undervisningen bedrevs framgår av studiehäftet, *Inledning till engelsk ljudlära samt anvisning till språkets studium på egen hand*, som börjar med en skiss över

talapparaten och efter en kort genomgång av språkfysiologin övergår till fonetiskt transkriberade övningar. Det betonas särskilt att kursen lär ut det moderna londonuttalet, vilket inte var självklart vid en tidpunkt då en äldre, nordengelsk uttalsvariant ännu var vanlig i svensk engelskundervisning.¹⁸ Kursdeltagare som så önskade kunde följa upp studierna per korrespondens mot en avgift av 10 kronor per termin med en insändningsavgift i veckan.¹⁹

För den reguljära engelskundervisningen vid högskolan var situationen kärv, sedan Holthausen år 1900 lämnat professuren i germanska språk. Efter en termins vakans efterträddes han av Nils Elis Wadstein (1861—1942). Dennes huvudintresse var det tyska språket. Läsåret 1903—04, då infödd engelsklärare saknades, fick Rodhe rycka in med en kurs i engelska, fastän han nu blivit docent i franska. I detta läge kom riksdagens beslut om en uppdelning av germanska språk i två examensämnen, tyska och engelska. För att överhuvudtaget kunna examinera i engelska språket inrättade högskolan en docentur i ämnet. Den tillträdde våren 1904 av Erik Björkman från Uppsala. När denne redan samma termin fick ett professorsförordnande i Lund, övergick docenturen till Eilert Ekwall.

Behovet av en högskoleprofessur i engelska språket var uppenbart, men medel saknades. Högskolan värdade då till en amerikansk medlem av den skotska ätten Carnegie, industrimannen Andrew Carnegie (1835—1919), som gjort sig känd som en mecenat av stora mått. Carnegie ställde inom kort den nödvändiga penningssumman till förfogande. I ett brev till en av förmedlarna av gåvan förklarade han sig hysa stor sympati för den svenska nationen, som försåg honom med de bästa arbetarna till hans stora stålverk i Amerika.²⁰ Den nya professuren kom att gälla inte bara engelska språket utan också dess litteratur, något som var specifikt för Göteborgs högskola. Först efter andra världskriget tillkom på andra håll i landet professorer i engelska språket omfattande engelskspråkig litteratur (se de översiktliga skisserna över förhållandena i Lund och Uppsala).

Till Andrew Carnegies professur, som den nya lärostolen benämndes, kallades professor Björkman från Lund. Utnämnd i december 1904 installerades han i Göteborg våren 1905. Plötsligt hade landet således tre professorer i engelska. Den fjärde profes-

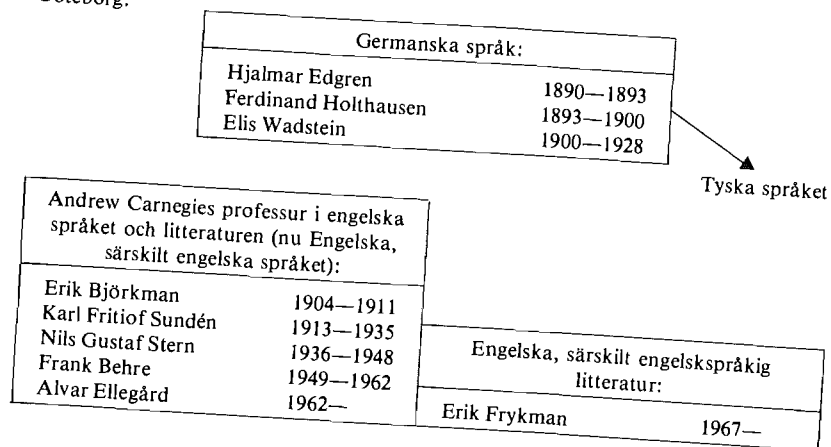
suren tillkom inte förrän 1932, nämligen vid Stockholms högskola. Sedan dess har alla dessa professurer dubblerats, i Uppsala 1948, i Stockholm 1952, i Lund 1964 och i Göteborg 1967. På så sätt har den engelskspråkiga litteraturen fått sina egna vetenskapliga företrädare. Som tidigare noterats inrättades dessutom en särskild professur i amerikansk litteratur i Uppsala 1962, och sedan 1971 finns det också en professur i modern engelska i Umeå.

Undersökningens uppgift har varit att följa ämnesdifferentieringen steg för steg från den oformliga disciplinen nyuropeisk lingvistik och modern litteratur, genom dubbelämnet germanska språk och fram till 1905, då anglistiken hade etablerat sig som en självständig vetenskap. Det har emellertid känts lockande att se efter vad som sedan hände och kunna peka på differentieringen som en alltjämt fortskridande process, nu inom det nya examensämnets ram. Det är därför som översikterna i skissens form förts fram till våra egna dagar.

Professurerna i Göteborg från 1890 och i Stockholm från 1932 — en översikt

Utvecklingen av engelskprofessurerna i Göteborg och Stockholm åskådliggörs nedan:

Göteborg:

Stockholm:

Engelska språket	
Arvid Gabrielson	1932—1946
Frank Behre	1947—1949
Mattias Löfvenberg	1949—1973

Engelska språket:	
Alarik Rynell	1952—1978
Magnus Ljung	1978—

Engelska, särskilt engelskspråkig litteratur:	
Gunnar Sorelius	1973—1974
Lennart Björk	1976—

Till innehavare av den i Umeå inrättade professuren med beteckningen Engelska språket, särskilt modern engelska utsågs 1971 Nils Thun. Han efterträddes 1979 av Aimo Seppänen.

5. Språkläroartutbildning

Teoretisk utbildning: Uppsalas dominans

Kraven på vad en språkläroart behövde ha som teoretisk bakgrund för att få undervisa vid ett allmänt läroverk har angetts i ett inledande avsnitt av detta kapitel. Där framhölls den bristande överensstämmelsen mellan vad universiteten gav och vad läroverken behövde. Särskilt i början av undersökningsperioden var denna diskrepans stor. Sålunda hade, som vi sett, lektorstjänster i främmande levande språk blivit inrättade, innan det var möjligt att ens bli examinerad i tyska, franska och engelska vid universiteten på en nivå högre än den som gällde för studentexamen.

Både kvantitativt och kvalitativt förelåg det skillnader i utbildningsmöjligheter mellan de olika studieorterna. Genomgången av den akademiska engelskundervisningen har visat, att Lund tidigast kunde erbjuda blivande språkläroart föreläsningar och övningar i engelska språket. Dessutom utnyttjade en del lundastudenter möjligheten att undervisas av en engelskfödd universitetsläroart i Köpenhamn. Samtidigt har det emellertid framgått att läroarterna i moderna språk vid Lunds universitet så gott som utan undantag hämtades från Uppsala. Samtliga lundaprofessorer med skyldighet att undervisa och examinera bl a eller enbart i engelska hade sålunda fått sin språkvetenskapliga utbildning vid Uppsala universitet.

Ser vi till förekomsten av disputationer finner vi, att det fram till och med 1905 ventilerades mer än dubbelt så många avhandlingar om engelska språket och litteraturen i Uppsala som i Lund (24 i Uppsala, 11 i Lund, se bilaga 1). Lund var först och hade övertaget under 1860-talet (8 mot 2) och under de sex åren särskilt kraftigt under 1860-talet (8 mot 2) och under de sex åren efter sekelskiftet (8 mot 3). Av de ventilerade lundaavhandlingarna trycktes två i Köpenhamn (1858, 1868), av uppsalaavhandlingarna två i Halle (1884, 1900) och en i Cambridge (1902). Från Göteborgs högskola föreligger ingen doktorsavhandling i engelsk språkvetenskap så tidigt.

Också med avseende på undervisningens innehåll är det tydligt, att den blivande läroverksläraren i engelska, åtminstone under de sista tjugo åren av den undersökta perioden, var bäst betjänt av språkstudier i Uppsala. Medan man i Lund och senare också i Göteborg betonade den språkhistoriska aspekten, var man i Uppsala tidigt öppen för det samtida språkets betydelse både som forskningsobjekt och som förberedelse för läraryrket. Detta var Axel Erdmanns förtjänst. Genom att vid sin examination fordra gedigna muntliga färdigheter uppmuntrade han de studerande att utnyttja de infödda universitetslektorernas undervisning. På så sätt gjorde han dem rustade att möta de krav som en ny språkmetodik ställde, kraven på en imitativ, direkt språkinläring. När anglistiken slutligen etablerade sig som en självständig vetenskaplig disciplin, var det professor Erdmann i Uppsala och hans disciplinar på professurerna i Lund och Göteborg som stod i spetsen för den högre engelskundervisningen i Sverige och därmed också för den teoretiska utbildningen av nya lärare i engelska.

Att allt inte ansågs väl beställt med språklärarnas universitetsutbildning framgår emellertid av den debatt som blossade upp åren efter sekelskiftet i samband med en planerad läroverksreform. Det var åtskilligt i form av teoretiskt kunnande och praktiska färdigheter som man då ansåg sig ha rätt att fordra av en lärare i moderna språk.¹ Ändå hade mindre än femtio år gått sedan landets största universitet, det i Uppsala, fått sin första professur i ämnet.

Praktisk utbildning: Provårsinstitutionen

Man insåg tidigt, att de vanliga universitetsstudierna inte kunde vara till fyllest för utbildningen av lärare vid läroverken. Enligt ett förslag av 1858 års läroverkskommitté skulle vid vardera universitetet inrättas ett seminarium till stöd för den teoretiska utbildningen. Det skulle ha en filologisk avdelning för samtliga sex skolspråk: latin, grekiska, hebreiska, franska, tyska och engelska. Tanken var, att lärarkandidaterna skulle deltaga i seminarieverksamheten parallellt med sina examensinriktade studier. Den praktiska utbildningen föreslogs vara ettårig och förlagd till något av statens läroverk. Uppslaget till denna lärarutbildning med seminariearbete och provår kom från Tyskland, vars skolsystem i många avseenden betraktades som förebildliga.²

Som tidigare nämnts infördes så småningom fackseminarier vid svenska universitet, det första för klassiska filologer i Lund 1864. Följande år tillkom den första provårsförfattningen, som dock inte gjorde provåret obligatoriskt för vinnande av kompetens till ordinarie tjänst. En ny provårsstadga 1875 gav provåret en fastare organisation. Provårskurser anordnades vid de högre läroverken i Stockholm, vid katedralskolorna i Uppsala och Lund samt fram till 1879 också vid läroverket i Kalmar. Kurserna var dels praktiska med övnings- och provlektioner föregångna av auskultationer, dels teoretiska med föreläsningar över pedagogikens teori och historia.

Rättighet att genomgå provår tillkom såväl filosofie licentiater som de filosofie kandidater som hade avlagt en »kvalificerad» kandidatexamen, dvs en grundexamen kompletterad antingen med matematik och naturvetenskaper eller med språk. Som vi sett krävde språkalternativet före 1887 betyg i både grekiska och moderna språk, efter 1887 betyg i germanska och romanska språk som två skilda examensämnen eller i ettdera av dessa jämte grekiska. Varje lärarkandidat anmälde sig till utbildning i tre läroämnen och hade att under provåret författa en eller två uppsatser om pedagogiska eller metodiska frågor. Denna ordning förblev gällande under trettio år, alltså till 1905.³

Antalet provårskandidater vid varje provårsläroverk var begränsat. I Lund antogs tio kandidater årligen, vilket av en av de berörda 1885 ansågs vara för litet, »när universitetet räknar 800 alumner». ⁴ En granskning av provårsbetygen vid Lunds katedral-

skola åren 1875—1900 ger vid handen att tyska, som då var det grundläggande främmande språket vid de allmänna läroverken, också var det moderna språk som flest lärarkandidater valde att undervisa i. Av 210 betyg för undervisningsskicklighet i något modernt språk utdelades sålunda 104 i tyska, 55 i engelska och 51 i franska. Någon skillnad i denna relation mellan språken inom olika delar av perioden föreligger ej. Oberoende av specialområde fick alla provårskandidater dessutom betyg dels i allmän undervisningsskicklighet, fallenhet för läraryrket, flit och ordning, dels på sina pedagogiska uppsatser, den teoretiska kursen i pedagogik och förmågan att rätta uppsatser på modersmålet. Ofta förekommer det också att kandidater fått sin förmåga att rätta tyska stilar betygsatt, fastän de inte avsåg att bli tysklärare.⁵

Åtskilliga provårsuppsatser behandlar språkundervisningens metodik, en fråga som var synnerligen omstridd under åttio- och nittiotalen. Några uppsatsförfattare försvarar »det gamla målet» och »gammal metod», dvs formalbildningsaspekten och en undervisning inriktad på grammatikinlärning och stilskrivning. Andra framhäver i stället uttalsundervisning, talövningar och literaturläsning. Åter andra beskriver rådande undervisningsbetingelser och inventerar de använda läroböckerna i de olika språken.⁶ Att språkundervisningen utgjorde en mycket stor del av undervisningsvolymen vid de högre allmänna läroverken poängteras i en provårsuppsats från 1884. Den visar följande fördelning av timantalet för en »yngling» som gick ett år i varje klass med lästiden 34 veckor om året (läsåret vid läroverken omfattade dock då liksom tidigare 36 skolveckor)⁷:

	Latinlinjen A	Latinlinjen B	Reallinjen
Latin	1 632	1 632	—
Matematik	1 224	1 360	1 768
Historia	1 190	1 190	1 190
Modersmålet	1 088	1 088	1 088
Tyska språket	986	986	1 054
Grekiska	884	—	—
Kristendom	714	714	714
Franska språket	578	646	714
Naturvetenskap	544	544	750
Filosofi	68	68	68
Hebreiska	68*	—	—
Engelska språket	68*	408	884

* valfritt ämne

Den procentuella andelen språkundervisning blir för den helklassiska linjen 58, för den halvklassiska 55 och för reallinjen 45%. Då har modersmålet räknats in liksom ett valfritt språk på helklassisk linje. Som synes var det bara på reallinjen som engelskan hade tilldelats ett mera betydande antal undervisningstimmar. Skillnaden mellan de tre linjerna var i övrigt inte så stor som man kunde ha väntat sig. På alla, dock minst på den helklassiska linjen, behövdes det lärare i moderna språk.

Några belysande exempel på att förändringar av språkmetodiken var på gång kan hämtas från provårsläroverket i Lund. Vid Lunds katedralskola diskuterade provårskandidaterna höstterminen 1877 följande ämne: »Bör man vid undervisningen i modersmålet gå från exempel till regel eller bör man först förklara och inlära regeln och därpå gå till dess tillämpning på exempel?» Den förra, induktiva, metoden kallas regressiv eller analytisk, medan den senare, deduktiva, benämns progressiv eller syntetisk. Meningarna om vilken som var bäst var delade. Någon tyckte det vore illa att inte tillgodogöra sig det arbete som redan var undantaget i och med att reglerna en gång för alla blivit fixerade. En annan fann det naturligare att gå från exempel till regel: då fick individen i smått tillryggalägga samma utveckling som släktet i stort. Kandidaterna enades om en kompromiss: »Den syntetiska och den analytiska metoden vore så att säga det vetenskapliga in- och uttandandet; de borde förekomma i förening med varandra».⁸

Ett protokoll fört vid ett sammanträde med blivande engelsklä-

rare tio år senare, likaledes i Lund, inskräper vikten av att synnerlig omsorg ägnas åt uttalet, varvid Sweets »Gesprochenes Englisch» fastställs som norm. Vidare betonas vikten av »realförklaringar», dvs vad som idag kallas realia i språkundervisningen. Vad metoden i övrigt beträffar rekommenderas att eleverna först översätter läxan till svenska och sedan läser upp texten på engelska. »Någon s.k. resolution på gamla viset behöver ej komma i fråga», tilläggs i ett odaterat protokoll med i övrigt samma innehåll, troligen ett koncept.⁹ Resolution innebar en grammatisk analys av den lästa texten. Att rekommendera avskaffandet av detta moment ansågs tydligen trots allt inte tillrädligt av den som hade ansvaret för det slutgiltiga protokollet.

Denna försiktighet rimmar väl med den konservatism som vi sett präglade lundauniversitetets undervisning i germanska språk. Andra tongångar möter emellertid i två provårsuppsatser skrivna i Lund 1890 och 1892 av Emil Rodhe och John Kjederquist (båda födda 1863). Rodhe citerar professor Storm i Kristiania: »Sproget må laeres således, som det forekommer i det virkelige liv» och fortsätter: »What is worth doing at all, is worth doing well». Hans mål är att lära eleverna både tala och tänka på det främmande språket. Den första undervisningen bör vara uteslutande muntlig, anser Rodhe, och kan med fördel bedrivas i anslutning till väggplanscher.¹⁰

Kjederquist, som långt senare skulle leda den första engelska radiokursen för nybörjare¹¹, går vidare på samma linje. Han rekommenderar systematiska ljudövningar, lär ut »fonetiska knep» och anser ljudskriften vara det bästa hjälpmedlet för den fortsatta uttalsundervisningen. Liksom Rodhe framhåller han vikten av att uppmärksamma språkets »melodiska accent». Hans valspråk är »Only speak!» Liksom Rodhe ivrar han för användandet av åskådningsmaterial, såsom de tyska planschserier som vid denna tid tagits i bruk i många svenska skolor. De kunde enligt Kjederquist stimulera inte bara till samtal utan också till uppsatsskrivning på engelska.¹²

Allt detta är reformtankar som man snarare hade väntat sig finna hos Erdmanns elever i Uppsala än hos Lidforss' i Lund. De visar genomslagskraften av sällskapet Quousque tandems idéer bland provårskandidater i språk oberoende av var de fått sin teoretiska utbildning.

Förslag till förbättringar

Mycken och stark kritik riktades mot lärarna i moderna språk på grund av de dåliga resultat de uppnådde med sin undervisning. Deras utbildning blev också ifrågasatt. »Att de svenska högskolornas nutida undervisning i moderna språk, särskilt såsom grundläggande lärareduglighet, lemnar mera öfrigt att önska än motsvarande undervisning i något annat af skolans läroämnen, skall helt visst ingen sakkunnig bestrida», skriver t ex 1882 års läroverkskommitté i sitt utlåtande 1884.¹³ Det var ingen tvekan om att språklärarna behövde en bättre utbildning. I all synnerhet behövde de få tillfälle att öva praktiska språkfärdigheter.

Möjligheten att anlita infödda lärare för detta ändamål hade förts på tal i olika sammanhang långt innan dylika åtgärder vidtogs vid universitet och högskola. Sålunda föreslår t ex signaturen S-n i *Pedagogisk tidskrift* 1865, att »en väl dokumenterad utlänning» skulle anställas av staten för vart och ett av de tre nya skolspråken. Dessa lärare skulle finnas tillgängliga på en »centralstation», exempelvis i Stockholm eller Göteborg, några månader varje år men i övrigt ambulera mellan de läroverk som önskade ta dem i anspråk.¹⁴ Enligt kommittébetänkandet 1884 ville man nå samma effekt genom att förstärka universitetsutbildningen. När det gällde ledningen av de praktiska övningarna ansågs dock docenter vara att föredraga framför inkallade utlänningar »af ofta måhända något tvifvelaktig bildningsgrad». Undervisningen måste givetvis hållas på en i vetenskapligt hänseende acceptabel nivå. Som vi sett blev detta krav tillgodosett under 1890-talet i och med förordnandet av inte bara docenter utan också akademiskt skolade utländska universitetslektorer. Vidare borde språklärarkandidaterna erbjudas statliga reseunderstöd, menade de kommitterade, så att de vid början av sin lärargärning hade förvärvat det goda uttal och den samtalsfärdighet som bara en utlandsvistelse kunde ge.¹⁵

Samma problem togs 1884 upp vid det elfte lärarmötet i Stockholm, där det tillsattes ett särskilt utskott för att utreda frågan om språklärarnas utbildning. Det hade en ny lösning att föreslå. Att anställa utlänningar med akademisk utbildning för att leda praktiska språkövningar vid svenska universitet ansågs alltför kostnadskrävande. I stället kunde unga män efter avlagd mogenhetsexamen studera vid utländska universitet några år och där förvär-

va en akademisk lärdomsgrad. Efter genomgången provår i hemlandet skulle de sedan kunna få kompetens som läroverkslärare i språk.¹⁶

Det var ett djärvt förslag som aldrig blev realiserat. Att en dylik utlandsvistelse hade haft en stor funktion att fylla, framgår emellertid av beräkningar redovisade vid nästa lärarmöte, som hölls i Göteborg 1887. På basis av en lärarmatrikel från föregående år befanns endast ett fåtal av då verksamma språklärare ha besökt det land vars språk de undervisade i, nämligen 44 av 413 tysklärare (11%), 33 av 151 engelsklärare (21%) och 53 av 128 fransklärare (41%).¹⁷ På läroverkets lägre stadium undervisade ofta en och samma lärare i alla tre språken, och det hände också att tyskundervisningen sköttes av klasslärare utan språklig inriktning, medan lektorerna mestadels hade två språk var. Antalet språklärare som ingick i undersökningen var därför inte så stort som siffrorna låter förmoda.

Arrangemanget med samme lärare i flera språk hade förordats av en språkkommission 1866 i avsikt att möjliggöra enhetlighet i grammatikundervisningen och samtidigt underlätta ett »lämpligt iakttagande af beröringspunkterna de särskilda språken emellan».¹⁸ Då hade språkundervisningen vid läroverken i första hand haft ett formaltbildande syfte: det var inte språken i sig utan den intellektuella träning som språkstudiet gav som betydde något. När nya mål tillkom, såsom förmedlandet av praktiska språkfärdigheter och av målspråkets kultur, blev en sådan tjänstgöring betungande. »/.../ det är nog så», skriver en språklärare i *Tidning för Sveriges läroverk* 1905, »att åtminstone genomsnittsläraren icke själf kan, hvad man numera fordrar af honom att han skall bibringa sina lärjungar». I denna situation finns bara en utväg, menar han: »låt varje språklärare undervisa i endast ett ämne, ett språk!».¹⁹ Samma radikala förslag till förbättring av språkundervisningen hade tidigare framförts i en årsredogörelse från »Statens profskola», Nya elementarskolan i Stockholm.²⁰

Lärarinneutbildning

Den strikta uppdelning mellan manligt och kvinnligt som rådde inom det högre utbildningsväsendet under 1800-talet gör att flickskolornas lärarinnor utgör en relativt isolerad språklärargrupp.

De hade en annan utbildning än den akademiska och en annan tradition att bygga på än den som vilade på studiet av klassiska språk. Som guvernanter i herrskapshus hade kvinnor sedan länge gett lektioner i de moderna språken. Med flickskolornas tillväxt i antal och ambitionsnivå följde kravet på en regelrätt högre lärarinneutbildning. Det togs för givet att alla »elementarlärarinnor» skulle kunna undervisa i språk.

Den statliga läroanstalt som efter 1878 kallades Kungliga högre lärarinneseminarieret började sin verksamhet 1861 under namnet Seminarium för bildande af lärarinnor. Kursen var då tvåårig. Som villkor för antagning gällde bl a att vara 17 år och att i franska språket, »äfvensom, efter sökandes eget val, i tyska eller engelska språket» kunna läsa flytande innantill, känna till grammatiken, äga förmåga att till svenska översätta texter av en lättare, helst historisk författare och att kunna översätta en lättare text från svenska till franska någorlunda felfritt.²¹ Denna språkkunskap måste seminaristen in spe ha förvärvat genom hem- eller privatskoleundervisning, för på annat sätt var det vid denna tid inte möjligt för en flicka att lära sig främmande språk.

I sin tidigaste utformning hade seminarieret närmast karaktären av en högskola med föreläsningar och fria studier, men snart blev undervisningen mera skolmässig. Redan 1864 förelåg ett nytt reglemente. Det ändrade inträdeskraven till att gälla prövning i både tyska och engelska och föreskrev för avgångsexamen skriftliga översättningsprov till såväl franska som engelska att företagas med hjälp av ordbok. Examensbestämmelserna visar att engelskan näst efter franskan betraktades som lärarinneutbildningens viktigaste främmande språk. Denna blev nu treårig, och det inrättades en övningsskola, Statens normalskola för flickor, med obligatorisk undervisning i franska, engelska och tyska.²²

Engelskstudier ingick liksom franskstudier i alla seminaristers utbildning från 1864 till 1892, då valet blev fritt mellan engelska och tyska.²³ 1864 års reglemente föreskrev grammatik, explikations- och skrivövningar i engelska och gav möjlighet till engelska talövningar för dem som så önskade.²⁴ Hur språkstudierna var planerade framgår av en läroplan tryckt 1866.²⁵ Under det första av de tre studieåren skulle det mått av språkkunskaper inhämtas som ansågs rimligt med tanke på den blivande lärarinneverksamheten. Därvid betonades »det rätta, jemna och vårdade

uttal, som i första rummet är nödvändigt för att vid talande förstå det främmande språket och själv på detsamma göra sig förstådd». Under de båda följande åren syftade seminarieundervisningen till att »från pedagogisk synpunkt belysa det redan förvärfvade». Språkhistoriska kursmoment förekom ej. I stället skulle enskilda språkföreteelser diskuteras och syntaktiska förhållanden göras till föremål för »en logisk utredning». Målet var att seminaristen skulle nå fram till en uppfattning av språket »såsom en levande organism» och lära känna »språkets genius». Elementarlärarinornas under utbildningen förvärfvade språkliga kompetens skilde sig alltså avsevärt från de kunskaper och färdigheter som manliga språklärare hade haft tillfälle att inhämta under sina studieår. Inriktningen på läraryrket var för kvinnorna från början given.

År 1891 utökades utbildningen vid Högre lärarinneseminarier med en frivillig fjärde årskurs för specialisering inom ett till tre ämnen. Samtidigt höjdes minimiåldern för inträde till 18 år.²⁶ Sedan engelska och tyska året därpå hade blivit alternativa språk, krävdes vid inträdet en skriftlig översättning av en lättare svensk text till ettdera språket, och för de seminarister som valde att läsa engelska föreskrevs 7—8 hemtemata under vart och ett av de tre obligatoriska utbildningsåren.²⁷ Av dessa uppgifter att döma fick stilskrivningen ökat utrymme i lärarinneutbildningen vid ungefär samma tid som det talade språket började uppmärksammas i det akademiska studieprogrammet. Till ett utjämnande av skillnaderna mellan den manliga och den kvinnliga språklärarkompetensen bidrog också tillkomsten av det fjärde frivilliga fackstudieåret. Nu först blev det möjligt för blivande elementarlärarinnor att bedriva specialstudier i moderna språk. Därigenom ökade deras förutsättningar att föra fram flickskoleelever till mogenhetsexamen, som dessa alltsedan 1870 hade rätt att avlägga som privatister. Nu hände det också allt oftare att flickskolelärarinnor framträdde som författare till eller utgivare av engelska läroböcker. Det har framgått av den tidigare företagna inventeringen av läromedel i engelska utgivna i Sverige under åren 1850—1905.²⁸

Av de seminarielärare som undervisade i engelska 1866, då den förut beskrivna läroplanen infördes, fanns tre kvar i tjänst ännu i början av 1900-talet. Det gäller Julius Humble (1835—1918), Hilda Casselli (1836—1903) och Amy May.²⁹ Humble efterträdde detta år Edvard Lidforss som lärarinneseminarierets lektor i främ-

mande språk men lämnade efter hand engelskundervisningen för att helt ägna sig åt franskan.³⁰ På grund av sjuklighet gjorde inte heller språkadjunkten Carl Wingstedt någon större undervisningsinsats i engelska språket.³¹ Extra lärare i engelska anställdes, bland dem Erik Lindgren (1844—1899). Han fungerade som huvudlärare i ämnet under åttio- och nittiotalen, samtidigt som han undervisade vid Beskowska skolan och från 1893 var lektor vid Sjökrigsskolan.³² Carl Axel Ringenson var en annan av seminarierets språklärare, först Wingstedts vikarie och sedan innehavare av adjunkturen. Sistnämnda tre lärare bidrog alla till att berika lärobokslitteraturen i engelska under den undersökta perioden (se bilaga 7), Lindgren som lexikograf och utgivare av översättningsövningar och litteraturutgåvor, Wingstedt bl a genom att översätta en dansk lärobok i engelska för emigranter, och Ringenson genom att ge ut den första skolupplagan av berättelser om Sherlock Holmes.³³ Som språklektor efter Julius Humble följde 1903 Theodor Malmberg (1852—1934). Han var en ivrig anhängare av den imitativa metoden, som han också tillämpade med stor skicklighet. Liksom sin företrädare undervisade han dock avsevärt mycket mera i franska än i engelska.³⁴

Av de nämnda lärarinnorna finns Amy May upptagen i seminariekatalogen som »lärarinna i engelska språkets talande» t o m höstterminen 1903, medan Hilda Casselli nämns för sista gången året dessförinnan. Den förra var dotter till den engelskfödde Alfred May, en av pionjärerna för svensk skolundervisning i engelska, och måste ha haft de bästa förutsättningar för att leda konversationsövningar i detta språk. Det berättas också om henne, att hon bemödade sig mycket om att bibringa seminaristerna sitt eget förträffliga engelska uttal.³⁵ Hilda Casselli hade fått sin skoling under den skotskfödda Jane Thengbergs ledning vid den s k Klosterskolan i Uppsala. Hon gjorde sedan flera studieresor till England. Efter sin första englandsresa kallades hon 1864 till Normalskolan för flickor, och fyra år senare blev »Demoiselle Casselli» övningsskolans föreståndarinna.³⁶ I katalogerna presenteras hon också som »läromoder» för de högsta klasserna och som lärarinna i engelska språket. Hilda Casselli uppges ha varit en utmärkt handledare av seminaristernas engelsklektioner.³⁷ I kapitel 3, där kommittéarbete och läroboksutgivning för landets högre flickskolor behandlas, blir det tillfälle att återkomma till hennes

pedagogiska verksamhet.

Med flickskoleväsendets snabba utbyggnad följde ett behov av utbildade elementarlärarinnor som inte kunde täckas av det statliga lärarinneseminarier. Möjligheten för kvinnor att bedriva universitetsstudier, givna 1873, utnyttjades föga. I stället utbildades nya lärarinnor för den högre flickskolan vid privata lärarinneseminarier. Fyra sådana upprättades åren 1896—1905, tre i Stockholm och ett i Lund.³⁸ Att döma av de läroböcker i engelska som utgavs av flickskolelärarinnor fram till 1905, var denna yrkeskår en medveten lärargrupp med stora möjligheter att utforma sin språkundervisning efter egna intentioner. Till antalet torde flickskolornas engelsklärarinnor väl ha kunnat mäta sig med engelsklärarna vid läroverken.

Fortbildningsmöjligheter

Såväl läroverkslärare som elementarlärarinnor hade behov av fortbildning för att kunna motsvara tidens krav på en fullgod språkundervisning. Å ena sidan behövde de förkovra sig i sina undervisningsspråk, vilket kunde ske under studieresor utomlands och på akademiska sommarkurser, å andra sidan var det viktigt för dem att få del av nya rön på språkpedagogikens område, nägot som förmedlades under lärarmöten och via lärarpresen. Slutligen kunde också medlemskap i språkliga eller pedagogiska föreningar fungera som en form av vidareutbildning av i tjänst varande språklärare.

Sedan riksdagen 1875 hade beslutat inrätta resestipendier på sammanlagt 6 000 kronor om året, kunde gossläroverkens språklärare få resa utomlands på statens bekostnad. Stipendiesumman var avsedd för åtta lärare och gällde studier i Tyskland, England eller Frankrike under sommarferierna. Stipendiaten hade tre förhållningsregler att iakttaga. Han måste vistas utrikes minst tio veckor, han skulle under minst en månad besöka ett läroverk i landet i fråga, och det ålåg honom att inom fyra månader efter hemkomsten tillstålla ecklesiastikdepartementet en reseberättelse över sina pedagogiska iakttagelser.³⁹ På så vis skulle inte bara språkliga utan också pedagogiska syften tillgodoses och främmande länders erfarenheter komma det egna landet till godo.

Dessa villkor kunde emellertid vara svåra att uppfylla. Det

omvittnas av adjunkten Frans Oskar Kjerrström (f 1829) i en reseberättelse, som till vissa delar finns återgiven i lärartidningen *Pedagogiska blad* 1877.⁴⁰ För det första var det omöjligt för lärare i norra Sverige att hinna med tio veckors utlandsvistelse under sommarferierna, eftersom ångbåtsresan fram och åter tog åtskillig tid i anspråk och naturhinder kunde fördröja färden. För det andra var det bara i Tyskland man kunde räkna med att finna ett läroverk villigt att ta emot en auskultant under så lång tid som en månad; i England och Frankrike ställde sig rektorerna avvisande till en sådan begäran, och inte heller var det lätt att finna skolor där undervisningen pågick en hel sommarmånad. För det tredje gjorde den avkrävda redogörelsen för pedagogiska iakttagelser att resans egentliga syfte, att studera det främmande språket, sköts i bakgrunden. Slutligen förslog inte de 750 stipendiekronorna till att täcka omkostnaderna. Det var alltså många problem förknippade med denna form av fortbildning.

Som ett resultat av kritiken kom en ändring av stipendievillkoren till stånd. För år 1879 var anslaget fördelning i stället bestämd till två stipendier à 1 500 kronor, avseende minst tjugo veckors vistelse i det främmande landet, och fyra stipendier à 750 kronor, gällande minst nio veckors utlandsvistelse.⁴¹ Att resestipendierna betraktades som en värdefull förmån visar ett yttrande från filosofiska fakulteten i Lund över läroverkskommitténs betänkande 1884. Professor Lidforss önskar där motsvarande resebidrag till universitetets lärare i moderna språk, sedan dessa hade hunnit förbi docentstadiet. Själv hade han på de sista femton åren inte haft ekonomiska möjligheter att göra någon studieresa till utlandet.⁴² För språklärarinnor beviljades inga statliga resestipendier förrän år 1900.⁴³

Som redan beskrivits i avsnitten om Uppsala universitet och Göteborgs högskola gavs vid enstaka tillfällen sommarkurser i språk, avsedda just för lärare. Hur »auskultanter» och »åhörare» bereddes tillträde till en del av den reguljära språkundervisningen vid Göteborgs högskola har också omnämnts. Andra tillfällen till fortbildning gavs språklärarna vid de olika fackmöten som arrangerades i Sverige och övriga nordiska länder. Från 1849 till 1905 hölls inte mindre än sjutton allmänna svenska lärarmöten på olika läroverksorter och från 1879 till undersökningsperiodens slut dessutom åtta allmänna flickskolemöten. En sådan samman-

komst med förhandlingar sektionvis samlade flera hundra deltagare och höll på i flera dagar. Därtill ordnades nordiska skolmöten och nordiska filologmöten, i regel i Köpenhamn, Stockholm eller Kristiania, fram till 1905 nio respektive sex av vardera slaget. Vid alla dessa tillfällen kunde erfarenheter och tankar utbytas mellan och inom språklärargrupper från universitet, läroverk och flickskolor. Tryckta mötesberättelser gjorde det möjligt för icke deltagande lärare att ta del av de förda förhandlingarna.

Detsamma gäller om de språkvetenskapliga och det språkpedagogiska sällskap som bildades under 1800-talets två sista, i nyfilologiskt avseende synnerligen aktiva decennier. Filologiska sällskapet i Lund och Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala, grundade 1881 och 1882, var närmast avsedda för akademiker, men när Nyfilologiska sällskapet i Stockholm kom till 1896 var också läroverkslärarna representerade. Dess ändamål var att ordna föredrag och diskussioner.⁴⁴ Störst praktisk betydelse för språklärare av båda könen fick dock det skandinaviska reformsällskapet Quousque tandem, som tidigare omtalats och som blev det påtagliga resultatet av det tredje nordiska filologmötet 1886. Samma namn gav föreningen sin småskriftserie. Den utkom i fem häften 1886—1891 och innehåller bl a rapporter om undervisningsförsök med en ny, imitativ metod. Samtliga bidragsgivare utom en, fonetikern Lundell, var anglister, nämligen dansken Jespersen, tysken Klinghardt, norrmannen Western och svenskarna Afzelius, Behm, Elfstrand och Erdmann. Sällskapet verksamhet blev kort men intensiv. Under de år det ägde bestånd fungerade det som en viktig impulsivare för lärare i moderna språk.

Som tecken på tjänstgörande språklärares vilja att förkovra och meritera sig kan de vetenskapliga uppsatser betraktas som infördes i årsredogörelserna för de allmänna läroverken. Dessa s k årsprogram var föreskrivna alltsedan 1858 och skulle åtminstone vart tredje år innehålla ett vetenskapligt bidrag. Samtliga programavhandlingar som blivit publicerade under åren 1858—1909 finns förtecknade i en bibliografi.⁴⁵ Fram till och med 1905 behandlade 57 av dem något modernt språk: 34 franska, 15 engelska och 8 tyska. Spridningen över decennier efter den första tveksamma starten är för de engelska bidragen tämligen jämn (0+1+4+4+3+4). De klassiska skolspråkens alltjämt framskjutna ställning illustreras av att inte mindre än 79 programav-

handlingar under samma tid gällde latin och grekiska.

Längst nådde sannolikt den vidareutbildning av språklärarna som förmedlades av lärarpresen. *Tidskrift för Sveriges läroverk* var en kortvarig företeelse (1859—61, 1863—65). Desto stabilare blev *Pedagogisk tidskrift*, som började utges 1865 och som visade stort intresse för språkmetodiska frågor. Dess redaktion företrädde i allmänhet en konservativ linje. I detta läroverkslärarorgan blev nya läroböcker recenserade och nya bestämmelser kommenterade. Där bevakades också den utländska bokmarknaden på filologins område, varvid särskilt tyska arbeten uppmärksammades.⁴⁶ Under åren 1875—1877 fanns också *Pedagogiska blad. Tidskrift för Sveriges elementarläroverk*. Mest information om nyheter inom språkundervisningen gav emellertid *Verdandi. Tidskrift för ungdomens målsmän och vänner i hem och skola*, som började utkomma 1883 och redigerades av flickskoleföreståndarinnan Anna Sandström och redaktören Lars Hökerberg. Den blev reformrörelsens språkrör bl a genom att publicera »Quousque tandem revy» (nr 1—15) med bokanmälningar och korta uppsatser om språkundervisning, skrivna på svenska, danska, norska och tyska av reformsällskapets medlemmar.

Inget ämnesområde inom skolvärlden blev mer omskrivet i dags- och fackpress framemot sekelslutet än just de moderna språken. Från 1901 kunde den alltjämt livliga språkundervisningsdebatten följas i *Tidning för Sveriges läroverk*. Språklärarna fick också en egen facktidsskrift 1905, när universitetslektorerna i Lund började ge ut *Skandinavisk månadsrevy för undervisning i de tre hufvudspråken (tyska, engelska, franska)*. Att den som tidigare nämnts upphörde redan efter sin första årgång berodde på meningsskiljaktigheter mellan dess utgivare beträffande tidskriftens syfte. Medan lektorerna i tyska och franska ville ge månadsrevyn en strikt vetenskaplig prägel, arbetade den engelske lektorn med ett praktiskt-pedagogiskt mål i sikte. Han var mer än de båda övriga inställd på att bidra till språklärarnas fortbildning.

6. Varför engelska?

När det gäller engelska språkets status som universitetsämne och skolspråk i Sverige, kännetecknas tiden 1850—1905 av många och sett ur ett historiskt perspektiv relativt snabba förändringar. Vad

är det då som drivit fram denna utveckling? Frågan besvaras indirekt av en diskussion förd under det sjätte nordiska filologmötet i Uppsala 1902.¹ Ett kort referat av några diskussionsinlägg vid mötet får därför avsluta detta kapitel.

Det ämne som debatterades rörde möjligheten av ett universalspråk. Denna möjlighet bestreds inte, och nödvändigheten av ett världsspråk underströks från flera håll. Olika filologer framförde emellertid olika förslag om hur problemet skulle lösas. Några höll före, att latin på nytt borde tas i bruk som ett internationellt kommunikationsmedel; andra uttalade sig entusiastiskt om esperantospråkets förtjänster. Tre professorer, svenskarna Wulff och Noreen och dansken Wimmer, hävdade däremot att ett världsspråk måste vara levande. De föreslog engelska. Flera läroverkslärare instämde.

Tre huvudskäl för engelskan som universalspråk anfördes i den debatt som följde: dess geografiska utbredning, förhållandet att engelskan redan tagits i bruk som internationellt språk på några av det praktiska livets områden och slutligen dess kulturbringande potential. Att engelskan i dagsläget var känd och använd av »otaliga miljoner» var naturligtvis en fördel. Man talade redan om en »americanisation of the world» och såg nya möjligheter för engelska språket i Afrika. Som områden inmutade av engelska språket nämndes finansvärlden och sjömanslivet. Men engelskan hade inte bara ord för »praktiska ändamål» utan också för »finare stämningar». Ett språk var nyckeln till ett folks kultur. De engelskspråkiga litteraturskatter som redan fanns och de som inom en nära framtid kunde förväntas måste vägas in i fördelarna av att välja engelska som universalspråk.

Alla var medvetna om de politiska implikationerna av ett sådant val. »Men oberoende af andras medverkan kommer den nation, som är den mäktigaste, att med den starkes rätt göra sitt språk respekteradt», löd en replik. I Storbritanniens och Förenta Staternas politiska, ekonomiska och kulturella expansion från 1800-talets mitt och fram till 1905 finns en nära till hands liggande förklaring till den expansion som kunnat noteras, när det gäller svensk universitets- och högskoleundervisning i engelska under samma tid. I vilken utsträckning samma faktorer påverkade omfattningen och utformningen av de allmänna läroverkens undervisning i engelska kommer nästa kapitel att visa.

Noter till kapitel 1

1. H Schück: Inbjudningsskrift till åhörande af den offentliga föreläsning med hvilken professorn i engelska språket Erik Björkman tillträder sitt ämbete. Acta Academiae Upsaliensis 1911 s 10, 19, 21. Se också ÅSU 139 s 164.
2. Framställning angående undervisningen samt de för den och för förvaltningen varande inrättningar vid universitetet i Upsala vt 1858. Föreläsningar och öfningar vid Kongl universitetet i Upsala vt 1861—vt 1905. Acta Academiae Lundensis Pars Decima ht 1847—vt 1867. Föreläsningar och öfningar vid Carolinska universitetet i Lund ht 1866—vt 1905. Föreläsningar och öfningar vid Göteborgs högskola ht 1891—vt 1905. Beträffande övergången från latin till svenska se Th Hagberg: En blick på de främmande levande språkens öden i vårt fädernesland, i Verdandi. Tidskrift för ungdomens målsmän och vänner i hem och skola, utgiven av »Uffe» och Lars Hökerberg. Årg 4. Stockholm 1886, s 63 f.
3. Studiehandbok för dem som vid Upsala universitet ämna aflägga filosofie kandidatexamen eller någon af de förberedande examina, utg av föreningen Verdandi. Uppsala 1887, 1893, 1898, 1904. Dito för Lunds universitet, utg av Akademiska föreningen Lund 1888, utg av filosofiska fakultetens notarie Lund 1895.
4. Filosofiska fakultetens arkiv. Serie F III. Handlingar rörande av fakulteten upprättade stadgar och studieplaner. LUA.
5. E Tengström: Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt. Lund 1973 s 93. Quousque Tandem 5. Stockholm 1891, s 18.
6. UUA 1861—1905. LUA 1866—1905 (de två första årsskrifterna saknar årsberättelser). GHÅ 1895—1905.
7. Filosofiska fakultetens arkiv. Serie EVb. Fakultetens lärars dagböcker och åhörarlistor. Humanistiska sektionen 1891—1938 ff. LUA.
8. Katedralskolan i Lund. A VIII: 1. Protokoll och betyg ang provårstjänstgöring. F IV a. Provårsavhandlingar. LLA.
9. Följande har använts: Inbjudning till installation av Olde 1860 och Svartvik 1970 i Lund, Björkman 1905 i Göteborg och Björkman 1911 i Uppsala. Av dessa har den sistnämnda, som författats av H Schück, haft mest att ge.
10. E Tegnér: Lunds universitet 1872—1897. Lund 1897. R Geijer (utg): Upsala universitet 1872—1897. Del I. Uppsala 1897. A Andersson: Dito. Del III. Uppsala 1897.
11. M Weibull: Lunds universitets historia 1668—1868. Del I. Lund 1868. M Weibull & E Tegnér: Dito. Del II. Lund 1868. K Gierow: Lunds universitets historia. Del III. Lund 1971. J Weibull: Dito. Del IV. Lund 1968. J Söderlind: English, i Uppsala University 500 Years. 6. Linguistics and Philology. Uppsala 1977.
12. A Josephson: Avhandlingar och program utgivna vid svenska och finska akademier och skolor under åren 1855—1890. Bibliografi. Uppsala 1892—1897. A Nelson: Akademiska avhandlingar vid Sveriges universitet och högskolor läsåren 1890/91—1909/10. Bibliografi. Uppsala 1911.
13. Se Josephsons bibliografi och C W Stjernberg: Domkapitelsavhandlingar efter 1890. Uppsala 1921.

Examensbestämmelser och kompetenskrav

1. ÅSU 139 s 164, 107, 116, 135, 138.
2. Kongl Maj:ts nådiga statuter för universiteterna i Uppsala och Lund, gifna Stockholms slott den 2 april 1852. Lund 1863. F Braune: Om den filosofiska graden vid Lunds universitet, i Nordisk universitets-tidskrift IX:2. Lund 1864, s 67, 70.

3. SFS 1859: 16 § 61—63, se ÅSU 9 s 85 ff.
4. Läroverksminnen III. Från Stockholms, Strängnäs', Örebro o a lärda skolor av Fr Aulin N Lundqvist V Ståhle m fl. Lund 1940. ÅSU 59, se Aulin s 45 f.
5. Ang examensbestämmelserna se G Eneström: Statistiska undersökningar rörande studie- och examensförhållanden vid de svenska universiteten enligt uppdrag af statsrådet och chefen för ecklesiastikdepartementet. Sthlm 1888, s 73 f. Ang kompetensvillkoren se Betänkande afgifvet den 8 december 1902 af den för utredning af vissa frågor rörande de allmänna läroverken den 26 maj 1899 i nåder tillsatta kommitté. Sthm 1902, s 904 ff.
6. Se Svensk uppslagsbok under Magister.
7. E Smedberg: Historik över läroverkslärarnas i Sverige praktiska utbildning åren 1801—1907, i SOU 1929:10 Bilaga 5.
8. Läroverkskomiténs betänkande I. Sthm 1884, s 54 not 1. Pedagogisk tidskrift 1885 s 314.
9. P A G/eijer/: Hvad bör göras för att främja studiet af de moderna språken till filosofie kandidatexamen? i Pedagogiska blad. Tidskrift för Sveriges elementarläroverk under medverkan af flere skolmän utgifven af Gustaf Sjöberg, årg 2, Stockholm 1876, s 65—70.
10. Läroverkskomiténs betänkande I 1884 s 281.
11. W Sjöstrand: Pedagogikens historia. Del III:2. Utvecklingen i Sverige under tiden 1805—1920. Lund 1965, s 237.
12. Ib s 275.

Lunds universitet

1. ÅSU 139 s 158, 161.
2. Weibull & Tegnér s 397, 423. E Gerle: Lunds universitets matrikel 1834—1847. Lund 1978. ÅSU 139 s 162 f.
3. Weibull & Tegnér s 323, 338.
4. ÅSU 139 s 213 ff.
5. Weibull & Tegnér s 339. Lunds universitets matrikel. Biografiska uppgifter öfver universitetets styresmän, lärare och tjänstemän 1879. Lund 1879. Weibull 1968 s 326 f.
6. J Bratt: Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905. Lund 1982, s 121 f, 140.
7. Ib s 53 f, 136 ff, 141 f, 222, 239 ff. Svenskt porträttgalleri XVI, s 215.
8. H Hofberg: Svenskt biografiskt handlexikon. Sthm 1906, del II, s 526. ÅSU 139 s 192, 202 ff.
9. E Slottved: Laerestole og laerere ved Københavns universitet 1537—1977. Köpenhamn 1978, s 163. Københavns universitet 1479—1979, bd IX. Köpenhamn 1979, s 272—279.
10. Lunds Kongl universitets katalog. Utgifven af Akademiska föreningen. Lund 1868—1873.
11. Weibull 1968 s 327. Weibull & Tegnér s 422. Lunds universitets matrikel 1879 s 42 ff.
12. Weibull 1968 s 327.
13. Tegnér 1897 s 112.
14. Se t ex E Tegnér: Om språk och nationalitet, i Svensk tidskrift för politik, ekonomi och literatur. Sthm 1874, s 123.
15. H Söderbergh: Fredrik Wulff och den svenska uttalsundervisningen. Några minnesord på 70-årsdagen, i Moderna språk IX h 2—3 1915. E Wigforss: Minnen I. Sthm 1950. Wigforss kom till Lund 1899. Han skildrar sina språkstudier där s 137 ff.
16. Serie F III. Fil fak arkiv, LUA.
17. Bratt 1982 s 90 f, 122 f.

18. Kurser i ny-europeisk linguistik och modern litteratur. Lund den 6 september 1877. V Edv Lidforss. Serie F III. Fil fak arkiv, LUA.
19. A Th Lysander: Om det filologiska seminarjets i Lund grundläggande (1864—1865) och tioåriga verksamhet (1865—1875) samt om villkoren för dess bestånd, i LUÅ XI:2, Lund 1874—1875.
20. Tegnér 1897 s 112.
21. Lunds universitets årsberättelse, LUÅ XIX s 17, XX s 13.
22. Weibull 1968 s 185, 327.
23. Studiehandbok etc, Lund 1888, s 25 ff.
24. I Bratt: Bidrag till språkmetodikens historia. Pedagogiska rapporter 12. Pedagogiska institutionen, Lund 1977, s 26 f. Se också det avsnitt om Uppsala universitet som följer i föreliggande framställning.
25. Studiehandbok etc, Lund 1895, s 46.
26. Avskrift av Reglemente för universitetslektorerna i tyska, franska och engelska språken vid universitetet i Uppsala, daterat dec 1888. Serie F III. Fil fak arkiv, LUA.
27. Tegnér 1897 s 310 ff, 319 not.
28. ÅSU 139 s 54.
29. Fakultetens lärares dagböcker och åhörarelistor. Humanistiska sektionen ht 1891—ht 1938 ff. Serie E V. Fil fak arkiv, LUA.
30. A a s 46.
31. Bratt 1982 s 222, 224.
32. Ib s 37, 185.
33. Ib s 183, 208, 221 f, 224.
34. Ib s 29, 34, 124, 197, 209 f. Se också minnesruna i Moderna språk 1936 nr 3, skriven av Herman Söderbergh.
35. Bratt 1982 s 186.
36. SFS 1895:24, bil I och 2, s 15—32.
37. Studiehandbok etc, Lund 1895, s 47 f.
38. Bratt 1982 s 222.
39. Weibull 1968 s 328.
40. Bratt 1982 bl a s 156 ff, 200 ff, 239 ff.
41. L Wählin & J V Johansson: Göteborgs högskolas matrikel 1891—1916. Göteborg 1916, s 84 ff.
42. Eilert Ekwall. Minnesord av Olof Arngart, i Kungl humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1965, s 27—34.

Uppsala universitet

1. H Schück: Inbjudningsskrift till åhörande af den offentliga föreläsning med hvilken professorn i engelska språket Erik Björkman tillträder sitt ämbete. Uppsala 1911. Se särskilt s 8—16.
2. G Wikmark: Carl Johan Blomberg. En språkforskarens studieår och livsgärning. Sthm—Uppsala 1981. ÅSU 150 s 120 f, 131.
3. Hagberg i Verdandi 1886 s 63.
4. A Strindberg: Tjänstekvinnans son II. Jämsningstiden. En själs utvecklingshistoria (1867—1872). Sthm 1886, s 6, 24.
5. Strindberg hade faster som var gift med Samuel Owen (1774—1854), industriidkare i Stockholm. Owen ställde om att den förste engelske metodistpredikanten kom till Sverige 1826 — för övrigt en äldre bror till George Stephens — och att en engelsk kyrka byggdes i Stockholm 1840. Se t ex S Höjer: Arvet från läsarna. Sthm 1976, s 29 ff.
6. Bratt 1982 s 123 f, 127, 131 f (Zethraeus), 28, 113 (Öman).

7. Hagberg, i Verdandi 1886 s 63.
8. Söderlind s 2. Th Brandberg & J V Bahr: Uppsala universitets matrikel. Uppsala 1906, s 43 f.
9. Redogörelse för Kongl universitetet i Uppsala, 1884—1885 s 46 f, 1186—1887 s 57, 1888—1889 s 27.
10. Diskussionerna vid mötet refereras av Fredrik Palmgren i Verdandi 1886 s 171—191.
11. Viëtor skriver själv: »Man hat meine im Jahr 1882 unter dem Pseudonym Quousque Tandem erschienene Flugschrift Der Sprachunterricht muss umkehren! den Trompetenstoss der Reform genannt.» (Sammlung Neuphilologischer Vorträge und Abhandlungen herausgegeben von Wilhelm Viëtor III: Die Methodik des neusprachlichen Unterrichts. Leipzig 1902, s 29). Se också U Berglund: Om utvecklingen av teorin för den så kallade reformmetoden vid den nyspråkliga undervisningen. En språkdidaktisk studie. Åbo 1916, s 7 ff; T Harbo: Nye språkmotodiske synsmåter i Norden i siste del av forrige hundreår, i Norsk pedagogisk tidskrift, 10, 1971, s 393—404.
12. Brandberg & Bahr s 39 f, 43 f. Betr examinationsskyldigheten ges andra upplysningar av Schück s 17 f. Matrikeln, inte Schück, överensstämmer med föreläsningsskatalogen.
13. Studiehandbok etc. Uppsala 1887. Förord. Germanska språk behandlas på s 30—38.
14. Bratt 1982 s 35 (Afzelius), 113 f (Öman), 141 f (Sturzen-Becker, Collin), 173 (Boeman).
15. Schück s 18 f. Brandberg & Bahr s 47.
16. Om studiet af germanska språk vid Uppsala universitet, i Quousque tandem 5. Uppsala 1891, s 17—48.
17. Studiehandbok etc. Uppsala 1898, s 63—69.
18. Redogörelse för Kongl universitetet i Uppsala 1896—1897 s 17.
19. Utdrag af protokollet, hållet inom filosofiska fakultetens vid Uppsala universitet humanistiska sektion den 26 september 1888. Fil fak arkiv, Serie F III, LUA.
20. Brev från L Bygdén i Uppsala till filosofiska fakultetens notarie i Lund den 29 augusti 1889. Serie F III, LUA.
21. A a 1889 s 358—369. Bratt 1982 s 28, 164, 204.
22. Se protokollsutdrag och brev nämnda i noterna 19 och 20.
23. Quousque tandem 5 s 37.
24. A Hafström: Kungl sjökrigsskolan 1867—1907. Biografiska anteckningar. Sthm 1908, s 36.
25. Geijer 1897 s 138. Tegnér 1897 s 22.
26. Verdandi 1896 s 85.
27. Program för sommarkurserna i Uppsala den 10—24 augusti 1895. Verdandi 1896 s 84.
28. Bratt 1982 s 153 f, 156, 173, 194.
29. Ib s 194.
30. Verdandi 1896 s 85—90.
31. E A H Jacobi: Något om våra gamla lärare, i A Giron (red): Kungl sjökrigsskolan 1867—1942, del 1 s 214 f. Samma arbete del 2 (red G Hafström) s 67. H Kalén: Göteborgs handelsinstitut 1897—1941. Göteborg 1951, s 31, 75.
32. Bratt 1982 s 38, 201. Fuhrkens insatser som läromedelsförfattare ligger huvudsakligen efter 1905. Han bidrog t ex till Afzelius & Fuhrken: An English Reader 1908.
33. Redogörelse för Kongl universitet i Uppsala 1890—1891 s 66 f.
34. F von Schéele: Studieplaner samt bestämmelser, råd och anvisningar rörande studier inom filosofiska fakulteten vid universitetet i Uppsala för filosofisk kandidat- och licentiatexamen. I. Humanistiska sektionens läroämnen. Uppsala 1892, s 32.
35. Quousque tandem 5 s 19.
36. Redogörelse för Kongl universitet i Uppsala 1896—1897 s 89, 1900—1901 s 105 f.
37. Schück s 20 f.
38. Se Svensk uppslagsbok under Paues.

39. Schück s 19. Söderlind s 2.
40. Betänkande etc 1902 s 133.
41. Schück s 19.

Göteborgs högskola

1. Se Svensk uppslagsbok under Stockholms högskola.
2. Föreläsningar och öfningar vid Göteborgs högskola ht 1891.
3. Se Svensk uppslagsbok under Göteborgs högskola.
4. Göteborgs högskolas katalog ht 1891, vt 1896.
5. Nordisk familjebok under Carnegie. Se också A Attman: D Carnegie & Co 1803—1953. Göteborg 1953.
6. Se t ex ÅSU 139 s 47 f.
7. Wählin & Johansson s 35. Se också Nordisk familjebok under Edgren och Emory Lindquists biografi, An Immigrant's Two Worlds. Augustana Historical Society, Rock Island, Illinois 1972.
8. Bratt 1982 s 112, 265.
9. Hj Edgren: De nyare språkens studium vid våra läroverk, i Svensk tidskrift utgifven af Frans von Schéele. Uppsala 1891, s 489 ff.
10. The kindred words of German and English exhibited with reference to their consonant relations, i Transactions of the American philological association 1880. Quelques observations sur l'élément roman de l'anglais, considéré dans ses rapports au français moderne, i LUÅ 1881—1883.
11. Wählin & Johansson s 48.
12. F Holthausen: Om studiet af germanska språk vid de svenska universitetet, i Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri utgifven af Letterstedtska föreningen. Sthm 1900, s 448.
13. GHÅ. Årsredogörelse 1895—1896 s 17.
14. Holthausen: Om studiet etc s 448 ff.
15. Wählin & Johansson s 48.
16. GHÅ. Årsredogörelse 1896—1897 s 7.
17. G Grunewald: Språkinläringens villkor i Sverige förr och nu. Lund 1969, s 33 f.
18. Bratt 1982 s 194 f, 274.
19. Program för sommarkurserna i Göteborg den 16—26 augusti 1902. Göteborg 1902, s 5, 11. I programmet ingår J A Afzelius: Anvisningar för deltagande i den engelska korrespondenskursen.
20. Inbjudning till den offentliga föreläsning, med hvilken innehafvaren af Andrew Carnegies professur i engelska språket och litteraturen fil dr Erik Björkman kommer att inställas i siut ämbete vid Göteborgs högskola af högskolans rektor. GHÅ XI, 1905.

Språkläroartutbildning

1. Se t ex Pedagogisk tidskrift 1904 s 293 ff.
2. Smedberg i SOU 1929:10 bil 5 s 101, 103.
3. Ib s 105, 109, 112.
4. C M Oldin: Något om provåret. Provårsuppsats, Lund 1885. F IV a, LLA.
5. Protokoll och betyg ang provårstjänstgöringen vid Lunds högre elementarläroverk 1875—1900. A VIII:1, LLA.
6. Kartotek över provårsuppsatserna i Lund finns i LUB. Uppsatserna förvaras på LLA: Katedralskolan i Lund. Provårsavhandlingar. F IV a.

7. J Th Nyman: Om undervisningen i moderna språk vid de högre elementarläroverken. Provårsuppsats, Lund 1884. Ang läsårets längd se ÅSU 11 s 11 (1856 års läroverksstadga 1 kap §22) och ÅSU 22 s 8 (1878 års läroverksstadga 1 kap §17:2).
8. Protokoll hållet vid provårskandidaternas diskussionsammanträde i Lunds katedralskola den 12 november 1877. A I:4, LLA.
9. Protokoll hållet vid sammanträde med lärarne i engelska den 4 februari 1887. A I:4, LLA.
10. E Rodhe: Några ord om det talade språkets plats inom språkundervisningen /.../. Provårsuppsats, Lund 1890.
11. J Kjederqvist: Den engelska språkkursen i radio. Sthm 1926.
12. J Kjederqvist: Utkast till metodik för undervisningen i engelska språket i klass R 4 och R 5. Provårsuppsats, Lund 1892.
13. Läroverkskommitténs betänkande I. Läroverkskommitténs underdåniga utlåtande och förslag ang organisationen af rikets allmänna läroverk och dermed sammanhängande frågor, afgifvet den 25 augusti 1884, s 279.
14. Pedagogisk tidskrift 1865 s 9 ff.
15. Läroverkskommitténs betänkande I 1884 s 282 f.
16. Berättelse om det elfte allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 17—19 juni 1884. Enligt uppdrag utgifven af Constans Falk. Sthm 1885, s 39 f, 92—96.
17. Berättelse om det tolfte allmänna svenska läraremötet i Göteborg den 14—16 juni 1887. Enligt uppdrag utgifven af Gustaf Hörberg. Göteborg 1888, s 159.
18. Underdånigt betänkande afgifvet den 1 september 1866 af den i nåder tillsatta kommissionen för behandling af åtskilliga till språkundervisningen inom elementarläroverken hörande frågor. Sthm 1866, s 19—21.
19. B Säterstrand: Åt en språklärare ett språk. Separat ur Tidning för Sveriges läroverk. Karlstad 1906, s 28 f.
20. Meddelanden från Statens profskola nr 16, 1903—1904.
21. R Fähræus: Högre lärarinneseminiariets historia. Sthm 1943, s 57 f, 60.
22. Ib s 62—76, 194 ff. Ang ändringarna 1864 se Kongl Maj:ts nådiga reglemente för Seminarium för bildande af lärarinnor; gifvet Stockholms slott den 6 augusti 1864, s 6 f, 12, 15; E G F Olbers: Om Kongl seminarium för bildande af lärarinnor och den dermed förenade normalskolan för flickor 1861—1871. Sthm 1871, s 7 f.
23. Fähræus s 119.
24. A a s 7, 9.
25. Lärokursen vid Kongl seminarium för bildande af lärarinnor och den dermed förenade normalskolan för flickor. Sthm 1866, s 24—27.
26. Fähræus s 116—118.
27. Sveriges undervisningsväsen. Kortfattad redogörelse utarbetad för sjunde nordiska skolmötet i Stockholm 1895 genom svenska mötesbestyrelsens utställningssektion. Sthm 1895, s 58—60.
28. Bratt 1982 s 165—170, 176, 196—198, 205, 213, 215 f, 219, 223, 225 f.
29. Se årskataloger från lärarinneseminarier och normalskolan 1866—1905, ur vilka uppgifter om lärarkåren hämtats. Minnesrunor över enskilda lärare och lärarinnor finns samlade i V Fevrell: Kungl högre lärarinneseminarieret in memoriam. Sthm 1943.
30. Fähræus s 166 f. Fevrell s 59—64.
31. Fähræus s 86.
32. Ib s 176. Fevrell s 88—91. Se också Nordisk familjebok under Lindgren.
33. Bratt 1982 s 36 f, 184, 219 f (Lindgren), 52 (Wingstedt), 225 (Ringenson).
34. Fähræus s 182 f. Fevrell s 141—145.
35. G Linder: På den tiden, Några bilder från 1870-talets Stockholm. Sthm 1924, s 225. *Om Alfred Mays betydelse för svensk engelskundervisning se ÅSU 139 s 206—212.
36. E Heckscher: Några drag ur den svenska flickskolans historia. Sthm 1914, s 174 ff.

Fevrell s 172—175. Betr Jane Thengberg (f Miller), som var lärarinneseminiariets föreståndarinna 1863—1868, se Fähræus s 67 ff, Fevrell s 49—52.

37. Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok, del IV. Sthm 1946, s 2027.
38. Ib del II. Sthm 1944, s 817 ff.
39. SFS 1875:66, s 3.
40. Om de vilkor, under hvilka elementarlärare i främmande lefvande språk få åtnjuta offentligt reseunderstöd. (Ur adjunkten Kjerrströms reseberättelse.), i Pedagogiska blad. Tidskrift för Sveriges elementarläroverk under medverkan af flere skolmän utgifven af Gustaf Sjöberg. Sthm 1877, s 114—120. Se också Pedagogisk tidskrift 1875, s 299.
41. Pedagogisk tidskrift 1878 s 275.
42. Underdåniga utlåtanden och yttranden angående läroverkskommitténs den 25 augusti daterade betänkande I. Sthm 1885, s 162.
43. E Staaf & G Martin: De moderna språkens ställning i svensk skolundervisning, i Skolkommissionens betänkande II. Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922, s 237.
44. Öfversigt af Filologiska sällskapet i Lund förhandlingar 1881—1888, i LUÅ XXV Afd 3. Lund 1890. Berättelse öfver det språkvetenskapliga sällskapets i Upsala verksamhet sept 1882—maj 1885, i Språkvetenskapliga sällskapets i Upsala förhandlingar. Uppsala 1886. Några anteckningar om Nyfilologiska sällskapet i Stockholm 1896—1905. Sthm 1905.
45. Se S E Melander: Förteckning öfver afhandlingar och uppsatser som ingå eller medfölja årsredogörelserna för rikets allmänna läroverk 1858—1882. 1883—1909. Lund 1909—1912.
46. B Thorén: Hundra års undervisning i moderna språk, i Pedagogisk tidskrift 1964, häfte 5—6, s 329—357.

Varför engelska?

1. Förhandlingar vid sjätte nordiska filologmötet i Upsala den 14—18 augusti 1902, utg af Erik Staf. Uppsala 1903, s 23 ff.

II. Engelskundervisning vid allmänna läroverk

Engelskundervisningen inom de allmänna läroverken kan inte skildras på ett meningsfullt sätt utan att den skolform beaktas i vilken den ingick. Därför kommer läroverkshistorien att gå som en röd tråd genom detta kapitel.

Det statliga läroverkets utveckling under åren 1850—1905 kan liknas vid ett drama med skolspråken som huvudaktörer. Vid sidan av latinet, som länge stod i händelsernas centrum, framträder å ena sidan grekiskan och hebreiskan, å andra sidan de tre moderna kulturspråken. Av de senare blev franskan och tyskan tidigast accepterade, medan engelskan tillmättes vida mindre betydelse. Det var nämligen framför allt en formell bildning som eftersträvades, och för detta ändamål befanns engelska språket vara det minst lämpade av skolspråken. Språkträngseln var stor och den disponibla tiden begränsad. Inte förrän de lärda språken tvangs till reträtt, först hebreiskan, sedan grekiskan och slutligen också latinet, befastes steg för steg engelskans ställning som skolspråk (se bilaga 3). Striden om engelskundervisningen blev ett led i striden för en medborgerlig bildning.

Scenförändringarna i läroverksdramat markeras av utredningar och förslag, kungörelser och stadgor. Dessa får därför bestämma indelningen av den framställning som följer. Som ett inledande skede kan de två första decennierna betraktas. Det börjar i kaos, fortsätter med stor valfrihet för läroverkets elever och slutar med åtstramade tyglar. Följande etapper kommer att kommenteras:

- 1856 års läroverksstadga
- 1858 års granskningskommitté och dess betänkanden
- 1859 års läroverksstadga
- 1862 års stadga om avgångsexamen vid läroverken
- 1865 års anvisningar och råd till lärare
- 1865 års kungörelse med ändringar i 1859 års stadga
- 1865 års språkundervisningskommissions betänkande, avgivet 1866
- 1869 års kungörelse med nya ändringar i 1859 års stadga.

Under denna tidrymd var franska det moderna språk som hade störst timtal på läsordningen och därefter kom tyska. Att läsa engelska var obligatoriskt endast för det mindretal elever som valde en icke-klassisk utbildningsväg. På den klassiska linjen var latin och grekiska utomordentligt tidskrävande ämnen. Där kunde hebreiska och engelska läsas som frivilliga tillvalsämnen i de sista klasserna.

Nästa akt i dramat utspelas under 1870-talet. Läroverket får nu tre linjer, en A-linje med latin och grekiska, en B-linje med latin men utan grekiska och en reallinje utan klassiska språk. Ett gammalt krav på anpassning av den lärda skolan till medborgerliga behov blir på nytt accentuerat. Nu tar det sig uttryck i önskemål om tillrättalagda tillfällen till avgång redan efter tre eller fem års skolgång i det nioåriga läroverket. Framför allt önskades en bättre uppläggning av språkundervisningen, så att den kunde bli meningsfull för de många elever som tidigt avbröt sina studier. Det omfattande reformarbetet och dess konsekvenser för engelskundervisningen kommer att följas genom nedan uppräknade instanser, förslag och beslut:

1870 års revisionskommitté och dess förslag 1872

1873 års regeringsförslag

1873 års läroverkskommitté och dess förslag 1874

1873 och 1875 års partiella genomföranden av den nya läroplanen

1878 års läroverksstadga.

Under denna period blev det franska språket distanserat av det tyska på alla linjer, men ojämförligt störst timtal hade alltså latinet på de linjer där de lästes. Engelska var nu ett obligatoriskt ämne såväl för halvklassiker som för realare. För helklassiker kvarstod möjligheten att välja till hebreiska och engelska.

Åren 1880—1895 markerar en ny utvecklingsfas. De förslag till omorganisering av läroverket som då utarbetades gav inga omedelbara resultat, men för språkundervisningen är perioden betydelsefull. Från ett konservativt utgångsläge präglad av strävan mot en formell bildning förändras opinionen bland utredare och språkmän i riktning mot en pragmatisk inställning. Tidigare mål blir ifrågasatta och nya undervisningsmetoder växer fram. I detta avseende är följande kommittéer och dokument av intresse:

- 1881 års konservativa betänkande om läroböcker i grammatik
- 1882 års stora läroverkskommitté och dess förslag 1884
- 1887 års regeringsförslag
- 1890 års läroverkskommitté och dess förslag 1891
- 1895 års kungörelse med ändringar i 1878 års stadga.

Kritiken mot latindominansen var skarp under dessa år, samtidigt som tyskan stärkte sina positioner. Nyttan av att kunna engelska inom olika områden av samhällslivet betonades. Av helklassiker, som efter hand blev procentuellt sett färre, kunde engelska språket dock alltså läsas endast som ett valfritt ämne.

I läroverksdramats slutskede, som överskrider sekelskiftet, förverkligas till sist flera decenniernas reformsträvanden. Läroverket delas i en realskola och ett tvådelat gymnasium, båda avslutade med en avgångsexamen. Från realskolan, som avses ge medborgerlig bildning, skapas en övergång till det mot vetenskapliga studier inriktade gymnasiet. Förarbetet till denna genomgripande reform tog sig bl a följande officiella uttryck:

- 1898 års sakkunniga och deras yttrande 1899
- 1899 års stora läroverkskommitté och dess betänkande 1902
- 1905 års läroverksstadga.

Vid periodens slut blev både latin och franska förpassade till läroverkets gymnasiala stadium, medan grekiska ströks som obligatoriskt ämne på latinlinjen. Tyska blev nu för alla elever inte bara det första främmande språket utan också det språk som lästes under flest veckotimmar. Som andra skolspråk för alla inträdde engelska. Enligt 1905 års stadga kunde varken realskole- eller studentexamen avläggas utan prövning i engelska språket.

Av denna inledande orientering har framgått vilka källskrifter som gett stommen till detta kapitel. Därutöver har enskilda meningyttringar uppmärksammats, då de påträffats i reservationer och remisser, i debattskrifter, dagspress och fackpress, i riksdagsprotokoll och i verksamhetsberättelser från de allmänna lärarmötenas språksektioner. Vidare har befintlig läroverksstatistik utnyttjats. Tack vare att sådan existerar har inga årsredogörelser från allmänna läroverk behövt framtagas.

Ur den historiska litteraturen har i synnerhet de utredningar anlåtats som utförts på uppdrag av 1918 års skolkommission och av läroverksöverstyrelsens vid samma tid tillsatta gymnasieutred-

ning. Sålunda har Erik Staafs och Gerda Martins kartläggning av de moderna språkens ställning i svenska skolor¹ varit en värdefull tillgång, liksom Karl Nordlunds översikt över linjedelningen vid svenska gymnasier². Diskussionen om lämpligaste begynnelse-språk har följts i ett betänkande från 1938.³ I övrigt kan nämnas undersökningar gjorda av Birger Thorén med anledning av först studentexamens, sedan *Pedagogisk tidskrifts* hundraårsjubileum⁴ samt arbeten av Gunnar Richardson, Olof Wennås och Sigurd Åstrand⁵. Wilhelm Sjöstrands pedagogikhistoria⁶ har gett de nödvändiga bakgrundskunskaperna.

I första hand dras de yttre ramarna för läroverkens engelskundervisning upp: vi får följa engelska språket på dess väg till ett slutligt allmänt erkännande som obligatoriskt skolspråk vid statliga allmänna läroverk och ta del av undervisningens stadgeenliga kursmoment och rekommendationerna för dess utformning. Det sker under beaktande av vad som gällde för språkundervisningen i övrigt, eftersom de olika språkämnen givetvis var beroende av varandra. I andra hand görs ett försök att belysa det innehåll och de metoder som kom att prägla läroverksundervisningen i engelska från 1850 till 1905. Det sker utifrån en analys av läromedelssituationen. Härvid behandlas tillgången på i Sverige utgivna läromedel i engelska, vilka av dessa som blev mest använda under olika perioder och vilka läromedel som blev införda från utlandet som komplement till de inhemska resurserna. Läromedelsavsnittet stöder sig på resultaten av en i annat sammanhang redovisad specialundersökning.⁷

Kapitlets innehåll förtydligas med hjälp av fyra bilagor. I bilaga 3 återges timplanerna för den obligatoriska undervisningen i läroverkens alla främmande språk, gamla såväl som nya. Jämförelser mellan de olika språkens timtilldelning vid olika tidpunkter och på olika utbildningslinjer underlättas av diagrammen i bilaga 4. I bilagorna 5:1—5:4 ges kursplanerna i engelska för perioden i fråga, fördelade på klasser och linjer. Bilaga 6 slutligen visar användningsfrekvenserna för mest använda läromedel under ett läsår vartdera av 1870-, 1880- och 1890-talen samt det totala antalet använda läromedel med fördelning på utgivningsland. Hänvisningar till bilagorna kommer att ges efterhand. De rekommenderas emellertid redan nu till en förberedande besiktning.

1. Tiden fram till 1870

Ett oroligt övergångsskede

Läroverkens yttre organisation reglerades 1849 av ett kungligt cirkulär, som föreskrev en sammanslagning av lärdomsskola, apolo-gistskola och gymnasium till ett enda elementarläroverk. I detta skulle dispens kunna beviljas från läsningen av latin, grekiska och hebreiska.¹ Därmed fick den icke-klassiska bildningen ett offici-ellt erkännande. Det blev möjligt att koncentrera läroverksårens språkstudier till de moderna språken.

Tidigare hade denna möjlighet förutom vid några högre apolo-gistläroverk endast erbjudits av »Nya elementar», statens för-söksskola i Stockholm. Övriga läroverkselever hade måst genomgå den helklassiska lärdomsskolan, innan de på gymnasiet beretts tillfälle att läsa tyska och franska. Undervisning i engelska skulle enligt 1807 och 1820 års skolordningar blott och bart erbjudas gymnasister på lediga stunder och mot särskild betalning.²Sådan var språksituationen inför läroverkens omorganisering vid sekel-mitten.

Beträffande tim- och kursplaner gav det s k läroverksplakatet inga direktiv. Varje kollegium hade till en början rätt att tillsam-mans med biskopen i stiftet utforma verksamheten vid det egna läroverket. Hur pass engelskan kunde hävda sig bredvid tyskan och franskan i detta läge framgår av de statistiska upplysningar som infordrades från elementarläroverken inför det tredje all-männa lärarmötet 1854. När det insamlade materialet följande år befordrades till trycket, hade uppgifter inlutit från ett femtiotal läroverk, till sin storlek varierande mellan två och tio klasser — det fanns jämte de högre, fullständiga läroverken också tre- eller femklassiga lägre läroverk och en- eller tvåklassiga pedagogier. Samtliga uppgiftslämnare gav undervisning i tyska, alla utom två i franska men bara en tredjedel i engelska.³

Enligt denna läroverksstatistik, som redigerats av den kände skolmannen Per Adam Siljeström (1815—1892), saknades eng-elskundervisning inte bara vid flertalet mindre läroverk utan också vid några av de större, såsom i Linköping och Strängnäs. Vid Lunds katedralskola kunde engelska bara läsas på extratim-mar utanför det ordinarie schemat. Störst timtal hade engelskan tilldelats vid Nya elementarskolan, som hade en vid denna tid

ovanlig språkföljd: tyska, engelska, franska, latin, grekiska och hebreiska. Det märkliga var inte bara eller främst att engelska läs-tes som andra språk av alla elever utan fastmer att de levande språken studerades före de döda. Vid »Nya elementar» hade eng-elskstudier varit obligatoriska alltsedan skolans tillkomst 1828, och de drevs nu så långt, att både den moderna och den klassiska linjens elever fick regelbundna skriv- och talövningar. Andra lä-roverk med rikligt tilltagen tid för engelskundervisning låg i Västsverige, nämligen i Göteborg och Vänersborg, där det tidiga-re funnits högre apologistläroverk. I Göteborg förekom skrivöv-ningar i engelska för både realare och latinare, men ingen talöv-ning. I övriga läroverk med engelskundervisning begränsades denna till läsövningar och innötning av formläran, vilket ansågs tillhöra den elementära undervisningen i ett främmande språk.⁴

Först 1856 förelåg en ny läroverksstadga. Den fastställde ett odelat tvåårigt nederstadium följt av två sjuåriga linjer med möj-lighet till samläsning i en del gemensamma ämnen. För inträde i första klassen krävdes det av den sökande att han fyllt nio år, att han kunde läsa, skriva och räkna samt att han lärt sig katekesen och kände till den bibliska historien. Under det andra skolåret skulle franska införas som första främmande språk. Därefter följde för klassikerna latin, tyska och grekiska, för icke-klassiker tyska och engelska. De förra kunde bli befriade från grekiska lik-som från något av de moderna språken, men de kunde också välja till hebreiska och engelska. De senare hade rätt att utesluta an-tingen engelska eller tyska.⁵

Den nya stadgan innebar en kraftig satsning på de nya språken, i synnerhet för dem som valde det icke-klassiska alternativet (se bilaga 3). Under de nio läroverksåren skulle dessa elever få sam-manlagt 26 veckotimmars engelskundervisning fördelad på sex år (5 + 5 + 5 + 5 + 3 + 3), medan deras undervisning i tyska och fran-ska omfattade vardera 29 och 43 veckotimmar fördelade på sju respektive åtta skolår. Klassikerna tilldelades färre lektioner i tyska och franska, sammanlagt 17 under sex år respektive 25 under sju år, men ändå betydligt flera än tidigare, då all undervisning i moderna språk varit förlagd till gymnasieåren. För deras tillval av engelska, som var begränsat till de högsta klasserna, saknades an-givet timtal. Allt som allt innebar dessa timplaner en radikal för-ändring av läroverkens hela inriktning. Det klassiska monopolet

var brutet.

Föreskrifter om hur språkundervisningen skulle bedrivas vittnar om högt ställda förväntningar. Talövningar gjordes obligatoriska i samtliga moderna språk, och så vitt möjligt skulle läraren undervisa på det språk vari undervisningen meddelades.⁶ Tydligt hystes tilltro till lärarnas förmåga och hopp om praktiska vinster av språkstudierna. Att åtminstone engelskundervisningen vid denna tidpunkt inriktades mot färdighetsmål visar de läroböcker i ämnet som tillkom under 1850-talet.⁷

Reaktionen mot 1856 års stadga blev stark. Många ogillade t ex införandet av franska som första språk. I en ledare i *Aftonbladet* heter det: »/.../ både tyskan och engelskan skulle ur pedagogisk synpunkt ega företräde framför franskan såsom, näst modersmålet, tjenande att grundlägga språkundervisningen i våra skolor /.../». Ur praktisk synpunkt ansågs tyska språket vara tjänligast, eftersom kunskaper i tyska var av störst betydelse för de elever som tidigt lämnade läroverket och övergick till de s k näringarna, företrädesvis minuthandel, hantverk och jordbruk. Men skribenten tillägger: »Den tid skall säkerligen komma, och den är förmodligen icke långt aflägsen, då man skall med mera skäl säga om engelskan hvad vi härsenast sagt om tyskan /.../». ⁸ Denna framtidsvision så tidigt som 1856 är värd att uppmärksammas. En praktisk målinriktning är uppenbar.

Språkföljden diskuterades på nytt vid 1856—1858 års riksdag, där tyskan hade många förespråkare. En talare i borgarståndet menade dock, att engelska var att föredraga framför tyska, om nu inte franska fick förbli begynnelse språket vid läroverken. Vad man mest hade emot den nya undervisningsplanen var dels mångläseriet som kunde leda till överansträngning, dels de många valmöjligheterna som var svåra att realisera. Riksdagen beslöt att en kommitté bestående av erfarna vetenskapsmän och skolmän skulle tillsättas för att granska 1856 års stadga.⁹ Den nya läroplanen hade blivit underkänd, innan den ens hunnit genomföras vid elementarläroverken.

Engelska — ett nytto- och framtidsspråk

1858 års granskningskommitté leddes av historieprofessorn i Uppsala, Fredrik Ferdinand Carlson, som tidigare varit prinsar-

nas lärare. Att han inte hade mycket till övers för nyspråkliga studier har framgått av hans agerande vid 1850 och 1853 års riksdagar, då en professur i moderna språk fördes på tal (se avsnittet Uppsala universitet: Vägen till professuren). Granskningskommittén arbetade snabbt och avlämnade flera betänkanden. Redan i december 1858 förelåg ett förslag till ny läroverksstadga med en ökad betoning av de döda språken och en ändrad följd mellan de levande.¹⁰ Innan vi konstaterar hur detta påverkade engelskundervisningen, kan det ha sitt intresse att ta del av hur man på skilda håll argumenterade för och emot läsningen av engelska språket.

När Pedagogiska föreningen i Stockholm sammanträdde på nyåret 1859, hade man som ämne för kvällens förhandlingar valt den ordning i vilken de moderna språken lämpligen borde läsas vid elementarläroverken.¹¹ Enligt Per Adam Siljeström, nu rektor vid Nya elementarskolan, borde språkföljden vara »först engelskan, så franskan och sist tyskan». Visserligen fann han kunskaper i franska vara av störst nytta, men i pedagogiskt avseende ansåg han engelska vara lämpligare som begynnelse språk, detta på grund av dess enklare konstruktion och dess till hälften germanska ordförråd. Det engelska uttalet var heller inte svårare än att barn med lätthet kunde lära sig det. Siljeström pekade vidare på den engelska litteraturens stora inre värde och det engelska språkets världshistoriska betydelse. Engelsmännen var i hans ögon jordens största folk och England den nation som besatt den största politiska och sociala kraften. »Det är /.../ vesterut som vi måste vända blickarna, då vi vilja följa civilisationen i alla dess riktningar», menade han. I detta sammanhang finns det anledning att erinra om världsutställningen i London 1851, den första i sitt slag. Siljeström hade själv upprepade gånger besökt England, t ex vid en skolutställning 1854, och också gjort en resa till Förenta Staterna, dit utvandringen nu börjat komma i gång på allvar. Under sina studieår hade han specialiserat sig på naturvetenskaperna.¹² Det kan också ha fått honom att erfara betydelsen av att kunna engelska.

Några mötesdeltagare yttrade sig liksom Siljeström uppskattande om engelska språket men tvekade att sätta det först. En framhöll bristen på engelsklärare, en annan ansåg den engelska grammatiken vara alltför lätt för att bibringa eleverna någon

grammatikalisk bildning. Tyskans och franskans stora förtjänster framhölls av flera talare. Föreningens ordförande talade sig sålunda varm för tyskans företräden men kunde tänka sig att ett undantag gjordes på västkusten, där engelska kunde vara ett föredraga som begynnelsespråk. Flertalet av de samlade pedagogerna var eniga om att möjligheten att läsa engelska borde tidigareläggas på den »lärda» linjen, dvs för elever som läste latin och grekiska.

Också på regeringsplanet fördes engelska fram som tänkbart första språk i läroverken. Det skedde i konseljen, och förslaget väcktes av chefen för ecklesiastikdepartementet, Lars Anton Anjou (1803—1884), som var teolog. Det var på hans initiativ som franska hade getts företräde i 1856 års stadga, och han vände sig nu mot det förslag som kommittén framlagt och som innebar att tyska skulle komma först. Enligt Anjou var det tyska språket alltför likt det svenska för att kunna tjäna som grund för fortsatta språkstudier. Hellre såg han att franska blev utbytt mot engelska som begynnelsespråk i läroverken. Engelskan hade åtminstone den fördelen, menade han, att den öppnade blicken för de romanska språken.¹³

År 1859 stadfästes en ny läroverksstadga, som utökade skoltiden från nio till tio år. Alla dispensmöjligheter drogs in, den nyspråkliga undervisningen reducerades och tyska blev det grundläggande språket. På reallinjen följde engelska och franska i nämnd ordning. Fastän franska språket alltså nu kom sist i stället för först på denna linje, hade det alltså det största veckotimtalet, sammanlagt 31 veckotimmar under sju skolår. Engelska skulle läsas 22 veckotimmar fördelade på åtta år (3 + 3 + 3 + 3 + 2 + 2 + 3 + 3) och tyska likaså 22 timmar men bara under sju år. Tyska lästes alltså först och franska mest, men engelskundervisning förekom under flest skolår. För klassikerna, som nu fick ett kraftigt påslag av timtalet i latin och grekiska, minskade antalet fransk- och tysklektioner (se bilaga 3), medan erbjudandet om tillval av hebreiska och engelska kvarstod i den tvååriga avgångsklassen. Bestämmelsen om talövningar som ett obligatoriskt inslag i språkundervisningen utgick. Däremot bibehölls föreskriften om att lektionerna om möjligt skulle hållas på det främmande språket.¹⁴

Att läraren obehindrat kunde tala de moderna språk han un-

dervisade i torde mera sällan ha varit fallet. Både 1856 och 1859 års läroverksstadgor inrymmer en paragraf som vittnar om svårigheter att få kompetenta språklärare¹⁵:

Lärarebefattning i främmande lefwande språk må, om tillgång saknas på skicklig sökande, som fullgjort wilkoren för behörighet till sysslans erhållande, kunna åt annan för underwisningens bestridande lämplig person på förordnande anförtros.

De formella behörighetskraven för tjänst som lektor, adjunkt och kollega vid denna tid har behandlats i början av föregående kapitel. De reglerades 1859, samtidigt som disciplinen nyuropeisk lingvistik och modern litteratur blev ett akademiskt examensämne. Språklärarysslan var emellertid till en början sämre avlönad än läroverkstjänstgöring i allmänhet¹⁶. Den var föga attraktiv, helst som det kostade mycken tid och möda för lärarkandidaterna att själva lära sig de moderna språken.

I sitt betänkande hade 1858 års läroverkskommitté motiverat och kommenterat sitt förslag till undervisningsplan ämne för ämne. Som grund för engelskans inplacering näst efter tyskan på den reala linjen anfördes dels språkets »många elementer af den germanska språkstammen», från vilken realarnas språkundervisning borde utgå, dels den ypperliga engelska litteraturen och den stora användbarhet som engelska språket visat sig ha »för alla dem, som vilja drifva praktiska yrken».¹⁷ 1859 års läroverksstadga anger följande kurser för reallinjens engelskundervisning¹⁸:

Tredje klassen: Läseöfningar. Formlära.

Fjerde klassen: Läsning ur en tjenlig krestomati eller lättare författare. Fortsättning af formläran.

Femte klassen (tvåårig): Läsning ur en tjenlig krestomati eller walda författare. Grammatik. Skriföfningar på lärorummet.

Sjette klassen (tvåårig): Läsning af walda författare. Skriföfningar på lärorummet.

Sjunde klassen (tvåårig): Extemporerad läsning. Skriföfningar på lärorummet.

En krestomati var en läsebok med utdrag ur skilda författares verk. Extemporerad läsning skedde utan föregående preparation. Skrivövningarna innebar översättning av svenska texter till engelska. För de klassiker som valde att läsa engelska under de två sista läroverksåren var kursen begränsad till uttalslära, gramma-

tik och läsövningar.¹⁹ I ett avseende är förändringarna gentemot föregående kursplaner anmärkningsvärda: momentet uttal har strukits i realarnas nybörjarundervisning, liksom momentet talövningar under det andra och tredje år då engelska lästes (jfr bilaga 5:1). För klassikerna kvarstår emellertid momentet uttalslära, som kan förmodas ha inneburit inprägling av uttalsregler, dvs just läran om uttalet, och ingenting därutöver.

Som synes övervägde textläsningen inom den obligatoriska engelskundervisningen. En språkundervisning »på detta mera summariska sätt förd», dvs med föga grammatikstudier och utan hemskrivningar, motiverades av de kommitterade med att så mycken tid som möjligt borde ägnas åt att införa eleverna i den engelska litteraturen. Samtidigt som denna i största allmänhet ansågs kärnfull och rik, befanns den för »den praktiske mannen» innehålla skatter till ovärderlig nytta. Det gällde emellertid för realarna att också övervinna de svårigheter som det engelska uttalet erbjöd samt att med hjälp av skriftliga övningar i skolan befästa kunskaperna i formläran och inhämta det viktigaste av syntaxen.²⁰

Språkföljden tyska, engelska, franska, som stadfästes 1859 för elever som dispenserats från läsningen av klassiska språk, förekom som vi sett redan vid Nya elementarskolan och gällde där alla elever. Också för »elementaristerna» infördes emellertid en förändring 1859. Från att tidigare ha haft ett första skolår utan främmande språk fick de nu börja läsa tyska redan som nioåringar, varefter engelska och franska följde slag i slag med ett nytt språk i varje klass.²¹ Lärare i sistnämnda två språk var Gustaf Samuel Löwenhielm (f 1823). Han hade själv skrivit den engelska nybörjarbok som lästes av tioåringarna och tillsammans med en kollega utarbetat en engelsk läsebok om Englands äldre historia.²² Båda dessa lärare hade tidigare varit elever vid Nya elementarskolan, där de undervisats i engelska av Emanuel Matthias Olde, senare professor i nyuropeisk lingvistik och modern litteratur i Lund. I sina skolminnen från 1850-talet²³ berättar en f d »elementarist» om Löwenhielm som engelsklärare. Vi får se honom sitta mitt ibland sina elever »under ett ständigt upprepande af de nya ljuden, hvilka ej alla pojktungor hade så lätt att tillägna sig». Förmodligen utgick han därvid från Oldes »prononciationslära», som byggde på Walkers system med vokalljuden angivna med sif-

ferbeteckningar. Detta transkriptionssätt hade Löwenhielm vidareutvecklat och infört i nybörjarboken, där texterna inte bara var försedda med uttalshjälp utan också, »enl. skolans speciella metod», hade en ordagrann översättning mellan raderna. När pojkar kom så långt som till den historiska läseboken, skulle de själva efter en given modell »pricka in» uttalstecknen i texterna, åtminstone i de första kapitlen. Bland eleverna befann sig Axel Erdmann, senare Uppsalas förste professor i engelska språket och den som mer än någon annan skulle bidra till att föra anglistiken och den akademiska engelskundervisningen in på nya vägar. För honom var ljuden och det talade språket grundläggande element. Det kan inte ha varit oväsentligt att han genomgick »Nya elementar», medan denna statens försöksskola alltjämt utmärkte sig för nya och friska grepp när det gällde undervisningen i moderna språk. Erdmann började sin skolgång där 1852, nyss nio år fyllda, och blev student i Uppsala 1861.

Nya elementarskolans försök med den mycket tidiga undervisningen i tyska, engelska och franska slog emellertid inte väl ut. Eleverna befanns vara för »späda» för de jämförelser man hade hoppats kunna göra mellan språken, och vart och ett av dessa kunde inte tilldelas den tid som hade behövts. När resultatet i efterhand summerades av en av skolans lärare²⁴, uttryckte han det så här: »I stället förspordes icke så sällan sammanblandning och förvirring i den inhemtade kunskapen.» På lärarnas förslag beslöt direktionen 1864 att uppskjuta starten av studierna i engelska och franska till tredje respektive fjärde klassen.

Först efter tillkomsten av 1859 års läroverksstadga tycks lektorstjänster i större utsträckning ha blivit utlysta i »främmande lefvande språk». Den företagna inventeringen av domkapitelsavhandlingar med teser på franska, tyska och engelska visar en anhopning av sökande just detta och närmast följande år: inte mindre än sexton avhandlingar med engelskspråkiga inslag trycktes 1859 och 1860 (se bilaga 2). De sökta tjänsterna fördelar sig på nio domkapitel: Göteborg, Härnösand, Lund, Skara, Strängnäs, Uppsala, Visby, Västerås och Växjö. År 1858 hade dessutom en nyspråklig domkapitelsavhandling försvarats i Kalmar, och bland de sju som påträffats från åren 1864 och 1865 framlades en i Linköping och en i Stockholm.

De engelskspråkiga lärdomsproven från dessa år är i många fall

ytterst torftiga, omfattande ett tiotal rader eller några få sidor, men längre utläggningar förekommer också. Längst, med fjorton tätskrivna sidor, är *On a new method of indicating the English pronunciation* av Viktor Enblom (1819—1876), försvarad inför domkapitlet i Västerås 1859. Det var fler än Enblom som uppehöll sig vid det engelska uttalet. Andra beskrev engelska språkets karakteristika och tog ställning till dess lämplighet som skolspråk, såsom Johan Adolf Gadd (f 1821) vid en lektorsdisputation i Lund samma år²⁵:

There are three chief qualities which make a language worth being studied in schools: richness of grammatical form combined with a syntax logically developed, a rich and distinguished literature, lastly an extensive use of the language. As for the English language, you cannot but allow it to possess the two last mentioned qualities in as high a degree as any other, and consequently to merit a place among the subjects of school instruction.

En av Gadds medtävlare i Lund, franskdocenten Paul Johan Christoffer Dubb (1822—1879), ställer den engelska litteraturen mot den franska och finner den förra vara av störst värde för oss, eftersom England är protestantiskt.²⁶ I ett annat sammanhang, nämligen i förordet till en lärobok i franska 1859, beklagar Dubb att engelskan inte fanns upptagen på läsoordningen för den klassiska linjen: »Ignorera *Shakespeares, Byrons, Macaulays* tungomål, framtidens universalspråk, som redan länge studerats i *alla* bildade länder!! Duties omitted, sins committed.» Dubb beklagar också att franskan som begynnelsespråk blivit utbytt mot »det matta, platta, dofwa, otydliga, med vårt eget så nära beslägtade och därför för gissningar och för begabberi så blottställda tyska språket».²⁷ Franska och engelska var Dubbs huvudspråk, och i dem blev han 1859 lektor vid Lunds katedralskola.

Som vi sett fanns det mycket att andraga till försvar för engelska som skolämne. Både externa och interna kriterier åberopades. Redan nu förutsågs möjligheten att det tidigare förbisedda språket kunde bli framtidens världsspråk. Av några betonades de germanska, av andra de romanska språkelementen, och båda dessa kännetecken kunde vändas till engelskundervisningens fördel. En annan fördel var den värdefulla skön- och facklitteratur som blev tillgänglig för den engelskkunnige. Att den engelska grammatiken

var lätt att lära har däremot visat sig vara ett tveeggat argument. Det upplevdes som en nackdel av skolmän som bortsåg från den praktiska aspekten och i stället framhöll läroverkets uppgift att ge en formell bildning.

I formalbildningssträvandenas kniptång

Efter 1850-talets stora organisatoriska förändringar av de allmänna läroverken följde under 1860-talet en stabilisering av läget. Språkdebatten fortsatte emellertid. Under riksdagen 1862—1863 blev läroverksundervisningen diskuterad i alla fyra stånden. Då kom naturligtvis också språken på tal. I adelsståndet väcktes en motion om att engelska skulle ersätta grekiska som obligatoriskt ämne på den klassiska linjen.²⁸ Det var en första ansats till det halvklassiska alternativ som så småningom växte fram. I borgarståndet, där läroverksrektorerna var talrikt företrädde, tog publicisten Lars Johan Hierta (1801—1872) upp språkundervisningens metodik. Han utdömde den ensidigt grammatiserande metoden, som skapade olust och medförde onödigt arbete. Alla mindes »grammatica latina, som kom pojkarne att grina». I stället för att belasta barnens minne med svårfattliga regler och undantag borde man låta dem lära in fraser knutna till ett rikt ordförråd. »Detta sätt står den lefvande undervisningen genom talet närmare, och bör därför antagas såsom det enda rätta; formläran skall derigenom likasom af sig sjelf inhemtas.» På åskådning och inte på abstraktioner måste den första språkundervisningen bygga, menade Hierta, som förutsatte att barnen skulle lära sig tala de främmande språken. Hans anförande väckte en storm av protester.²⁹ Den formella bildningen fick inte äventyras.

Läroverkens språkmetodik utvecklades under 1860-talet i en helt annan riktning än den Hierta förespråkade. När de centrala skolmyndigheterna 1865 lät publicera *Anvisningar och råd för lärare*, återgav de med obetydliga förändringar de metodiska anvisningar som utformats av 1858 års granskningskommitté. Som viktiga mål för skolundervisningen i språk framhölls dels språksinnets utbildande, dels kännedom om den främmande litteraturens bästa alster.³⁰ Samma år kungjordes vissa ändringar i 1859 års stadga. Bl a utgick föreskriften om att språkundervisningen om möjligt skulle meddelas på det språk den avsåg.³¹ Den akademis-

ka undervisning i nyuropeisk lingvistik och modern litteratur som erbjöds i Uppsala och Lund bidrog föga till de blivande språklärarnas förvärv av muntliga färdigheter. Ändringen kan därför betraktas som en anpassning till den reella undervisningssituationen. Den antyder emellertid en snävare målsättning för läroverkens språkundervisning. Att lära ut det talade språket ansågs inte längre höra den lärda skolan till.

Genom 1865 års kungörelse tidigarelades och utökades tyskundervisningen, samtidigt som franskundervisningen fick minskat timtal. Vidare uppluckrades tvånget att läsa grekiska på den klassiska linjen.³² En ny kungörelse 1869 tidigarelade engelskstudier-na ett år, en följd av att första klassen drogs in så att läroverket på nytt blev nioårigt. Redan under det andra skolåret började alltså realarna läsa engelska (se bilaga 3). Eftersom inträdesåldern vid samma tillfälle höjdes från nio till tio år och undervisningen i engelska liksom tidigare omfattade 22 veckotimmar fördelade på åtta skolår (4 + 4 + 2 + 2 + 2 + 2 + 3 + 3), blev ändringen dock obetydlig.³³ Kursplanerna i engelska var också så gott som oförändrade (se bilaga 5:1). Ett cirkulär i anslutning till 1869 års kungörelse föreskrev, att latinare som blivit befriade från grekiska skulle delta i bl a engelskundervisningen på reallinjen.³⁴ Detta beslut banade vägen för den klyvning i en hel- och en halvklassisk linje som skulle realiseras under följande decennium.

Engelskans relativt starka position på undervisningsplanen var omstridd bland läroverkens lärare. Språkets brister som formbildande ämne kommenterades t ex på det femte allmänna lärarmötet, som hölls i Stockholm 1866. Frågan gällde vilket språk som lämpligast kunde läggas till grund för språkundervisningen för icke-latinläsande elever. Någon ville ha svenska som grundläggande språk, flertalet tyska och några franska. Ensam om att hävda det engelska språkets företräde var en icke-språkman, den liberale tidningsredaktören Fredrik Theodor Borg (1824—1895) från Helsingborg. Sektionen enades till slut om uttalandet, »att tyskan bör läsas i 1:sta klassen, franska språket börja i den 3:dje, och engelskan uppskjutas». Detta gällde alltså realarna, som tidigare i många sammanhang ansetts ha behov av kunskaper just i engelska. Till grund för överläggningen låg följande karakteristik av de tre språken: »/.../ franskan eger ett synnerligen rikt verbal-system, tyskan åter en jmförelsevis fullständig nominalböjning,

hvaremot engelskans former, nominala och verbala, äro till det mesta afnötta /.../». ³⁵ När såsom här var fallet den enda bedömningsgrunden var formlärans komplexitet, hade engelska språket givetvis ingen möjlighet att hävda sig i konkurrensen.

Då språkundervisningen upptog en mycket stor del av läroverkstiden, är det inte ägnat att förvåna att en speciell kommission tillsattes för att reglera denna viktiga del av läroverkens verksamhet. Den började sitt arbete 1865 och hade i uppdrag att granska läroböcker i språk, ange riktlinjer för det framtida läroboksförfattandet och yttra sig angående frågan om en »likstäm-mig grammatikalisk behandling» av de många skolspråken. Bland dess åtta ledamöter märks den förste uppsalaprofessorn i nyuropeisk lingvistik, Carl Wilhelm Böttiger, samt fem framstående representanter för de klassiska språkens studium vid universitet och elementarläroverk.³⁶

I betänkandet 1866 fördöms både den ensidigt teoretiska metoden, som betonade formen på innehållets bekostnad, och den ensidigt praktiska, som var innehållscentrerad och gärna tog hjälp av läro- och läseböcker med den svenska översättningen tryckt mellan textraderna. Som »den i psykologiskt afseende riktigaste och af erfarenheten bäst vitsordade» förordas i stället en metod som lät eleverna först lära in former och regler och sedan tillämpa dem genom att översätta från och till det främmande språket. Denna sk genetiska metod ansågs beakta såväl innehåll som form, i det att översättningsövningarnas språkstoff gav »kött och blod åt den grammatikaliska formalkunskapens benbyggnad». Samtidigt kunde en anpassning av svårighetsgraden ske i takt med att elevernas själskrafter utvecklades. All undervisning i språk avsåg först och främst att främja förståndsutvecklingen. Bäst kunde detta syfte nås, menade man, om en så stor del av språkundervisningen som möjligt ges av en och samme lärare.³⁷

Så var då den enahanda grammatik- och översättningsmetod kodifierad som skulle prägla undervisningen i moderna språk långt in i vårt eget århundrade. Av läraren krävdes inte mycket mer än att han skulle vara »una hora doctior» än sina elever, som en tysk språkman uttryckte det i sin kritik av en inflytelserik företrädare för metoden.³⁸ Språkkommissionens betänkande blev av stor betydelse för engelskundervisningens utformning under närmast följande decennier. De kommitterade hade granskat befint-

liga läroböcker; de fördömde och gav rekommendationer. Deras detaljerade anvisningar till läroboksförfattare togs ad notam av många engelsklärare.³⁹ Med likriktade läroböcker följde en likriktning av undervisningen i de olika skolspråken. Därmed från-togs engelskundervisningen det mått av frihet som den tidigare åtnjutit. I samma riktning verkade det nya examenssystem som härnäst skall beskrivas. Det är ingen överdrift att påstå att undervisningen i engelska, när den väl blivit etablerad inom den lärda skolan, blev fast i formalbildningssträvandenas kniptång.

Läroverksstudierna fick ökad stadga, i och med att studentexamen vid universiteten ersattes av en avgångsexamen vid elementarläroverken, övervakad av censorer. En sådan examen förrättades första gången 1864. Proven var dels skriftliga, dels muntliga. Man blev student utan att ha avlagt skriftligt prov i engelska, men på reallinjen fanns möjlighet att byta ut en översättning till tyska eller franska mot en översättning till engelska. Realarnas språkmata skulle vittna om »säker bekantskap med de allmänna lagarna för dessa språk», en formulering som återspeglar kravet på klassikernas översättning till latin.⁴⁰ Det kan noteras, att det skriftliga provet i engelska enligt 1859 års stadgeförslag skulle kunna utformas antingen som ett tema eller som en version, dvs som en översättning antingen till eller från engelska. I 1862 års examensstadga var däremot temaskrivning det enda alternativet. Som hjälpmedel tilläts lexikon och efter en ändring av stadgan 1875 också grammatik.⁴¹

Även den realare som skrivit underkänt på ett av de båda översättningsproven var berättigad att delta i de efterföljande examensförhören, som omfattade avgångsklassens alla ämnen. Samtliga abiturienter på reallinjen och några klassiker, nämligen de som valt engelska som tillvalsämne, undergick alltså muntlig prövning i engelska språket. Denna bestod huvudsakligen i översättning till svenska. Realarna förelades därvid inte bara texter som de tidigare läst utan också andra arbeten som medfördes av censorn i ämnet. För både realare och klassiker gällde, att den muntliga prövningen framför allt avsåg att utröna halten av den bildning de tillägnat sig. Först i andra hand bedömdes kunskaper-na i ämnet.⁴²

Den nya examensordningen innebar att vart och ett av de moderna språken uppmärksammades på ett sätt som inte hade haft

någon motsvarighet i den gamla studentexamen. Där hade moderna språk betraktats som ett enda ämne och provresultaten i de olika språken vägts samman till ett för kunskaper i dem alla gemensamt betyg. I avgångsexamen vid läroverket räknades däremot tyska, franska och engelska som tre skilda examensämnen. Utöver kunskaper och bildning prövades »den mogenhet, som en fullständig elementarundervisning afser att bibringa». Den nya examen kallades därför ibland mogenhetsprövning, ibland mogenhets- eller maturitetsexamen. Den gamla benämningen studentexamen återupptogs i 1905 års läroverksstadga.⁴³ Som censorer i moderna språk intill dess fungerade i tur och ordning Jakob Theodor Hagberg, Volter Edvard Lidforss, Per Adolf Geijer, Axel Erdmann och Elis Wadstein⁴⁴, alla så småningom professorer, därav tre i Uppsala (Geijer i romanska språk), en i Lund och en i Göteborg.

Som synes var det så gott som uteslutande på reallinjen som nya erfarenheter av engelskundervisning vanns vid de statliga läroverken fram till 1870. Beträffande antalet och andelen realare under dessa år ger Sigurd Åstrand besked.⁴⁵ År 1869 fanns sålunda 2 012 realare och 6 561 klassiker i de högre läroverkens linjedelade klasser. Elevantalet var störst i de lägre klasserna för att sedan successivt avtaga. Åtskilliga läroverkselever slutade nämligen efter några år för att övergå till yrkeslivet eller till andra skolformer. Detta gällde i särskilt hög grad elever som valt reallinjen. Av dessa var det enligt Åstrand blott och bart 5% som fullföljde sina läroverksstudier. I avgångsklasserna var realarna därför ytterligt få, 1870 sammanlagt 67 elever, vilket motsvarar 14% av samtliga elever i sista klassen. När man därtill får veta att dessa 67 realare var fördelade på 25 läroverk, förstår man att engelska språket tilldrog sig föga uppmärksamhet, när det enskilda läroverket rustade sig för proven i mogenhetsexamen. För de fåtaliga realstudenterna öppnade sig vidare utbildningsvägar vid Teknologiska institutet, militära läroverk, högre handelsinstitut och bergsskolor, men universiteten tog inte emot dem. En del vann anställning vid post, telegraf, järnväg och tull eller fick kamerala befattningar.⁴⁶ Inom dessa grenar av samhällslivet var det värdefullt att kunna engelska.

Det råder inget tvivel om vilken som var den gängse uppfattningen om engelska språket som läroverksämne under de två de-

cennier som nu behandlats. Engelskan ansågs vara väl ägnad att bereda icke-latinläsande elever för praktiska värv men mindre tjänlig som formellt bildningsmedel och helt umbärlig för dem som förberedde sig för vidare studier vid ett universitet. Den praktiska målsättning som övervägde under 1850-talet är från dessa utgångspunkter lätt att förstå. Att den metodiska friheten blev beskuren under 1860-talet har också sin förklaring: språkkommissionens direktiv och bestämmelserna för avgångsexamen vid läroverken gällde i lika mån för alla skolspråk. Fastän engelskan av många betraktades som ett nytto- och framtidsspråk, fick undervisningen i ämnet en övervägande formell prägel.

2. Reformarbetet under 1870-talet

Delade meningar i språkfrågan

Med nya kommunallagar 1862 och en ny riksdagsordning 1866 följde krav på läroverken att bättre tillgodose behovet av en allmän medborgerlig bildning. Dessa krav formulerades inför 1870 års riksdag av folkskoleinspektören, f d matematikläraren i Växjö Abraham Rundbäck (1827—1893), som i en uppmärksam motion uttalade sig för en förnyad utredning av skolfrågan. I en skrift som bifogades motionen, *Om bristerna i elementarläroverkets nuvarande organisation jemte förslag till dess ändamålsenliga ombildning*, förordade Rundbäck en delning av läroverket i en femklassig, allmänbildande elementarskola och ett fyraårigt, strikt linjedelat gymnasium.

Läroverkets språkundervisning ansåg Rundbäck ensidig och överdriven: av skolans nio år använde en latinare nära 5 1/2 och en realare nära 3 1/2 år på enbart språkstudier. I stället för att lägga kunskaperna i ett språk till grund för studiet av ett annat lade man kunskaperna i flera språk bredvid varandra. Det blev en undervisning »på bredden» och inte »på djupet». I sitt eget förslag till timplan lät han reduktionen av språktimmarna gå ut över bl a engelskan, som hänvisades till realgymnasiet och därmed till enbart fyra års studium.¹

Rundbäckes intentioner tillgodosågs i så måtto att en läroverkskommitté tillsattes, men denna var reaktionär och fann formalbildning vara ett mera angeläget utbildningsmål än en medborgerlig bildning. För förståndsutvecklingen fanns inga gynnsammare

medel än språkstudier, menade man, och av språken var latin det bästa: det var dött och därmed oföränderligt, det var rikt på böjningsformer och fritt från distraherande uttalsvårigheter. Också realarna borde därför komma i åtnjutande av latinundervisning. Latinstudierna skulle enligt 1872 års betänkande och förslag påbörjas redan i första klassen och fortgå under fyra år för läroverkets alla elever, varefter språket i fråga skulle läsas ytterligare fem år av dem som valde att avsluta sina läroverksstudier på den klassiska linjen.²

De kommitterades starka prioritering av latin medförde givetvis att utrymmet för moderna språk blev reducerat. Sålunda föreslogs särskilt franskans timtilldelning bli kraftigt beskuren. Härvidlag kan det vara lämpligt att erinra om utgången av fransktyska kriget, som pågick och avslutades under de år kommittén var i arbete. Också engelskundervisningen blev emellertid illa tillgodosedd, vilket framgår av följande timplaneförslag för reallinjen³:

Latin:	8	+	8	+	7	+	7	—	—	—	—	—	=	30				
Tyska:	—	—	4	+	4	+	4	+	3	+	3	+	2	+	2	=	22	
Engelska:	—	—	—	—	—	—	—	6	+	3	+	3	+	2	+	2	=	16
Franska:	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	+	3	+	2	+	2	=	10

(jfr med 1856 och 1859 års timplaner, bilaga 3).

Som en följd av den nyspråkliga undervisningens beskäring föreslogs, att kunskaper i tyska och franska skulle bedömas med ett gemensamt betyg i latinarnas mogenhetsexamen och att det samma skulle gälla för engelska och franska i realarnas examen. Endast tyska på reallinjen skulle betygsättas för sig.⁴

Detta var förvisso ett utmanande revisionsförslag, och kommittén var heller inte enig om det. Mot majoriteten stod bl a Gustaf Kolmodin (1823—1893), som i egenskap av jordbrukare från Gotland företrädde speciella intressen: »Helt visst skall den unge teknikern, veterinären eller landtbrukaren vid mer än ett tillfälle få skäl att önska, det hans latinstudier varit ogjorda, och att den derigenom besparade tiden blifvit fördelad mellan t.ex. de tyska och engelska språken.» För dem som utbildade sig till praktiska yrken satte Kolmodin engelska före franska, eftersom den engelska litteraturen erbjöd så många utmärkta arbeten på dessa områden.⁵

En annan reservant mot majoritetens förslag, professorn i logik och metafysik i Uppsala Sigurd Ribbing (1816—1899), fann likaså engelskan ur praktisk synpunkt viktigare än franskan. Han hävdade emellertid, att det går betydligt lättare att lära sig engelska för den som redan är bekant med franska språket, medan studiet av franska inte på samma sätt underlättas av kunskaper i engelska. Samtidigt framhöll han, att engelska kunde läras utan grammatikregler: »I samma mån det sistnämnda språket utbytt former och böjningar mot särskilda ord, praepositioner eller sammansättningar, blir detsamma lättare fattligt och brukbart blott genom att i minnet kvarhålla de särskilda ordens betydelse, utan behöf af grammatiska regler /.../». Dock ansåg Ribbing, att lättheten att meddela sig på engelska i tal och skrift stod i omvänt förhållande till språkets lämplighet »såsom medel för språkbildning och logisk öfning». ⁶ Här möter vi på nytt den kluvenhet i synen på den lätta engelska grammatiken som vi tidigare sett exemplifierad. En logikprofessors uttalande måste i detta avseende ha tillmätts stor betydelse.

Många skolmän gav i debattskrifter tillkänna sin inställning till läroverksfrågan i allmänhet och språkfrågan i synnerhet. Bland dem var Carl Gustaf Bergman (1840—1905), som 1872 lät publicera *Några ord om elementarläroverken*. Bergman var vid denna tid nybliven rektor för Beskowska skolan i Stockholm, ett privatläroverk som då ännu erbjöd enbart en klassisk utbildningsväg. Liksom majoriteten av de kommitterade fann han latin vara det lämpligaste begynnelse språket för alla läroverks elever, men av de moderna språken ansåg han att engelska borde läras först. Bergman framhöll tal- och skrivfärdigheternas betydelse. Om den tid som var anslagen åt tyska i stället ägnades åt engelska, var det troligt att eleverna under läroverksåren skulle lära sig tala och skriva detta språk, som var så mycket lättare att lära än det tyska. Med inget annat land i Europa hade svenskarna större beröring än med England, hävdade Bergman, och från inget annat land kom så många tidskrifter rörande lantbruk, mekaniska vetenskaper och ingenjörsvetenskaper som från England och Amerika. Engelska talades också av ojämförligt många fler än tyska och franska i alla världsdelar utom möjligen i Afrika, där franskan var allmän. ⁷ När grunden för läroverkens språkstudier väl var lagd med latin och formalbildningsaspekten därmed blivit tillgodosedd, kunde

tydiligen också praktiska mål beaktas.

Stor uppskattning rönt engelska språket likaså i en uppsats om språk och nationalitet, skriven av språkforskaren Esaias Tegnér (1843—1928) i Lund och införd i *Svensk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur* 1874⁸:

Af de språk, som nu talas på jorden, är väl emellertid engelskan det, ur hvilket snarast ett världsspråk skulle kunna utveckla sig. Det uppbar en så rik materiell odling och är utbredd och känt öfver så stora och skilda världstrakter och har dessutom i själfva sin enkla byggnad sådana egenskaper, att det lättare än något annat språk, jag känner, skulle kunna upptaga världseröfrarens roll.

I stället för att minska engelskundervisningen vid läroverken, som 1870 års skolkommitté hade föreslagit, kunde det alltså snarare finnas anledning att stärka dess ställning. Som vi sett var dock meningarna härom delade. Det var många intressen som skulle tillgodoses i den kommande läroverksreformen. Avvägningen mellan en klassisk och en medborgerlig bildning skapade problem. Engelskans plats bland skolspråken var givetvis beroende av lösningen i stort. Det var framför allt latinet striden gällde.

I sin proposition till 1873 års riksdag gick regeringen förbi läroverkskommitténs latinvänliga läroplansförslag. Propositionen närmade sig i stället Rundbäckes tankegångar. Läroverkets lågstadium skulle ge medborgerlig bildning, och en kursavrundning i tredje och femte klass skulle göra skolgången mera meningsfull för elever som tidigt lämnade läroverket. Beträffande det stadium som motsvarade det gamla gymnasiet skisserades tre linjer, en helklassisk A-linje och en halvklassisk B-linje, båda omfattande fyra år, samt en blott treårig reallinje. Påfallande är regeringsförslagets ökning av tyskundervisningen under de fem första läroverksåren. ⁹ Den är dock lätt att förklara. Efter Tyska rikets bildande blev detta en maktfaktor att räkna med. På utbildningens område hade det tyska inflytandet redan tidigare varit stort. Detta gäller i synnerhet för gossläroverken. Att flickskolorna i viss utsträckning påverkades av engelska förebilder kommer nästa kapitel att visa.

I riksdagsdebatten om 1873 års proposition blev språkföljden på nytt ventilerad. Det intensiva tyskstudiet kunde bli till men för svenskheten, menade någon. Tyskans likhet med svenskan liksom

dess tunga satsbyggnad gjorde för övrigt språket olämpligt som grundläggande språk. Några talare ansåg franska lämpligare för detta ändamål. Förre justitiekanslern Nils Samuel von Koch (1801—1881) ville däremot helst ha engelska som grundspråk — han hade 1830 varit en av grundarna av den engelskinspirerade Hillska skolan i Stockholm.¹⁰ Engelskans betydelse för dem som valde ämbetsmannabanan framhölls av en av riksdagens mycket få frisinnade präster. Denne yrkade på att latinstudiet skulle uppskjutas och att den friställda lektionstiden skulle ägnas åt undervisning i engelska.¹¹

Slutet blev att det framlagda regeringsförslaget bifölls av riksdagen och att en kommitté tillsattes för att utarbeta en stadga efter de givna riktlinjerna. I december 1874 förelåg en ny organisationsplan med fem gemensamma klasser och en tredelad överbyggnad. Redan inför det fjärde skolåret måste eleverna bestämma sig för om de skulle läsa latin eller ej. I stället för åtta veckotimmar latin i var och en av klasserna 4 och 5 kunde de välja sju timmar engelska och en timme geometrisk teckning. Två skäl angavs för att engelska fördes fram som andra främmande språk efter tyska för denna elevkategori. Dels var språket så lätt att man kunde hinna med »en nöjaktig avslutningskurs» på två år, dels var kunskaper i engelska av synnerlig vikt för dem som gick över till praktiska yrken. Som ett nytt och praktiskt inriktat kursmoment på detta stadium nämndes inläring av engelska vokabler.¹² I denna plan var det tyskundervisningen som fick påtaga sig ansvaret för den formella bildningen, vilket tydligen gav utrymme åt praktiska inslag i den elementära undervisningen i engelska.

På läroverkets högstadium gav planen en snål timtilldelning åt engelska språket. Under det att helklassikerna läste sammanlagt 26 veckotimmar grekiska under fyra år, skulle halvklassikerna få sammanlagt 10 veckotimmars engelskundervisning under samma tid, medan de resterande lektionerna skulle ägnas åt naturvetenskaperna. I själva verket ansågs engelskstudierna knappast kunna fylla detta timal, men de kommitterade sade sig ha saknat utvägar att på annat sätt sysselsätta de klassiker som inte läste grekiska. Helklassikerna, som tidigare kunnat läsa engelska som tillvalsämne, hade i det nya förslaget förlorat denna möjlighet. På den blott treåriga reallinjen dominerade franska jämte matematik och fysik. Där var bara sammanlagt sex veckotimmar avsatta för

undervisning i engelska språket.¹³

Mot detta timplaneförslag inlämnades en reservation av kommittéledamoten Johan Albert Drysen (1826—1881), lektor i moderna språk och rektor i Strängnäs.¹⁴ Han hade skrivit läroböcker i engelska avpassade för den första undervisningen (se bilaga 7) och påminde nu om den målsättning för nybörjarengelskan som i ett yttrande till statsrådsprotokollet blivit framförd av chefen för ecklesiastikdepartementet. Det var Gunnar Wennerberg (1817—1901) som höll i rodret vid denna för läroverket så betydelsefulla tidpunkt. Enligt honom borde undervisningen i klasserna 4 och 5 syfta till »en genom extemporalier vunnen färdighet att muntligt och skriftligt till engelska öfversätta vanliga framställningar och enklare uppsatser». Extemporalier var övningar vid vilka det som läraren dikterade omedelbart och utan hjälpmedel skulle återges på ett annat språk. De krävde omfattande grammatikstudier och litteraturläsning. Drysen föreslog därför i sin reservation, att samtliga åtta veckotimmar som frigjordes för icke-latinläsande elever i var och en av klasserna 4 och 5 skulle ägnas åt engelska språket.

På gymnasiestadiet kunde Drysen med all rätt anse engelskundervisningen styvmoderligt behandlad. Då akademiska betyg i grekiska och moderna språk utgjorde ett av kompetensalternativen för anställning som adjunkt eller kollega vid läroverken, fann han det vara orimligt att helklassikerna, som ju var ensamma om att läsa grekiska, skulle berövas varje möjlighet att lära sig engelska under läroverksåren. Av halvklassikerna kunde många tänkas bli lärare, jurister, naturforskare och matematiker, och dessa behövde bättre kunskaper i både engelska och franska än den planerade språkundervisningen på denna linje kunde ge. Drysen drog sig inte för att föreslå, att de erforderliga timmarna skulle tas från latinet. Han önskade, att halvklassikerna under sina två sista skolår skulle få syssla med skrivövningar i engelska, och att de under sista året också skulle få övning i extemporerad läsning av valda engelska författare.

En annan språklärare, Theodor Malmberg, som sökte lektorat i Härnösand 1878 och senare blev Högre lärarinneseminariets språklektor, visar i sin domkapitelsavhandling att han delade Drysens uppfattning beträffande engelskundervisningen¹⁵:

It is to be wished that the study of English were obligatory for all, and that a greater number of hours were given to it in the highest classes of our colleges.

En viss upprustning

Det segslitna läroplansarbetet utmynnade i 1878 års läroverksstadga, som med vissa revideringar blev bestående fram till 1905. Beträffande klasserna 1—5 återgav den nya stadgan i stort sett det förefintliga timplaneförslaget, som för dessa klasser hade genomförts successivt med början 1873, men när det gäller de linjedelade klasserna 6:1, 6:2, 7:1 och 7:2 var åtskilliga förändringar vidtagna. På A-linjen fick heiklassikerna t ex behålla tillvalsmöjligheterna beträffande engelska, och på B-linjen fick halvklassikerna ökad tilldelning av fransk- och engelsktimmar. För realarna var timtalet ökat i alla de moderna språken, dock mest i engelska. Vidare fick reallinjen förbli fyraårig. Satsningen på en icke-klassisk utbildningsväg var dock halvhjärtad, i det att Wennerbergs efterträdare i ecklesiastikdepartementet, F F Carlson, samtidigt genomdrev en indragning av högsta realklassen vid tio läroverk. Kopplad till denna åtgärd var ett tidigare fattat riksdagsbeslut om att högre realläroverk skulle upprättas i Stockholm och Sundsvall. I Västervik fanns redan ett högre läroverk som gav uteslutande real utbildning.¹⁶

För engelskan som skolspråk medförde den nya stadgan en viss upprustning. Halvklassikerna fick sammanlagt 12 veckotimmars engelskundervisning fördelad på de fyra sista åren (4 + 4 + 2 + 2) och realarna 26 veckotimmar under sex år (7 + 7 + 3 + 3 + 3 + 3) med en kraftig koncentration till klasserna 4 och 5, där avgången av eleverna ännu inte hunnit bli så stor. Om hela nioårsperioden tas i betraktande, hade engelska språket på reallinjen tilldelats fem veckotimmar mer än det franska men samtidigt fem veckotimmar mindre än det tyska (se bilaga 3). Kursplanerna i engelska fick i 1878 års läroverksstadga följande lydelse¹⁷:

Engelska (för reallinjen):

Klass 4 Uttals- och läseöfningar; formläran i förening med extemporerade öfningar; vokabelläsning.

Klass 5

Läseöfningar; formläran och det viktigaste af syntaxen i förening med extemporerade öfningar; vokabelläsning; skriföfningar på lärorummet.

Klasserna 6:1, 6:2 Läsning af valda författare, delvis ex tempore. Grammatik i förening med extemporerade öfningar. Skriföfningar på lärorummet. På tid utom lärotimmarne: ett tema i månaden.

Klasserna 7:1, 7:2 Läsning af valda författare. Extemporerade öfningar. Skriföfningar på lärorummet.

Engelska (för afdelning B):

Klasserna 6:1, 6:2 Uttals- och läseöfningar. Grammatik i förening med extemporerade öfningar.

Klasserna 7:1, 7:2 Läsning af valda författare. Grammatik såsom i föregående klass/er/.

Engelska (för de lärjungar af afdelning A, som sådant önska):

Klasserna 7:1, 7:2 Uttals- och läseöfningar. Grammatik.

Att engelskundervisningen på alla linjer skulle börja med uttalsövningar är värt att uppmärksamma (jfr tidigare kursplaner, bilaga 5:1). Ökad mellanfolklig kommunikation torde ha nödvändiggjort denna förändring. Föreskrift om talövningar saknas, men för alla klasser utom på A-linjen föreskrivs extemporerade övningar, dvs muntlig eller skriftlig översättning till engelska utan hjälpmedel. Härvid gavs tillfälle att aktualisera och ta i bruk inlärd vokablar och grammatikregler. Läsning av valda författare gavs som synes också stort utrymme. Detta moment innebar översättning av den engelska texten till svenska, förklaring av enskilda ord och uttryck, satsammanslagning och innehåll samt i bästa fall också uppläsning av texten på engelska. Texterna styckades upp i översättningsläxor, som förbereddes hemma. Läsning ex tempore skedde utan sådana förberedelser.¹⁸

Regelbundet återkommande hemtemata i engelska hade föreskrivits redan i 1856 års läroverksstadga men strukits 1859 (se bilaga 5:1). När de nu återkom för att stanna, medförde de ett ofantligt arbete, både för eleverna som skulle översätta stilarna till engelska och för lärarna som skulle rätta deras översättningsförsök. Ett sätt att underlätta skrivningsrättandet var att som te-

ma ge en text som läraren först själv översatt från engelska till svenska. Då var rättningsmallen given, men de svenska vändningarna blev ofta allt annat än idiomatiska, vilket gav anledning att tala om en särskild »översättningssvenska». Efter hand blev det allt vanligare att stilsamlingar kompletterades med en nyckel, tillgänglig endast för lärare.¹⁹ Övningsformerna i språkundervisningen, inte minst hemskrivningarna, var ett ständigt återkommande diskussionsämne bland språklärarna, när dessa med treårsintervall samlades till allmänna lärarmöten.²⁰

1878 års stadga medförde ingen ändring av språkproven vid avgångsexamen från vad som nu kallades högre allmänna läroverk. Dock blev det bestämt att censor skulle avge förslag till uppgifter för den skriftliga prövningen.²¹ Om utformningen av översättningsproven rådde det delade meningar, något som frankom vid det nionde lärarmötet, hållet i Gävle 1878. Det till mötet ställda förslaget att byta ut temaskrivningen mot diktamen, följt av skriftlig översättning till modersmålet, vann inget gensvar bland de församlade språklärarna. Många fann emellertid de gängse proven för svåra med avseende på fraseologi och ordförråd och för lätta när det gällde det rent grammatiska; proven borde ändras så att de gav fler tillfällen att tillämpa grammatikens, i synnerhet syntaxens regler.²² Denna meningssyftning betingades givetvis av att det sedan 1875 var tillåtet att jämte lexikon använda grammatikboken som hjälpmedel vid examensproven, men den visar samtidigt klart vad som av språklärare i allmänhet uppfattades som tyngdpunkten i deras undervisning. Redan givna examensuppgifter började i ökad omfattning användas som övningskrivningar. Engelska examensprov ingår sålunda ibland i övningsböcker avsedda för skriftlig översättning men utgavs senare separat i mer eller mindre kompletta samlingar.²³

Som vi sett fick engelskans vänner kämpa för att språket skulle få behålla den plats på läroverkens timplan som så välvilligt upplåtits åt det under 1850- och 1860-talen. Kampen blev dock segerrik. Under 1870-talet befastes engelskans ställning som läroämne inte bara för elever som valde att gå reallinjen utan också inom ett halvklassiskt utbildningsalternativ. Mer än tidigare syftade undervisningen till att öva förmågan att översätta, såväl från engelska till svenska som i all synnerhet från svenska till engelska. Det var en övningsform som tillsammans med trägna grammatikstudier

ansågs ge intellektuell träning, s k själsgymnastik, något som inom läroverket skattades högre än den praktiska färdigheten. Om inställningen till det engelska språket och den engelskspråkiga litteraturen under detta decennium kan sammanfattningsvis sägas, att språket ansågs lätt att lära och att litteraturen uppfattades som värdefull, i synnerhet för utövare av praktiska yrken och inom teknik och naturvetenskap; också den som ämnade bedriva akademiska studier ansågs i vissa fall vara betjänt av kunskaper i engelska.

3. Tiden 1880—1895

Formalbildningsideal och nyttosynpunkter

Tillkomsten av 1878 års läroverksstadga innebar ingen avmattning i skoldiskussion och reformarbete. Redan vid 1879 och 1880 års riksdagar väcktes motioner rörande den högre skolans omorganisering. Bland annat önskades en större differentiering mellan linjerna och en minskning av antalet studerade språk. Risker för överansträngning av läroverkens elever påtalades och väckte oro.¹

Vid tyska läroverk upplevdes samma problem. Det utlöste den i föregående kapitel omnämnda stridsskriften *Der Sprachunterricht muss umkehren; ein Beitrag zur Überbürdungsfrage*, publicerad 1882 under pseudonymen Quousque tandem. Dess författare, fonetikern Wilhelm Viëtor, vände sig mot grammatik- och översättningsexercisen. Han ivrade för en genomgripande inre förnyelse av läroverkens språkundervisning och visade en ny väg till nya mål. I Sverige sökte man vid denna tid en traditionell lösning. Här eftersträvades en ytterligare likriktning av undervisningen i enlighet med de riktlinjer som dragits upp av 1865 års språkkommission. Formalbildningsmålet stod fast, men medlen att nå det kunde förfinas. Därför arbetade sedan 1878 en ny språkkommission med att åstadkomma en enhetlig grammatisk terminologi och en likformig uppställning av grammatikböckerna.

I ett avseende förelåg en avgörande skillnad mellan 1865 och 1878 års expertgrupper: i den senare ingick representanter för läroverkslärarna i moderna språk. Sålunda märks bland kommitténs sex ledamöter adjunkterna Ernst Gottfrid Calwagen

(1829—1906) från Nya elementarskolan i Stockholm och Nils Aron Mathesius (1837—1922) från läroverket i Skara. Båda tillhörde emellertid en äldre språklärargeneration, och ingen av dem var nydanande. Med sin produktion av tyska och engelska elementarböcker, skolgrammatikor och översättningsövningar i ständigt nya upplagor kom de i stället att bidra till en konservering av traditionell, formalbildande språkundervisning långt in på 1900-talet.²

Kommittébetänkandet, avgivet 1881 och tryckt 1882³, innehåller detaljerade utkast till språkläror i svenska, tyska, engelska, franska, latin och grekiska. Standardiseringen av terminologin innebär en återgång till den hävdvunna, till största delen latinska nomenklaturen, som man tidigare i vissa fall avlägsnat sig ifrån. Den medförde emellertid också nya tillskott till termfloran. Sålunda utgör beteckningen »ljudlära» en påminnelse om att fonetiken vid denna tid var en vetenskap i vardande. I denna disciplin, som just 1882 tilldelades en docentur i Uppsala⁴, låg fröet till den förnyelse som stundade inom undervisningen i moderna språk.

Den större läroverksfrågan, organisationen i stort, väntade alltså på en mera tillfredsställande lösning. För detta ändamål tillsattes 1882 en fjortonmannakommitté, sammansatt av »ärliga sakförare för olika riktningar». Även här var de nyspråkliga lärarna företrädna, först av Johan Engelbrekt Modin (1840—1883), språklektor och läroboksförfattare från Västerås⁵, och efter dennes död av skarläraren Nils Aron Mathesius. Betänkandet, som kom 1884, blev en svidande vidräkning med latinets som skolspråk. I vissa avseenden kan likheter spåras med den året förut publicerade debattskriften *Om latin-herraväldet*. Där prisades »utilitarianismen» av den liberale politikern och tidningsmannen Adolf Hedin (1834—1905), som kallade dess motståndare för »humanismens efterblifna marodörer». ⁶ Samma år, 1883, hade Herbert Spencers stora verk om uppfostran blivit översatt till svenska och anmält i den då nystartade tidskriften *Verdandi*.⁷ Medan Spencer gör rent hus med formalbildningsteorin och propagerar för idel nyttiga kunskaper, nöjer sig de kommitterade med att gå till storms mot just latinets. Grekiskan försvaras, likaså studiet av de nya språken. I all synnerhet framhålls engelskan, som de anser vara allvarligt försummad av samtidens lärde. Enligt deras uppfattning, som också varit Geijers fyrtio år dessförinnan,

kunde språkstudier ge formella bildningsvinster oberoende av vilket språk som studerades, om bara språket i fråga var »bildadt». ⁸ I betänkandets första del med utlåtande och förslag kommenteras två grundläggande, diametralt motsatta språkundervisningsmetoder. Dessa ges flera beteckningar: den intuitiva och den reflexiva, den praktiska och den teoretiska, den analytiska och den syntetiska, övningsmetoden och regelmetoden. Sympatierna ligger avgjort hos den som anges först i varje namnpar, men det framhålls att metoden i fråga för att ej ge ett undermåligt resultat krävde den största undervisningsskickligheten av de två och en förmåga till praktisk språkbehandling som ännu inte kunde påräknas hos det stora flertalet av läroverkens språklärare. Det anes emellertid inte otänkbart, att en senare lärargeneration skall kunna undvara stödet av grammatikreglerna och att man då som begynnelsespråk kommer att välja »ett helt annat, än som nu brukar dertill ifrågasättas, exempelvis engelskan». ⁹ Samma tanke möter i programmet för det elfte lärarmötet, som hölls i Stockholm 1884. Där ställs frågan: »Skulle några fördelar vara att vinna för språkundervisningen genom antagandet af engelska språket såsom begynnelsespråk?» Tyvärr blev frågan på grund av tidsbrist ej besvarad.¹⁰

På flera ställen i 1884 års betänkande ställs engelska och latin mot varandra. Latin ingick som ett obligatoriskt ämne i nästan alla universitetsexamina, men engelska, som enligt de kommitterade talades av flera av den bildade världens invånare än något annat språk och på vilket en mycket stor del av tidens vetenskapliga litteratur var författad, fordrades inte för avläggandet av någon enda akademisk examen. Detta förhållande framhålls med enfaset. Kapitlet om latinets ställning avslutas sålunda med följande harang: »en studerande kan förvärfva den filosofiska fakultetens högsta lärdomsgrad, utan att /.../ känna ett ord af världens mest utbredda kulturspråk; /.../ eller kunna meddela sig muntligen någorlunda obehindradt med någon utländing på hans modersmål. Men latinets är /.../ bland alla tvångsämnen *ensamt ovilkorligen obligatoriskt*». ¹¹ Utan studentbetyg i latin blev man som tidigare nämnts inte ens inskriven vid universitetet, och studentbetyg i engelska kunde som bekant inte förutsättas hos de akademiker som genomgått läroverkets helklassiska linje.

Det hade från flera håll påståtts att det skulle vara lättare att in-

hämta den engelska vokabulären för den som redan kunde latin. Detta ansåg de kommitterade vara en villfarelse, då ju en anseelig del av det engelska tal- och skriftspråkets vanligaste ord är av germanskt ursprung och de ord som stammar från latin inkommit efter att ha passerat franskan. Som en annan villfarelse betraktades den gängse föreställningen, att den som studerat övriga skolspråk med lätthet tillägnade sig engelska. En matematiker eller en naturforskare som avlagt klassisk mogenhetsexamen förmodades t ex allmänt kunna läsa en engelsk bok i sitt fack så gott som utan föregående engelskstudier. Engelskans lätthet ägde giltighet blott inom en viss gräns, framhöll kommitténs ledamöter. Både tid och möda krävs, »för så vidt man åsyftar att kunna utan svårighet läsa en Shakespeares, Miltons eller Byrons, ja till och med blott en Thackerays eller Dickens' verk». ¹²

Trots sin vältalighet till förmån för engelska språket var de kommitterade njugga med engelsklektionerna i sitt timplaneförslag. Endast två linjer planerades, en latin- och en reallinje, och på båda skulle tyska liksom tidigare läsas som enda främmande språk under de tre första läroverksåren. Vid planeringen av reallarnas fortsatta språkstudier utgick man från två lofvärda principer: dels borde högst två språk förekomma samtidigt på läsordningen och dels borde inget språk läsas mindre än fyra år. Då franska på grund av sitt rika formsystem föreslogs bli infört som andra språk, kunde engelska inte introduceras förrän under det sjätte skolåret. Allt som allt var endast tio veckotimmar (3 + 3 + 2 + 2) tilldelade engelskundervisningen på reallinjen. På latinlinjen föreslogs engelskan bli valfri men grekiskan obligatorisk. Som en ersättning för det halvklassiska alternativet skulle en frivillig latinkurs erbjudas realare mot utbyte av exempelvis engelska eller engelska och teckning. ¹³

De föreslagna arrangemangen väckte opposition från flera av de läroverkskollegier som yttrade sig över betänkandet. ¹⁴ En missnöjesanledning var planerna för engelskundervisningen. Symptomatiskt nog var det i kuststäder man önskade en förstärkning av denna. I Göteborg, där många av det femklassiga läroverkets elever behövde kunna engelska i sin framtida yrkesutövning inom handel och sjöfart, uppgavs elevernas målsmän mäta nyttan av sina barns skolgång nära nog efter det kunskapsmått som kunde inhämtas i engelska språket. Från Ystad påpekades, att åtskil-

liga elever lämnade läroverket i konfirmationsåldern för att ägna sig åt borgerliga yrken. Om engelskstudiet inte påbörjades förrän under det sjätte skolåret, skulle de därför gå miste om all undervisning i engelska. Rektorn vid läroverket i Karlskrona värnade visserligen om latin, som enligt hans mening borde läsas av alla läroverkselever, men förordade samtidigt ökat utrymme åt engelska. Han ville ställa engelska språket i centrum för språkundervisningen på reallinjen och göra det till ett obligatoriskt ämne på latinlinjen i stället för fysik.

Flera kollegier ansåg det vara en försämring, om engelska blev utbytt mot franska som andra språk, vilket kommittén föreslagit, men lärarna vid Nya elementarskolan delade härvidlag kommitténs uppfattning. Där hade man längre erfarenhet av nyspråklig undervisning än vid något annat statligt läroverk, och beträffande engelska språket hade ett egendomligt förhållande konstaterats. Visserligen gick det lätt att lära eleverna läsa enkla författare och föra vardagliga samtal på engelska, men när det gällde att tränga djupare in i språket kunde engelska vara svårare än både tyska och franska. Detta berodde på ordrikheten och den rika fraseologin, menade man, liksom på språkets »skarpt bestämda synonymik» och den stora frihet i konstruktionerna som engelskan tillåter. Slutsatsen är tänkvärd: »De fordringar, som i detta språk kunna ställas på lärjungen vid afgang från skolan, måste derför bli för inskränkta för att lämpa sig till mätare af hans språkliga bildning, i hvilket afseende franskan med sina bestämda uttrycksformer och sin strängt logiska karakter har ett afgjort företräde». ¹⁵ Det var alltså inte färdigheterna i språket utan en allmän språklig bildning som av Nya elementarskolans kollegium betraktades som det yttersta målet för läroverkens undervisning i moderna språk. Några nya signaler på språkundervisningens område var inte längre att vänta från denna statens försöksskola. Löwenhielm, dess en gång så framstegsvänlige lektor i franska och engelska, började bli gammal och ledningen övertogs efter hand av adjunkten i tyska och engelska, den tidigare nämnde Calwagen.

Andra remissinstanser lade liksom göteborgarna m fl praktiska synpunkter på språkfrågan. Sålunda underströk uppsalaprofessorn Salomon Eberhard Henschen (1847—1930) såsom företrädare för praktisk medicin svenska läkares behov av kunskaper i eng-

elska. Värdefull medicinsk litteratur var avfattad på engelska språket. Att den var jämförelsevis ringa känd i vårt land berodde enligt Henschen på läkarnas ofta bristfälliga språkkunskaper. Han betonade betydelsen av att läkare kunde läsa, tala och skriva de tre stora kulturspråken, och han nämnde engelskan först av dessa. Latinstudierna tyckte han däremot kunde inskränkas betydligt vid läroverken.¹⁶ Att studera medicin utan att först i en preliminärexamen ha tenderat i latin blev dock inte möjligt förrän i och med 1907 års examensstadga.¹⁷

Angreppen mot latinet i kombination med omsorgen om den formella bildningen ledde de lärdes tankar till ett annat formalbildningsmedel, ett språk som låg oss närmare än latin men var lika formrikt och oföränderligt: fornisländska. Alltifrån slutet av 1850-talet hade förslag framförts om införande av detta forn-språk i elementarläroverken.¹⁸ Nu framfördes det på nytt i en artikel i *Verdandi* 1887, skriven av professor Hagberg i Uppsala.¹⁹ Utifrån engelskundervisningens synpunkt har uppslaget intresse såtillvida att det talade för en förstärkning av läroverkens germanska språkstudier. Dessa skulle snart nog ta ledningen, dock utan hjälp av det fornisländska språket.

1884 års i många avseenden progressiva läroverksförslag, som också tog upp språklärarnas utbildning (se kap 1, Förslag till förbättringar), rönste samma öde som det bakåtsträvande förslaget av år 1872. Det blev lagt åt sidan utan åtgärd. Inte heller den proposition som följde 1887 blev omsatt i handling, beroende på att riksdagen upplöstes, innan regeringsförslaget ens hunnit remitteras till utskottsbehandling. Detta förslag är inte desto mindre betydelsefullt med tanke på den praktiska bildningslinje som där skisseras. Den tänktes inrättad vid läroverken i några av de större städerna för att ge »en ändamålsenlig utbildning af våra yrkesidkare» och skulle omfatta en sexårig kurs med tyska från första och engelska från tredje klassen. Den planerade språkundervisningen skulle inriktas mot praktiska mål. Eleverna skulle sålunda få lära sig inte bara att läsa lätta texter och göra enkla översättningar till de främmande språken utan också att avfatta affärskrivelser med stöd av särskilda formulär och att tala över alldagliga ämnen. Utbildningen skulle avslutas med en under särskild kontroll ställd avgångsexamen, som tänktes kunna ge kompetens för anställning vid postverket, vid järnvägarna etc.²⁰

Inte minst intressant är att en speciell provårskurs föreslogs bli inrättad för att utbilda lärare i den metodik som en sådan praktisk undervisning krävde. Den skulle förläggas till Jakobs femklassiga läroverk i Stockholm, en skola med erfarenhet av engelskundervisning redan under den gamla apologetiskolans tid.²¹ När frågan väcktes på nytt vid riksdagen 1890, ville man göra Jakobs läroverk till en försöksskola. Där skulle undervisning i tyska och engelska ges av lärare som hade språket som sitt modersmål, så att eleverna lärde sig förstå och tala de främmande språken på samma sätt som barn som undervisades av guvernant eller som vuxna på resa utomlands. Behovet av språkfärdigheter just i engelska hade kort förut understrukits av Marstrands pedagogi, vars flesta elever efter slutad skolgång tog hyra på handelsfartyg. Tanken var nu att vissa småläroverk skulle ombildas efter mönster av det föreslagna försökläroverket, men därav blev intet. Propositionen föll.²²

Mot nya mål

Under 1880-talet hade nyttsynpunkter gång på gång gjort sig påminda i språkundervisningsdebatten: att lära ett främmande språk sågs av utilisterna som ett mål i sig och inte som ett medel för själskrafternas odling. Samtidigt började formalbildningsteorin ifrågasättas, t ex i en artikel i *Pedagogisk tidskrift* 1886.²³ Samma år bildades Quousque tandem, den skandinaviska förening för språkundervisningens förbättring vars program beskrevs i föregående kapitel. I protest mot den döda grammatik- och översättningsexercisen fördes det levande talspråket fram som den naturliga grunden för all undervisning i moderna språk. Det ställde nya krav på lärarnas utbildning. Som tidigare nämnts förordnades i Uppsala och Lund vid övergången till 1890-talet infödda universitetslektorer i de tre stora kulturspråken, vilka nu dessutom var fördelade på två examensämnen, germanska och romanska språk. Utgångsläget för den nyspråkliga undervisningen vid läroverken blev därmed på kort tid avsevärt förbättrat.

År 1890 tillsattes en läroverkskommitté för att göra upp en plan för undervisningen enligt givna direktiv. Dess stadgeförslag 1891 vittnar om att de kommitterade tagit intryck av den intensiva metoddebatt som alltjämt pågick bland nyfilologer och språklärare.

Liksom reformivrarna ansåg de nämligen, att grammatikstudiet borde inskränkas till förmån för övningar att tala de främmande språken. Elevens »öra och tunga» borde så tidigt som möjligt vänjas vid de främmande språkljuden. Därför fick inte talövningar som dittills förbehållas eleverna i de högsta klasserna eller helt försummas, om läraren föredrog detta. I stället skulle obligatoriska övningar att tala språket ta sin början redan på undervisningens allra första stadium och sedan fortsätta genom alla klasserna. I ett avseende höll de kommitterade dock fast vid det gamla: översättandet från och till det främmande språket ville de inte ge avkall på. Som mål för undervisningen i moderna språk angav de²⁴:

att förstå och på modersmålet återgifva lättare modern tysk, fransk och engelsk text;
att, med tillhjälp af ordbok, men utan anlitande af grammatik, utan svårare fel öfversätta från modersmålet till dessa språk;
samt att i hufvudsak uppfatta det talade främmande språket och att själf någorlunda på detsamma uttrycka sig.

Samtliga fyra språkfärdigheter blir här uppmärksammade: att läsa, att skriva, att höra och förstå och att tala och göra sig förstådd, i nämnd ordning. Det var det samtida språket som skulle studeras och övas, inte det klassiska litteraturspråket. Någon fri skrivning var det dock inte fråga om.

Det angivna målet var alltför högt, tyckte kollegiet i Visby i sitt yttrande över förslaget.²⁵ Svårast var det att lära sig uppfatta det talade språket, och förmågan att själv tala kunde inte förväntas bli uppnådd annat än möjligtvis i engelska: »Må man företrädesvis koncentrera sina krafter på detta enda». Skolkommittén visade emellertid ingen preferens för engelskan. Tvärtom föreslogs en nedskärning av engelskundervisningen, kompenserad av ett ökat antal skol- och hemskrivningar på reallinjen. Då »det grammatiska förarbetet i engelska språket» betraktades som föga tidskrävande, borde merparten av den anslagna lektionstiden kunna användas till litteraturläsning och praktiska språkövningar.²⁶

Bland utlåtandena från läroverkskollegierna märks några präglade av den pågående språkmetodiska debatten. Sålunda framförde lärarna vid Stockholms högre realläroverk ett önskemål om en ny form av skrivövningar i engelska. Som ett alternativ till de skriftliga översättningsövningarna i årskurserna 6—9 borde lära-

ren få välja uppsatsskrivning, om och när han så ville. Därigenom skulle han bli fri att själv välja metod för sin undervisning.²⁷ Enligt reformmetoden skulle eleverna nämligen övas att tala och skriva det främmande språket direkt, utan att ta omvägen över modersmålet, men denna rekommendation kunde omöjligen följas så länge översättningstvånget var oinskränkt. I ett yttrande från Oskarshamns lägre allmänna läroverk²⁸ citeras rugbyrektorn Thomas Arnold: »Education is a dynamic, not a mechanic process». Det var likaså ett uttalande i reformvänlig anda och därtill en påminnelse om en engelsk skolman som höjde sig över mängden.

Efter vissa ändringar utmynnade det ställda förslaget i en kunglig kungörelse 1895. Den fick vittgående konsekvenser för undervisningen i moderna språk.²⁹ För det första förändrades timplanen, för det andra utfärdades nya bestämmelser angående tal-, läs- och skrivövningarna och för det tredje infördes feriearbeten, något som måste tas med i beräkningen när man bedömer omfattningen av det sammanlagda timantal som tilldelades vart och ett av de tre moderna språken. Kungörelsen åtföljdes av en ny stadga för mogenhetsexamen, och denna följdes i sin tur inom kort av ett nytt cirkulär angående vilka hjälpmedel som fick användas vid examensskrivningarna.³⁰

Den nya timplanen innebar en förstärkning för tyska språket, som nu skulle läsas i alla klasser på samtliga linjer, men en minskning av undervisningstiden i engelska och franska (se bilaga 3). I någon mån kompengades denna minskning emellertid dels av feriearbetena, dels av att skolskrivningarna skulle äga rum på fastställda tider utöver de vanliga lektionerna, ungefär en gång i månaden i varje språk. Beträffande engelskan blev reduktionen något mindre än kommittén hade föreslagit, men dock 4 timmar: på den reala linjen skulle engelska läsas sammanlagt 24 veckotimmar (6 + 6 + 3 + 3 + 3 + 3) och på den halvklassiska 10 veckotimmar (3 + 3 + 2 + 2), medan 2 veckotimmars engelskundervisning erbjöds de helklassiker som så önskade.

Den mest genomgripande kursplaneändringen gällde talövningarna. Dessa blev nu obligatoriska i alla språk och alla klasser med undantag för »de frivilliga engelsmännen» i helklassikernas tvååriga avgångsklass. Annars var det just där som goda resultat hade kunnat förväntas, eftersom endast ringa tid behövde åtgå för

andra undervisnings- och övningsmoment med dessa språkligt studievana elever.³¹ Som övning att skriva engelska tilläts nu uppsatser som alternativ till temaskrivning i de två högsta klasserna på reallinjen. Detta medgivande innebar, liksom föreskriften om obligatoriska talövningar, att den strikt grammatiserande metod luckrades upp som länge varit allenarådande inom de allmänna läroverkens språkundervisning. Samma effekt fick föreskriften att läsningen redan på nybörjarstadiet skulle gälla »sammanhängande stycken»; tidigare hade elementarböckernas författare excel-lerat i att konstruera lösryckta satser, så att läsestyckena skulle kunna ge systematisk övning av specifika grammatiska företeelser. Stor betydelse fick också de nya kursplanernas krav på moderna texter. Sålunda skulle den engelska litteraturläsningen i klasserna 6:1, 6:2 på reallinjen och klasserna 7:1, 7:2 på halvklas-sisk linje gälla enbart moderna författare. (Se bilagorna 5:2-4.)

Införandet av feriearbeten i språk medförde för engelskeleverna på reallinjen, att de under vart och ett av de två sista sommarloven före mogenhetsexamen ålades att översätta omkring hundra sidor engelsk text till svenska. Feriearbetena kommenteras i två provårsuppsatser framlagda i Lund 1896. I den ena³² betraktas feriekurserna i engelska som »ganska betydliga»: till sitt omfång motsvarade de nästan hälften av den under läsåret genomgångna textmassan. I den andra³³ summeras fördelarna med arrangementet: ferieläsningen kompenserade för den minskade timtilldelningen, den ställde krav på självverksamhet och den befäste redan vunna kunskaper. Därtill underlättades det följande läsårets arbete, varigenom risken för överansträngning blev mindre. Det uppges dock vara förenat med problem att finna lagom svår ferielitteratur på engelska. Innehållet fick inte vara alltför filosoferande och ordförrådet inte alltför specifikt eller föråldrat. Lämpliga texter utgivna i kommenterade skolupplagor efterlyses.

I den nya examensstadgan premieras engelskan på tyskans bekostnad: realarnas skriftliga examensprov, som dessförinnan hade avlagts i tyska och franska, skulle i fortsättningen gälla engelska och franska. Liksom tidigare hade abiturienten dock möjlighet att byta ut det ena översättningsprovet mot ett motsvarande prov i det tredje skolspråket, i detta fall alltså tyska. Viktigare var onekligen att det nya cirkuläret från chefen för ecklesiastikdepartementet till eforalstyrelserna begränsade tillåtna hjälpmedel vid

översättningsproven i språk. Nu fick endast i cirkuläret preciserade ordböcker medföras. Gemensamt för de tre moderna språken nämns ett tetraglott-lexikon för översättning från svenska till tyska, franska och engelska, och speciellt för engelska språket uppräknas fyra svensk-engelska lexikon.³⁴ Ordböcker från det främmande språket till svenska fick bara användas i latin, och grammatikböcker förbjöds i samtliga examensprov. Detta var kända förändringar. Tillsammans med de nämnda kursplaneändringarna markerar de ett otvetydigt ställningstagande för reformprogrammet och mot en ensidigt formalbildande språkundervisning.

Under åren mellan genomförandet av 1878 års läroverksstadga och revideringen av den hade engelskans lämplighet som skolspråk framhållits på mer än ett lärarmöte. Vid det trettonde allmänna mötet, hållet i Helsingborg 1890, hävdade Emil Rodhe, som detta år genomförde sin provårskurs, att nybörjarundervisningen i ett främmande språk måste bedrivas praktiskt. Läsningen av engelska borde enligt Rodhe börja så tidigt som möjligt. Motiv härför fann han dels i den för undervisningsändamål särskilt lämpliga engelska litteraturen, dels i det förhållandet att engelska lättare än något annat främmande språk väckte elevernas intresse. Häri instämde Vilhelm Sturzen-Becker, en av engelskundervisningens stöttepelare; om engelska fick bli begynnelse-språk, kunde man åtminstone i detta »tungomål» förvänta sig ett ganska gott resultat hos dem som lämnade läroverket efter de första fem åren.³⁵ Dessa två mötesdeltagare har tidigare omnämnts bland universitetslärarna i Lund som docenter i engelska språket. Båda avslutade sin lärargärning som lektorer vid högre allmänna realläroverk, Rodhe i Göteborg, Sturzen-Becker i Stockholm.

Något annorlunda var inställningen till engelska hos de lärare som hade franska som sitt huvudspråk. Dock hade franskdocenten i Lund, Fredrik Wulff, vid det allmänna lärarmötet i Örebro 1881 förklarat engelska vara det nyttigaste av skolspråken och därtill det språk som ägde den rikaste och intressantaste litteraturen. Vid samma tillfälle hade han tillmätt alla språk samma bildande kraft.³⁶ Två år senare, vid en sammankomst inom Lunds stifts lärarförening, gjorde Wulff en ny bedömning av engelskans förtjänster. Visserligen var engelska språket olämpligt för att grundlägga kunskapen om språkliga kategorier och former, men för att befästa och pröva denna kunskap på ett senare stadium var

engelskan alldeles ypperlig.³⁷ Denna uppfattning hindrade honom inte från att på 1890 års lärarmöte göra gemensam sak med Rodhe och Sturzen-Becker och uttala sig för språkföljden engelska, tyska, franska. Det mest praktiska vore att låta engelskundervisningen börja redan i första klassen, menade Wulff. Allra helst såge han dock, liksom många andra fransklärare, att latin på nytt fick bli det grundläggande språket i läroverken.³⁸

Det är tydligt, att orden »nyttig» och »praktisk» från och med 1880-talet fick en bättre klang i skolsammanhang än de tidigare hade haft. Inställningen till engelska som skolspråk blev därmed allt mera positiv. Lika tydligt är det emellertid, att undervisningen i engelska inom läroverket i dess helhet inte ansågs behöva lika stort timtal som undervisningen i tyska och franska. Kunskaper i engelska ansågs sålunda alltjämt umbärliga för helklassikerna. Dessas antal minskade dock under den här beskrivna perioden och utgjorde 1891 bara 21% av alla elever i de fyra högsta läroverksklasserna, medan 29% tillhörde den reala och 49% den halvklassiska linjen. Detta år öppnades filosofiska fakulteten för realstudenter, som där kunde avlägga examina med naturvetenskaplig inriktning. Det ledde till en förskjutning av proportionerna mellan latinare och realare, så att realarna inom kort utgjorde hälften av alla elever på läroverkets högstadium.³⁹ Allt flera läroverkselever undervisades alltså i engelska framemot sekelslutet, samtidigt som ett successivt ökande antal av dem tog del av den mest omfattande engelskkursen.

4. De sista tio åren

Engelska åt alla läroverkselever

Nästa stora steg i det allmänna läroverkets omdaning bestod i att det delades upp i en realskola och ett gymnasium med olika mål: realskolan skulle ge medborgerlig bildning och gymnasiet lägga grunden för fortsatta, vetenskapliga studier vid universitet eller högre fackskola. För att förbereda denna reform förordnades 1898 tre sakkunniga. Alla var läroverkslärare, men ingen av dem företrädde de moderna språken. De hade sitt förslag färdigt följande år.¹

De sakkunnigas organisationsförslag omfattar en sexårig »norderskola» och en tredelad överbyggnad med tre ettåriga klasser. Av språken sätts tyskan främst såsom varande det språk »som i politisk, litterär och kommersiell betydelse för vårt land kan tävla med eller kanske t.o.m. överträffa engelskan». Denna formulering är anmärkningsvärd. Tydligt hade också engelskan sina ivriga förespråkare: enligt de sakkunniga hade tanken på lokala variationer framkastats, bl a innebärande engelska som begynnelsespråk i Norrland.² Medan behovet av engelskkunskaper i Västsverige och våra större hamnstäder hade påpekats alltsedan 1700-talet under åberopande av yrkesverksamhet inom handeln och sjöfart, var Norrland en landsända som först under sista hälften av 1800-talet fick nära beröring med England och engelsmän. Det hängde samman med engelska investeringar i svenska naturtillgångar, dvs malm och skog, liksom i de järnvägsbyggen som blev nödvändiga för transport och export av den svenska malmen.³ När det gällde läroverksbildningen fick dock ekonomiska intressen stå tillbaka för politiska och kulturella. På dessa områden var det tyska inflytandet betydande.

Inte på något stadium föreskrivs obligatoriska engelskstudier i de sakkunnigas förslag 1899. I »naderskolans» tre sista klasser skulle valet vara fritt mellan tretton veckotimmars engelskundervisning (5 + 5 + 3) och lika många timmars undervisning i slöjd. Om kommunala läroverk inrättades, kunde de sakkunniga dock tänka sig engelska eller franska som grundläggande och eventuellt enda språk. Endast för ett av de tre stora kulturspråken skulle målet omfatta tal- och skrivfärdighet, medan i de båda övriga förmodligen att läsa och förstå språket skulle vara till fyllest. Engelskans lämplighet som första språk önskade de sakkunniga få prövat vid statens försöksläroverk, Nya elementarskolan i Stockholm.⁴

Innan ännu de tre sakkunnigas yttrande hunnit publiceras, tillsattes stora läroverkskommittén, den sista av de många skolkommittéer som faller inom denna undersöknings ram. Den hade femton ledamöter och som sekreterare romanisten Alfred Nordfelt (1864—1942), lektor i franska och tyska vid Stockholms högre realläroverk. I sina minnesteckningar⁵ betonar Nordfelt kommitténs starkt germanistiska inriktning, en tendens som också karakteriserade tiden i största allmänhet: »idéerna skulle tagas från

Tyskland och varorna från England». Själv strävade han förgäves efter att bereda en åtminstone frivillig plats åt franska på den planerade realskolans läsordning.

Kommittén avlämnade i december 1902 ett digert betänkande. Dess förslag till omorganisering av läroverket inrymde en sexårig latinfri realskola, avslutad med realskolexamen, och ett fyraårigt gymnasium med endast två linjer. Till gymnasiets latin- och real-linjer skulle övergången ske efter realskolans femte klass. Engelska föreslogs bli andra språk från och med fjärde realskoleklassen med motiveringen att engelska spelade en vida större roll än franska som mellanfolkligt kommunikationsmedel. Franska hänvisades liksom latin till gymnasiestadiet. Därmed hade för första gången i ett svenskt läroplansförslag tyska och engelska tillsammans tagit ledningen över latin och franska. Avgörande för rangordningen mellan de moderna språken var enligt de kommitterade i första hand kulturförhållandena, i andra hand de olika språkens pedagogiska värde. Det var kommitténs oeftergivliga fordran, att läroverkets samtliga elever skulle undervisas i engelska.⁶

Liksom flera tidigare betänkanden innehåller dokumentet från 1902 en utläggning om olika språkundervisningsmetoder och en rekommendation för undervisningen i moderna språk.⁷ Vad som hänt på detta område sedan slutet av 1880-talet beskrivs som en förskjutning av själva grundsynen med avseende på läroverkselevernas språkstudier. Längre hade det förelagda språkstoffet betraktats uteslutande som ett medel. Med dess hjälp kunde språkets allmänna lagar inhämtas och förståndet odlas. Det nya var, att man börjat se tillgåendet av det konkreta språkmaterialet som språkundervisningens rätta mål. Den s k nya språkmetoden karakteriseras som direkt, »omedelbar» och imitativ: »det väsentliga /.../ är det förhållandet, att lärjungen i den till läsning förelagda texten omedelbart tillägnar sig det lefvande språket». Textläsningen sätts i språkundervisningens centrum. Grammatiken skall inte sträckläsas som tidigare varit fallet utan i tillämpliga delar studeras i anslutning till den lästa texten.

I sina målformuleringar för de moderna språken gick kommittén en balansgång mellan gammalt och nytt. Översättandet, som bannlysts av extrema reformpedagoger, ville man behålla, i synnerhet för de elever som efter realskoleåren ämnade »träda ut i lifvet». I realskolan skulle engelskundervisningen syfta till⁸:

Förmåga att med vårdadt uttal uppläsa och öfversätta lättare engelsk text; färdighet att uppfatta och på engelska besvara enklare frågor i anslutning till lästa stycken;

förmåga att utan svårare grammatiska och fraseologiska fel till engelska skriftligt öfversätta en lättare svensk text; härför nödig grammatisk kunskap.

En jämförelse med målformuleringen i 1891 års stadgeförslag är intressant. Redan den gången nämndes alla de fyra språkfärdigheterna som delmål men i ordningen läsa, skriva, höra, tala. Kravet på läsfärdighet, som alltjämt uppräknas först, har nu utvidgats till att gälla också högläsning med ett vårdadt uttal. Sedan följer 1902 övriga muntliga färdigheter, nu knutna till lästextens innehåll. Först därefter nämns förmågan att översätta till mål-språket, dvs att skriva, utan antydning om något som helst hjälpmedel. Behärsknigen av en talsituation har alltså fått en mera framskjuten plats i målsättningen på skrifvfärdighetens bekostnad. Grammatiken har i båda fallen skjutits i bakgrunden.

I realskolan föreslogs all engelsk skrivning gälla översättning till engelska, eftersom man enats om att ge det skriftliga provet i realskolexamen denna utformning. För studentexamen på realgymnasiet erbjöds däremot ett alternativ: att skriva en uppsats på engelska över ett lätt ämne. Som hjälpmedel i examensskrivningarna skulle både svensk-engelska och engelsk-svenska ordböcker få användas men ingen grammatik. När det gällde latingymnasiet slutligen begränsades målet för engelskundervisningen till läsning jämte muntliga färdigheter. Den engelska litteratur som lästes under läroverksåren skulle återge det moderna språkbruket och borde väljas så, att den gav en inblick i landets historia och natur samt i dess sociala och politiska förhållanden. Endast i de två sista gymnasieklasserna kunde läsning av äldre tiders författare anses berättigad.⁹

Av 1902 års förslag blev 1905 års läroverksstadga, som gjorde engelskstudier obligatoriska för alla läroverkselever. Timtilldelningen i engelska blev dock tämligen begränsad. Tyska var nu det helt dominerande skolspråket. Enligt realskolans undervisningsplan, som trycktes 1906, gavs fram till realskolexamen 29 veckotimmars undervisning i tyska och 14 (5 + 5 + 4) i engelska. Undervisningsplanen för gymnasiet dröjde till 1909. Den visar att en latinare fram till studentexamen undervisades sammanlagt 34 tim-

mar i tyska men bara 18 i engelska (5 + 5 + 2 + 2 + 2 + 2) och 12 i franska, medan realaren fick ett påslag av fyra engelsklektioner (5 + 5 + 3 + 3 + 2 + 4).¹⁰ Så tidigt som i 1856 års stadga hade engelskundervisningen tilldelats ett större veckotimtal på reallinjen, och inte någon av de mellanliggande timplanerna hade underskrivit de 22 veckotimmars undervisning i engelska som det nya läroverket hade att erbjuda en realstudent (1856: 26 vt, 1859: 22 vt, 1878: 26 vt, 1895: 24 vt — se bilaga 4). Dock bör det noteras att skolåret, som alltifrån 1856 hade omfattat 36 skolveckor, i och med 1905 års stadga förlängdes med två veckor.

Beträffande de nya kursplanerna i engelska hänvisas till bilagorna 5:2-4. Som synes var förändringen gentemot de 1895 givna kursmomenten obetydlig. Som alternativ till stilskrivning nämns dock i realskolans avslutningsklass skriftliga reproduktionsövningar, och samma övningsform återkommer som alternativ på realgymnasiet som en förberedelse till avgångsklassens uppsatskrivning. En avsevärd skillnad föreligger emellertid mellan situationen 1895 och 1905. Efter 1905 måste alla latinare, alltså även den successivt minskande andel som valde att läsa grekiska, ta del av latingymnasiets undervisning i engelska.

Den knappa timtilldelningen bör ses mot bakgrund av lärarefarenheter rapporterade på de allmänna lärarmötena under en lång följd av år. Språklärarnas uppfattning var nämligen den, att det var svårt att bereda engelskeleverna meningsfull sysselsättning och upprätthålla deras intresse för ämnet under ett större antal lektioner. Särskilt beträffande de första årens undervisning hade önskemål framkommit om ett reducerat timtal. År 1878, då läroverkslärarna var samlade till möte i Gävle, föreslogs t ex att en av veckotimmarna i engelska i klass 5 på reallinjen skulle användas till undervisning i enkel bokföring, och vid lärarmötet i Göteborg 1887 beslöt språksektionen uttala sig för att engelskans timtal i klasserna 4 och 5 borde inskränkas till förmån för undervisningen i franska.¹¹ I skolminnen från Askersunds läroverk¹² berättas från 1890-talet, att engelskkursen i klass 5 var genomgången redan vid påsktiden. Där användes de återstående engelsktimmarna till att »ta itu med latinet». På annat håll föreslogs tyskan få del av engelskans timantal, trots att tyskundervisningen ju redan var väl tillgodosedd. Sålunda enades språklärarna vid Stockholmsmötet år 1900 om resolutionen, att en av veckotimmarna i klass 4 borde

övertas från det engelska språket till det tyska. Mera omfattande tyskstudier skulle öka realarnas säkerhet i allmän grammatik, framhöll språksektionens ordförande, och detta kom också engelskan till godo.¹³

Under det sjuttonde lärarmötet, som hölls i Malmö 1903, blev ordningen mellan de moderna språken på nytt föremål för överläggningar.¹⁴ Den ställda frågan lød: »Hvarför inträder tyskan först bland de främmande språken, och är det lämpligt att så fortfarande sker?» Inledare var Anton Birger Öberg (f 1866), exteralärare vid Tekla Åbergs gymnasium för flickor i Malmö. Han fann tyskans placering lätt att förklara. Så länge målet för språkundervisningen hade varit säker kunskap om språklagarna, var det naturligt att latinet som förmedlare av denna kunskap ersatts just av tyska språket. Den grammatik- och översättningsmetod som effektivt lett till det uppställda målet vid undervisningen i latin kunde utan svårighet föras över till undervisningen i tyska. Men nu var mål och metoder annorlunda. Nu gällde det för läraren att ge så mycket som möjligt av språket och så litet som möjligt om det. Idealet i denna situation vore att börja med engelska, »/.../det blefve en fröjd både för pojkar och lärare!» Språklärare som Öberg talat med om saken hade inte visat någon entusiasm för förslaget, men själv var han övertygad om att hans idé hade framtiden för sig: »/.../ det är i detta tecken, som språkfrågan vid våra läroverk skall lösas».

Från ett håll kunde Öberg påräkna stöd för sitt förslag om engelska som första främmande språk inom det nya läroverket, och det var från professorn i romanska språk i Lund, Fredrik Wulff. Dennes preferens för engelska språket har vi tidigare haft anledning att uppmärksamma. Bland yttrandena över läroverkskommitténs betänkande, publicerade i sammandrag 1904, återfinns ett av Wulff där han uttalar sig *mot* tyskans lämplighet som grundläggande språk och *för* engelskan, som av en mängd skäl vore att föredraga. Vad han särskilt vill framhålla är engelska språkets »praktiska användbarhet (åtminstone som talspråk) så godt som från första stunden, hvartill, på den praktiska nyttans sida, kommer, att hvarje tyskt handelshus förstår engelsk korrespondens». Wulff ville ha engelska som första och huvudsakliga skolspråk.¹⁵

I Uppsala universitets utlåtanden över betänkandet, vilka blivit

publicerade in extenso, är det inte oväntat anglisten Axel Erdmann som uttalar sig till engelskans förmån. Vad han, liksom för övrigt läroverkskollegiet i Arboga, vänder sig emot är att tyska språket skulle få sin ställning stärkt på engelska språkets bekostnad.¹⁶ Det är bara en liten ändring han föreslår, nämligen att en veckotimme måtte flyttas från tyska till engelska i den klass där engelskstudierna skulle ta sin början, men hans försvar för engelskan som skolspråk är värtaligt och värt att återges¹⁷:

Det må dock framhållas, att engelskan i våra dagar redan är det egentliga *världspråket*. Engelska talas för närvarande såsom modersmål af omkring 130 millioner, under det att tyska talas af omkring 70 millioner, och franska af omkring 40 millioner. Med den starka expansionskraft, som den anglosaxiska rasen visar, i synnerhet i Nordamerika, torde en ytterligare förskjutning till engelskans förmån vara att vänta i det nu ingångna århundradet.

Med skärpa riktar han uppmärksamheten mot Sveriges handelsutbyte med England och jämför det med motsvarande svensk-tyska förbindelser:

/.../ så må det påpekas, att, medan under de sista fem åren handeln (omsättningen) mellan Sverige och Tyskland varit 25% af hela Sveriges handel, har handeln mellan Sverige och England varit 36% af densamma, och härvid är dessutom att märka, att medan i den förra omsättningen införseln från Tyskland till Sverige är mer än dubbelt så stor som utförseln från Sverige till Tyskland, så råder i den senare omsättningen ett omvänt förhållande, i det att under 1896—1900 vår utförsel till England uppgick till 42% af Sveriges hela utförsel, medan vår införsel från England var 30,5% af Sveriges hela införsel.

Erdmann framhåller också skillnaden mellan engelska och tyska kulturkontakter och hävdar därvid en uppfattning som måste ha ansetts anmärkningsvärd av hans samtid, van som den var vid att »idéerna skulle tagas från Tyskland». Han skriver:

Den engelska litteraturens stora rikedom och värde på alla områden är obestridda. Och med fullt erkännande åt de stora insatser i Sveriges kultur, som kommit oss till del från Tyskland, torde det dock kunna med rätta sägas, att det nu i mångfaldiga afseenden är bättre och lyckligare för oss svenskar att mottaga impulser från Englands fria folk och institutioner.

Ja, också när det gäller direkt påverkan mellan språken ges engelskan företräde.¹⁸ Erdmann talar om »den tysk-svenska kanslistilens fördärflika inflytande på vår svenska prosastil i allmänhet» och menar att engelskan »i stilistiskt afseende ovedersägligen erbjuder oss ett lyckligare mönster än tyskan».

I den officiella sammanfattningen av utlåtanden, yttranden och petitioner med anledning av läroverkskommitténs betänkande ur vilken Wulffs försvar för engelska språket har citerats ovan, nämns Erdmanns inlaga bara på en enda rad tillsammans med den som inkommit från läroverkslärarna i Arboga. Tydligt var det inopportunt att rikta anmärkningar mot vårt grannland i söder.

Öbergs anförande i Malmö fick på nytt publicitet genom att det 1905 återgavs i *Skandinavisk månadsrevy*, redigerad av de tre universitetslektorerna i tyska, engelska och franska i Lund.¹⁹ Enligt Sven O Henriksson, som har undersökt provårsuppsatser i moderna språk vid flera provårsläroverk, fick Öbergs uppfattning om engelskans lämplighet som begynnelsepråk ett kraftigt gensvar bland provårskandidaterna under de närmast följande åren. Den fick också stöd av den 1904 tillsatta läroverksöverstyrelsen.²⁰ När Göteborgs högre realläroverk inrättade en försökslinje med engelska som första språk 1908 var det adjunkten Öberg som ansvarade för en del av denna engelskundervisning. Samtidigt började ett likadant försök vid Nya elementarskolan i Stockholm.²¹ Också några privatskolor bytte på försök ut tyska mot engelska som begynnelsepråk.

Resultaten av försöksverksamheten blev uppmärksammade under 1920-talet, då en ny läroverksorganisation aktualiserades. En skolkommision uttalade sig sålunda 1922 för att engelska skulle läsas före tyska, men 1924 års skolsakkunniga var av annan mening och 1927 års läroverksreform medförde ingen ändring av språkföljden. Försöksverksamheten fortsatte emellertid, t ex vid Högre allmänna läroverket för gossar i Helsingborg.²² År 1939 påbörjades en ny försöksomgång, nu i 23 skolor av olika slag. Efter sex år insamlades erfarenheterna. De ledde till att engelskan 1946 ersatte tyskan som begynnelsepråk i alla högre skolor.²³ Denna förändring upplevdes nog så omstörtande av efterkrigstidens lärare och elever och sattes väl allmänt i samband med Tysklands nederlag i andra världskriget. Sannolikt var knappast nå-

gon den gången medveten om att förslag om engelska som första främmande språk i svenska skolor hade framförts gång på gång alltsedan 1850-talet, alltså under inemot ett hundra år.

5. Läromedelssituationen

Många språklärare måste under den undersökta perioden ha haft bristfälliga kunskaper i engelska språket men kan ändå av omständigheterna ha tvingats att undervisa i det. Detta talar för att läroboksberoendet har varit stort. Samtidigt var det vanligt att engelskkunniga lärare sammanställde och lät trycka läroböcker för sin egen undervisning, så att exempelvis läroverks elever i Visby under flera decennier undervisades med hjälp av en annan uttalslära än elever vid övriga läroverk i landet.¹ Båda dessa förhållanden gör att en granskning av använda läromedel blir en viktig väg till kunskap om undervisningens innehåll och utformning. Vilken blir då bilden, när vi försöker se de allmänna läroverkens engelskundervisning i läroböckernas spegel?

Uppgiften är i dagläget inte så svår som den låter. Läromedel i engelska utgivna i Sverige före 1850 finns beskrivna i volym 139 av Årsböcker i svensk undervisningshistoria (1977), och de som gavs ut åren 1850—1905 har klassificerats i tio läromedelskategorier och analyserats i volym 58 av serien *Studia Psychologica et Paedagogica* från Lunds universitet (1982). Dels rör det sig om läromedel av handbokskaraktär, dels om sådana som varit mera direkt knutna till en undervisningssituation. Till de förra har räknats ordböcker, parlörer och läroböcker för utvandrare, till de senare å ena sidan elementarböcker, språkläror och skrivövningar (inklusive handelskorrespondens), å andra sidan uttalsläror, talövningar för skolbruk, läseböcker och litteraturutgåvor. Det sammanlagda antalet engelskböcker utgivna i Sverige fram till och med 1905 är stort, inemot 400 förstaupplagor och därtill nära 300 senare upplagor eller tryckningar.² Det var svårt att förutse vid undersökningens början, då föga kunskap förelåg om den svenska engelskundervisningens historia.

Under åren 1850—1905 utkom i genomsnitt fem nya läromedel i engelska varje år. Utgivningens fördelning på olika läromedels-

kategorier under denna period framgår av bilaga 8, och i bilaga 7 förtecknas samtliga titlar, ordnade efter författare och utgivare. Av de inhemska läromedlen blev emellertid bara en del tagna i bruk vid de allmänna läroverken, samtidigt som andra hämtades från utlandet. Här skall visas hur många böcker av olika slag som blivit använda totalt under olika perioder och hur de böcker var beskaffade som valdes av flest läroverk. Vidare noteras från vilka länder införseln skedde och vad slags läromedel det var fråga om, något som bedömts vara av intresse även om boken i fråga endast lästes vid ett fåtal läroverk, kanske bara vid ett enda. Slutligen behandlas valet av skönlitteratur. Som vi sett hade läsningen en framskjuten plats i kursplanerna. Litteraturvalet bör kunna tjäna som indikator på om undervisningen präglats av tradition eller förnyelse.

Beskrivningen av läromedelssituationen underlättas av befintlig läroverksstatistik för tre läsår spridda över den sista hälften av perioden. För tiden dessförinnan bygger framställningen på en provårsuppsats, en tidskriftsnotis och 1865 års språkkommissions läromedelsgranskning. Syftet med genomgången är att försöka spegla graden av enhetlighet respektive variationsrikedom i de allmänna läroverkens engelskundervisning vid olika tidpunkter och från skede till skede i dess historia. Samtidigt erhålls jämförelsematerial för en bedömning av engelskundervisningens innehåll och utformning inom andra skolformer.

Läromedel utgivna i Sverige

Alltifrån 1858 ålåg det de allmänna läroverken att varje år avge en tryckt redogörelse för verksamheten under det gångna läsåret. Bl a skulle använda läromedel rapporteras ämne för ämne. Det är alltså möjligt att ta fram dessa s k årsprogram och anteckna vilka böcker som blivit använda i engelskundervisningen. En jämförelse med förteckningen i bilaga 7 låter oss sedan veta, vilka arbeten som blivit utgivna i Sverige.

För läsåret 1859—60 har en sådan genomgång gjorts av en provårskandidat i Lund, Elof Nilsson, år 1900.³ Han visar att elementarböcker och litteraturutgåvor är de läromedelskategorier som var mest i bruk. Flertalet läroverk klarade sig utan grammatikböcker och läseböcker, här kallade krestomatier. Några använ-

de parlörer, trots att momentet talövningar samma år strukits ur kursplanen. Uttalsläror, som här räknas till grammatikböckerna, nämns av åtta läroverk, medan egentliga språkläror bara lästes vid sju. Lika många läroverk uppger sig ha använt parlörer i sin undervisning, bl a en lärobok för utvandrare. Elementarböckerna och grammatikböckerna visar sig tillhöra den svenska utgivning — under vardera rubriken nämns dock ett tyskt arbete — men övriga engelskböcker var i stor utsträckning införda från utlandet, nämligen ungefär hälften av parlörerna (två är inte namngivna), hälften av de sex läseböckerna och tretton av femton litteraturutgåvor. Sammanlagt namnges 37 olika läromedel, vilket visar att variationen var stor. Några arbeten hade valts oftare än andra. Det gäller i synnerhet en nybörjarbok av May (frekvens 35) och skolupplagor av Goldsmiths *The Vicar of Wakefield* och Irvings *The Life and Voyages of Christopher Columbus* (frekvenserna 13 och 10). Vanliga var också Mays läsebok, Oldes uttalslära och nybörjarböcker av Öhrlander, Enblom och Grönlund (frekvenserna 8 och 7). De var alla svenska och hade med undantag av de två sista tillkommit redan under 1830- och 1840-talen, då engelskundervisning började låta tala om sig i privatskolor och i statens försöksskola.⁴ Läromedel saknades alltså inte i starten vid elementarläroverken.

I *Pedagogisk tidskrift* förekommer ibland sammanfattningar av årsredogörelsernas läromedelsrapporter. I dess första årgång 1865⁵ uppräknas sålunda elva författare till läroböcker i engelska använda under det gångna läsåret, bland dessa en tysk språklärare, som nämnts också av Nilsson. Endast ett namn är nytt jämfört med Nilssons redovisning och det är Hammar, vars lärobok utkom först 1861. Vanligast var enligt tidskriftsartikeln »Mays grammatika». Den hade lästs vid fler skolor än alla övriga läroböcker tillsammans och följdes av Hammars arbete.

Med »Mays grammatika» avsågs *Lärobok i engelska språket, med läs- och skriftöfningar, för begynnare* (1 uppl 1834) av den engelskfödde Alfred May (1804—1878). Den hade skrivits för hans egen undervisning i Stockholm, men togs alltså långt senare i bruk vid statliga läroverk. Det var en lärobok med praktisk inriktning. Uttalshjälp gavs genom omskrivning av engelska ord med bokstäver ur det vanliga alfabetet, och översättningshjälp gavs mellan raderna i den engelska texten i enlighet med den på 1830-

talet omhuldade s k Hamiltonska interlinearmetoden.⁶ Helt anorlunda var bakgrunden till och utformningen av *Theoretisk-praktisk lärobok i engelska språket* av läroverksläraren August Hammar (1826—1903). Den var skriven för att tillgodose det aktuella behovet inom elementarläroverken efter genomförandet av 1859 års stadga. Med sina två delar, en språklära och en samling läs- och skrivövningar, var den ett omfattande arbete, som räckte till för alla de åtta årskurser för vilka engelskundervisning då var föreskriven. I dess teoretiska del ingår bl a en engelskspråkig syntax. Uttalet återges med ett speciellt beteckningssätt som hämtats ur *Lärobok i engelska språket* (1 uppl 1856) av läroverksläraren Viktor Enblom (beträffande Enbloms domkapitelsavhandling se avsnittet Engelskan — ett nytto-och framtidsspråk). Hammars och Enbloms läroböcker innehåller rikligt med utdrag ur den engelska litteraturen. Skolor som använde Mays nybörjarbok fick däremot komplettera denna med *A Course of English Reading* (1 uppl 1841), som var utgiven av May.⁷ Betydelsen av litteraturläsning hade som tidigare nämnts understrukits av 1858 års läroverkskommitté. Det var en övning som ansågs ge praktiskt användbara kunskaper.

Samma år som *Pedagogisk tidskrift* startade tillsattes språkkommissionen och året därpå, 1866, förelåg dess betänkande. Det innehåller en »granskning af förhandenvarande till elementarläroverkens tjänst utgifna läroböcker inom språkundervisningens område». Här recenserar i nämnd ordning 37 läroböcker i tyska, 58 i latin, 27 i grekiska, 50 i franska, 30 i engelska och 32 i modersmålet, ordböcker ej medräknade.⁸ Många engelskböcker ansågs »otjenliga», och om några uppges att de inte användes i den offentliga undervisningen. Utöver uppgiften att Mays bok var »den i skolorna allmännast begagnade» sägs ingenting om vilka läroböcker som var vanligast, men antalet upplagor talar sitt tydliga språk. Av Mays nybörjarbok recenserades den tionde, av Oldes *Engelsk prononciations-lära, efter en förenklad plan* den femte upplagan. Båda fanns med i Nilssons sammanställning för läsåret 1859—60, och båda tillhör de läromedel som uppges ha blivit mest använda ännu i mitten av 1870-talet. Uttalsläran hade skrivits av Olde medan han var lärare vid Nya elementarskolan och utkom i sin första upplaga 1840. Med den infördes John Walkers transkriptionssystem med de karakteristiska »siffervokaler-

na» i läroverkens engelskundervisning.⁹ Det var ett sätt att ange engelskt uttal som hade sina förespråkare ännu vid undersökningsperiodens utgång.

Jämte uttalet var förmågan att tala språket en färdighet som uppmärksammades under elementarläroverkets första verksamhetsperiod. Läroböcker med denna inriktning var Alfred Mays *Samtals-öfningar på engelska och svenska* (1 uppl 1839) och Jonas Ulrik Grönlunds *Lärobok i engelska språket* (1 uppl 1856, nyckel 1859). Den senare är en bearbetning efter tysken Heinrich Gottfried Ollendorff (1803—1865), som satt som sitt mål att på kort tid lära sina elever inte bara läsa och skriva utan också tala ett främmande språk. Dessa båda läroböcker hade redan nått sin femte respektive fjärde upplaga, när de blev föremål för språkkommissionens granskning, men hade då redan förlorat sin relevans för läroverksläraren. Som tidigare nämnts upphörde talövningar att vara ett obligatoriskt kursmoment 1859, medan föreskriften att målspråket om möjligt skulle vara undervisningsspråk ströks 1865. Utgivningen av de båda böckerna fortsatte emellertid in på 1880-talet, nu för andra studerandegrupper.¹⁰

Givetvis var läroverken trevande i sina försök att undervisa i engelska på ett sätt som kunde gagna »den praktiske mannen». Uppslag hämtades från utlandet, huvudsakligen från Tyskland men också från England och Frankrike, och det var inte ovanligt att stoff från i metodiskt avseende diametralt motsatta källor sammanfördes i en och samma lärobok.¹¹ Situationen blev en annan efter 1866, då språkkommissionen utfärdade generella riktlinjer för hur undervisningen skulle gå till.¹² I nybörjarundervisningens centrum ställdes en s k elementarbok innehållande styc-ken med lösryckta övningssatser att översätta växelvis till och från svenska. Så inövades böjningsformer och tillämpades regler som lärts utantill ur grammatiken. Det var en från Tyskland införd lärogång som kom att sätta sin prägel på läroböckerna i främmande språk under åtskilliga decennier.

Under ett läsår vartdera av 1870-, 1880- och 1890-talen blev lärobokslistorna från de allmänna läroverken sammanställda genom ecklesiastikdepartementets försorg och publicerade i *Bidrag till Sveriges officiella statistik* tillsammans med övriga uppgifter om läroverken.¹³ Här anges också vid vilka läroverk de olika läro-medlen tagits i bruk, varvid olika typer av läroanstalter hålls isär,

dels treklassiga, femklassiga och högre allmänna läroverk, dels en- och två klassiga pedagogier. Också vid några av de senare, de s k småläroverken, har det förekommit undervisning i engelska enligt dessa uppgifter, som härrör från sammanlagt ett 90-tal skolor. Statistiken är dessutom uppdelad i olika läromedelsgrupper. Det gör att man genast lägger märke till att ordböcker i engelska bara blivit använda vid de högre allmänna läroverken, dvs de som ledde fram till mogenhetsexamen. Mängden titlar tillhörande övriga grupper — å ena sidan »språkläror», å andra sidan »läseböcker och vittra författares arbeten» — är ansevärd. Många av läro-medlen i fråga har använts vid endast ett enstaka läroverk men det finns också enstaka böcker som lästs vid många läroverk. Av dessa skall här sådana nämnas som uppgivits av tio eller fler läroverk — de som passerar 10-strecket. Alla visar sig vara utgivna i Sverige. De högsta frekvenser som förekommer ligger i området 30—40 (se bilaga 6 a).

Läsåret 1876—77 är det första för vilket denna statistik föreligger. Detta läsår uppges ett 80-tal olika arbeten ha blivit använda i läroverkens engelskundervisning. Av svenskt ursprung är 28 av 30 s k språkläror, 22 av 50 läseböcker och litteraturutgåvor och samtliga 5 ordböcker. Till språkläror räknas inte bara rena grammatikböcker utan också nybörjarböcker i största allmänhet, ofta kallade elementarböcker, samt separat utgivna uttalsläror och samlingar med talövningar och skrivövningar. Denna grupp har därför mest att berätta om hur undervisningen kan ha gått till.

Under läsåret 1876—77 tycks rikriktningen ha varit stor. Det framgår av att 48 läroverk använde en och samma nybörjarbok, fastän det vid denna tid fanns en rad olika böcker att välja mellan. Efter Herléns *Engelsk språklära för elementarundervisningen* (1 uppl 1868 med annan titel) kommer med frekvenserna 17, 13 och 12 Mays nybörjarbok, Oldes uttalslära och ett alldeles nytt arbete, Mathesius' *Engelsk elementarbok* (1 uppl 1876). Både örebroläraren Erland Herlén (1823—1871) och den i kommittéarbete senare verksamme Nils Aron Mathesius från Skara (se avsnittet Formalbildningsideal och nyttosynpunkter) har i stort sett följt de riktlinjer som angetts av språkkommissionen.¹⁴ Det innebär att översättningsövningar och grammatikstudier getts företräde till fromma för en formell bildning. May däremot, som haft

språket helt i sin makt och därtill varit obunden av statliga direktiv, gav i sin lärobok från 30-talet träning åt »tungan», »örat» och »ögat» i nämnd ordning med praktiska färdighetsmål i sikte. Oldes »prononciations-lära» kan ha blivit använd tillsammans med vilken nybörjarbok som helst. Inga ordböcker passerar 10-strecket.

När det gäller läseböcker är det *Engelsk läsebok för den första undervisningen* (1 uppl 1873) av Carl Gustaf Morén som jämte Mays läsebok uppges ha blivit använd av mer än tio läroverk (frekvenser 24 och 20). Bland litteraturutgåvorna leder *The Sketch Book* och *The Alhambra* (frekvenser 19 och 13), båda av Washington Irving. De kan ha lästs i tyska upplagor, men de ingår också i Moréns *Urval ur engelska litteraturen* i sju häften, fyra med Irving-texter och tre med biografier och ett avsnitt ur Englands historia av Macaulay (se bilaga 7). Morén undervisade vid Tekniska elementarläroverket i Örebro och var otroligt produktiv som recensent, författare och utgivare av läromedel i engelska.¹⁵ Den fortsatta läroverksstatistiken håller inte alltid isär hans många läro- och läseböcker med snarlika titlar men ger klart belägg för att verk av hans hand vann stor spridning. Moréns namn är värt att lägga på minnet. Det kommer att nämnas också i följande kapitel, då i samband med engelskundervisning i teknisk utbildning.

Nästa läsår med läroboksstatistik, 1889—90, har antalet använda läromedel stigit till ett 90-tal. Publicerade inom landet är 29 av 31 språkläror, 22 av 52 läseböcker och litteraturutgåvor samt 10 av 12 ordböcker. Nu innehas ledningen av Ernst Gottfrid Calwagen vid Nya elementarskolan, tätt följd av Nils Aron Mathesius.¹⁶ Fem av Calwagens många alster lästes vid mer än tio allmänna läroverk. Det var *Engelsk språklära för skolor* (1 uppl 1882), *Kortfattad engelsk språklära med utsatt uttalsbeteckning* (1 uppl 1888), *Engelsk elementar- och läsebok* (1 uppl 1887), *Öfningar i engelskt talspråk efter Waddy's »English Echo» m.fl.* (1 uppl 1885) och *Öfversättningsöfningar till engelska* (1 uppl 1882). Den sista, med ett bihang innehållande examensstilar och med en separat nyckel, hade använts av 36 läroverk, medan statistiken för de båda språklärororna uppger en gemensam frekvens uppgående till 37. Den oftast anlitade elementarboken var emellertid skriven av Mathesius, och också hans *Engelsk skolgrammatik* (1 uppl 1878)

låg väl till — de har nämnts i årsredogörelserna från 39 respektive 32 allmänna läroverk.

Både Mathesius och Calwagen ingick som tidigare nämnts i en statlig kommitté, tillsatt 1878 för att åstadkomma en enhetlig uppställning av grammatikböcker i olika skolspråk. Båda utgav också läroböcker i tyska enligt gängse grammatiserande metod, som byggde på översättning av konstruerade satser från och till det främmande språket. De var måna om att samma slags övningar skulle förekomma i tyska och engelska, så att jämförelser mellan språken kunde företagas. Förhållandet att de båda konkurrenterna på läroboksmarknaden företrädde samma metodiska linje talar för att engelskundervisningens enhetlighet kan ha förstärkts under 1880-talet, detta trots quousquisternas försök att åstadkomma en förändring. Herléns språklära och Oldes uttalslära lästes alltjämt, vid 10 respektive 13 läroverk, men Mays läroböcker nämns nu bara av enstaka skolor. Hans produktion tillhörde en svunnen epok med andra mål för språkundervisningen, mål som emellertid vid tidpunkten för denna läromedelsregistrering var på väg att återupptagas av radikala reformvänner.

I läroboksstatistiken för läsåret 1889—90 kommer för första gången en ordbok över 10-strecket. Det är Nilsson-Widmark-Collin m fl: *Engelsk-svensk ordbok, med Walkers uttalsbeteckning* (1 uppl 1873—75), det första lexikon med denna form av uttalsbeteckning. Det uttal som beskrevs var emellertid ålderdomligt och har betraktats som en nordengelsk variant.¹⁷ Den vanligaste »lektytaren» var nu dels den som utgivits av Vilhelm Sturzen-Becker, nämligen *Engelsk läsebok* i två delar (1876—77) och Charles Dickens' *A Christmas Carol in Prose* (1 sv uppl 1869), dels några arbeten av Carl Gustaf Morén och *Engelsk läsebok jemte ordbok med uttalsbeteckning för skolan och sjelfstudium* (1880) av örebro-läraren Suno Gallus Wallström (f 1836).¹⁸ Sturzen-Becker hade utarbetat en egen beteckning för det engelska uttalet, enligt en recensent »den noggrannaste som hittills, så vidt vi veta, blifvit uttänkt».¹⁹ Via ordlistan till första delen av hans läsebok nådde hans uttalskod ett 30-tal läroverk. Wallström, vars bok samma år lästes vid 13 läroverk, använde visserligen den Walkerska transkriptionen men försökte beskriva ett modernt londonuttal. På skoluttalets liksom på undervisningsmetodikens område var stora förändringar förestående.

Det sista läsår med läroboksstatistik som ligger inom ramen för denna undersökning är 1899—1900. Antalet vid de allmänna läroverken använda läromedel i engelska visar nu en kraftig ökning, och bland de s k språklärorna märks ett nytt inslag: en londonkarta införd från England och väggplanscher från Wien. Det är en anmärkningsvärd nyhet, som förvisso gör det befogat att använda termen läromedel och inte läroböcker som överordnat begrepp. Utgivna i Sverige är 33 av 39 språkläror, 45 av 92 läseböcker och litteraturutgåvor och samtliga 12 ordböcker, alltså 90 av de över 140 arbeten som finns registrerade. Nu förflyktigas det tidigare intrycket av enhetlighet. Reformmetodiska arbeten, som under läsåret 1889—90 ännu inte hunnit slå igenom i någon större omfattning, gör sig nu bemärkta, samtidigt som traditionella arbeten envist håller sig kvar på läroverkens lärobokslistor. Resultatet blir en blandning av gammalt och nytt.

Dessa motsättningar är mest slående bland de läroböcker av skilda slag som i statistiken kallas språkläror. Konservatismen visar sig vara störst när det gäller grammatikböcker och översättningsövningar. Medan 38 läroverk använde Mathesius' skolgrammatik och 33 någon av Calwagens språkläror, tog 39 läroverk upp Calwagens översättningsövningar på sin läroboksförteckning. I dessa moment fanns reformmetodiska arbeten av Jon Arvid Afzelius, dels *Engelsk grammatik för skolor* (1 uppl 1892), dels *Öfningar i engelsk syntax* (1 uppl 1891), men de kommer på efterkälken med de blygsamma frekvenserna 14 respektive 13. Beträffande nybörjarböcker ligger det emellertid annorlunda till. Där leder Afzelius' *Engelsk elementarbok* (1 uppl 1887) stort med frekvensen 35 över Mathesius' elementarbok, som ännu lästes vid 20 läroverk. På samma sätt föredrogs en av Emil Rodhe från norska översatt *Lärobok i engelska språket för nybörjare* (1 sv uppl 1890), skriven av Knud Brekke (f 1855), framför Calwagens elementar- och läsebok; Brekkes bok togs i bruk vid 19 läroverk, Calwagens vid 11. Både Afzelius och Brekke utgick i sin nybörjarundervisning från talspråket och beskrev uttalet med hjälp av Henry Sweets fonetiska tecken. Genom deras läroböcker spreds kunskap om modern engelska och ett sydengelskt uttal.²⁰ Det kunde vara svårt att acceptera för läroverkslärare som själva skolats i den äldre traditionen.

Bland de mest använda läseböckerna befinner sig nu jämte

Sturzen-Beckers och Moréns, som alltjämt har ledningen, sådana som utarbetats av reformmetodikerna Emil Rodhe och Daniel Elfstrand, den förres läst vid 13, den senare vid 10 läroverk. Rodhes heter *Engelsk läsebok för nybörjare*, Elfstrands *Engelsk läsebok jämte ordlista och förklaringar för skolans högre klasser och till självstudium* (båda med 1 uppl 1892).²¹ Då de var avsedda för olika stadier, förefaller det troligt att elever som börjat med att läsa den ena fick fortsätta med den andra. När det gäller litteraturutgåvorna, som tidigare företrädesvis varit av utländskt ursprung, fanns det nu också en mängd svenska skolupplagor att tillgå, vilket kan förklara att bara två verk passerar 10-strecket. Det är C Masseys nöjsamma *In the Struggle of Life* (1 sv uppl 1897), med noter och realia av Afzelius, och Frances Hodgson Burnetts i Amerika och England bejublade barnbok *Little Lord Fauntleroy* (1 sv uppl 1895), förkortad och försedd med anmärkningar av Erik Lindgren.²² De har fått 19 respektive 15 val vardera. Om hur Elfstrand och Afzelius undervisade i engelsk ljudlära vid en sommarkurs i Uppsala har berättats i föregående kapitel, likaså om Afzelius' verksamhet av samma slag vid en sommarkurs i Göteborg. Båda använde självklart fonetiska tecken som uttalshjälp i sina läromedel i engelska. Rodhe och Lindgren höll sig däremot till de mera allmänt accepterade Walkerska »siffervokallerna», Rodhe på grund av påtryckningar från Fritzes förlag, där han som regel publicerade sig, och Lindgren därför att det äldre systemet överensstämde med hans ordboksarbete.

Tre ordböcker uppfyller nu 10-kriteriet, å ena sidan Viktor Ömans *Svensk-engelsk handordbok* (1 uppl 1872) och Carl Gustaf Björkmans *Svensk-engelsk ordbok* (1 uppl 1886—89), å andra sidan Wenström-Lindgrens *Engelsk-svensk ordbok* (1 uppl 1884—89). Den senare använder som nämnts Walkers uttalsbeteckning liksom Nilsson-Widmark-Collins lexikon som den ersätter men beskriver till skillnad från detta arbete ett sydengelskt uttal.²³ Någon ordbok med fonetisk transkription fanns ännu inte att tillgå.

Ännu är det för tidigt att sammanfatta vad som ur läromedelsituationen kan utläsas om de allmänna läroverkens engelskundervisning under åren 1850—1905. En iakttagelse som gäller de svenska läroboksförfattarna är emellertid på sin plats redan nu, och den gäller betydelsen av deras generationstillhörighet och stu-

diebakgrund. Språkmän som genomgått det tidiga 1800-talets helklassiska lärdomsskola och fått sin vidare skolning innan moderna språk blivit examensämne vid universiteten, var nödvändigtvis handikappade som författare av läroböcker i engelska, om de inte hade haft nära kontakt med England och engelsmän. Deras verk var ofta kompilat ur diverse tyska, engelska och franska källor, och i regel var den metodik de förmedlade antingen odeciderad eller latininfluerad. Detsamma gäller språklärare utan akademisk examen.

Till den äldre generationen hörde Calwagen (f 1829), till de icke-examinerade Mathesius och Morén²⁴, som båda var yngre än denne (f 1837 och 1846). Alla tre undervisade samtidigt i tyska, något som märks i deras sätt att närma sig engelskundervisningen. Särskilt Calwagen och Mathesius hade ambitionen att lägga en gemensam grammatisk grund i de båda språken. För Mathesius betydde detta, att han år 1900 kunde rekommendera sjunde upplagan av sin engelska elementarbok för privatskolor som ville pröva engelska som första och grundläggande språk. Genom att Calwagen så sent som 1892 avancerade till lektor vid Nya elementarskolan, förlängdes sannolikt den påverkan i konservativ riktning som hans läroböcker utövade både där och på annat håll. En metodisk schism mellan honom och en yngre, reformvänlig kollega ledde till en anmärkning mot den senare från skolans direktions hösten 1900. Calwagen hade då avgått med pension men ännu inte släppt sitt grepp om »Statens profskola». Bråket gällde nybörjarundervisningen i engelska, för vilken en lärobok av Calwagen var föreskriven. Det utmynnade i en besvärsskrivelse till Kungl Maj:t från den förorättade reformläraren²⁵ och väckte berättigat uppseende.

Situationen var annorlunda för Sturzen-Becker, som fastän han åldersmässigt ligger mellan Mathesius och Morén ändå utbildningsmässigt tillhör en senare generation, klart skild från den som Calwagen representerar. Han hade haft tillfälle att studera ny europeisk lingvistik och modern litteratur i Lund och kunnat fördjupa sig i anglistiken hos George Stephens i Köpenhamn. Gynnsamma förhållanden inträdde emellertid inte förrän mot slutet av undersökningsperioden, då germanska språk hade blivit en självständig disciplin och då engelskfödda lärare hade fått anställning vid svenska universitet och vid Göteborgs högskola. Dels

förbättrades därigenom språklärarytbildningen avsevärt, dels gjorde de engelska universitetslektorerna en värdefull insats som medarbetare till och granskare av läroböcker i sitt modersmål. Här ligger förklaringen till Afzelius', Elfstrands och Rodhes nyskapande insatser som läroboksförfattare i engelska.

Att de läromedel som valdes av flest läroverk i regel upplevde många upplagor fick långtgående konsekvenser för engelskundervisningens innehåll och utformning. Inflytandet från lärare med en ensidigt klassisk skolning blev på så sätt bestående in i vårt eget århundrade, långt efter det att yngre läroboksförfattare började kunna få stöd av ett vetenskapligt studium av modern engelska. Parallellt därmed samlades dock erfarenheter av sällskapet Quousque tandem språkprogram tack vare de direktmetodiska läroböckerna. Hur engelskböcker införda från utlandet var beskaffade i fråga om innehåll och metodik kommer härnäst att behandlas.

Läromedel införda från utlandet

I tidiga skeden av engelskundervisningens historia var det vanligt att läroböckerna hämtades från utlandet. Som exempel kan nämnas 1700-talet, då tyska läroböcker låg närmast till hands, och början av 1800-talet, då det förekom att läromedel överfördes direkt från England.²⁶ Införseln fortsatte, men dess betydelse minskade givetvis efter hand som det publicerades läroböcker i engelska anpassade efter svenska förhållanden. Varför den fortsatte ännu 1850—1905 är en fråga som bör vara möjlig att besvara, när vi konstaterat vad slags läromedel införseln gällde.

Som tidigare nämnts upptog årsredogörelserna från läroverken 1860 och 1865 en tysk språklära. Det var Ludwig Gantters *Praktische Schul-Grammatik der Englischen Sprache* (1 uppl 1849). Gantter var engelsklärare i Stuttgart. Hans bok prisades 1868 av språklektorn i Umeå, Jacob Oskar Högstadius (1828—1903), som företagit sig att översätta delar av den för att på så sätt få fram en lärobok i enlighet med språkkommissionens riktlinjer.²⁷ Troligen lästes den också vid universitetet, åtminstone i Lund, där den 1877 rekommenderades i Lidforss' handskrivna examensfordringar.²⁸ Akademiska engelskstudier bedrevs i stor utsträckning i tysk kurslitteratur. Då tyskan låg före engelskan i språkföljden

vid läroverken, är det förklarligt om engelskläraren i sin undervisning tog till för honom välkända tyskspråkiga arbeten, i synnerhet i de högsta klasserna. Det kan tas för givet att övriga icke-svenska läromedel som användes läsåret 1859—60, en nybörjarsbok, några parlörer och läseböcker och åtskilliga litterära texter, likaledes var tryckta i Tyskland.

Vilka utländska engelskböcker som togs i bruk vid läroverken under 1800-talets tre sista decennier ger den tidigare anförda läroverksstatistiken uppgift om. Som framgått av närmast föregående avsnitt visar de olika läromedelskategorierna härvidlag olika profiler. När det gäller arbeten som klassificerats som språkläror och ordböcker var de utländska inslagen få, men bland läseböcker och litteraturutgåvor utgör de hela tiden mer än hälften av det sammanlagda antalet titlar. I statistiken för läsåren 1889—90 och 1899—1900 uppges tryckort inte bara för alla svenska utan också för flertalet utländska arbeten, något som gör det möjligt att notera från vilka länder införseln skett. Vanligast är import från Tyskland. Långt efter kommer England, Danmark, Norge och Finland i nämnd ordning (se bilaga 6 b) med arbeten som bl a vittnar om Quousque tandem-rörelsens nordiska förankring. Gemensamt för alla de införda läromedlen är att deras spridning var obetydlig. Bara två av dem, en serie väggplanscher och en bok av Marryat, kom till användning vid mer än fem läroverk, och ingendera nådde upp till frekvensen 10.

Den största införseln företogs som nämnts för att tillgodose läroverkens behov av engelsk lektyr, framför allt i form av kommenterade litteraturutgåvor. Procentuellt var inslaget av utländska upplagor störst under de två första statistikåren, innan den svenska utgivningen av engelsk litteratur för skolbruk hade kommit i gång i större skala, men reellt kulminerade antalet införda litteraturutgåvor läsåret 1899—1900. Mest importerades skönlitteratur som ingick i prisbilliga tyska serier, såsom »Collection of british authors» från Tauchnitz' förlag i Leipzig, »English authors» från Velhagen & Klasing i Bielefeld och »English authors for the use of schools» från Friedberg & Mode, Berlin. Det förekom också att tyska läseböcker i engelska språket togs i bruk i Sverige, t ex *British Classical Authors*, utgiven av L Herrig (65 uppl Braunschweig 1889, 1 uppl 1850). Med reformrörelsen följde läsmaterial infört direkt från England, såsom Aisopos'

fabler i serien *Books for the Bairns, Arabian Nights' Entertainments* och *The Wide World Magazine*. Enstaka textsamlingar hämtades från nordiska länder, nämligen Charles Dickens: *Skizzer i Udvalg* (Kristiania 1881), K L Sommerfelt: *Nyeste engelske Forfattere i Udvalg* (Köpenhamn 1884), T J Hansen: *Illustreret engelsk Laese-og Talebog* i tre delar (Köpenhamn 1891), Otto Jespersen: *Engelsk Laesning for Mellemlasserne* (Köpenhamn 1891) och Elin Forsten & Anna Bohnhof: *English Reader* (Helsingfors 1895).

De flesta från utlandet hämtade »språkläror» behandlar uttalet och det engelska talspråket. Av äldre datum är Crumps *English as it is spoken* (1 uppl Berlin 1855) men helt ny Krons *The little Londoner. Englische Realien in modernem Englisch /.../ Ein Hilfsmittel zur Weiterbildung in der lebenden Umgangssprache auf allen Gebieten des täglichen Lebens* (1 uppl 1897). Båda blev senare utgivna i Sverige.²⁹ Norrmannen August Westerns *Engelsk Lydlaere for skolor* (Kristiania 1882) och samme språkmans *Kurze Darstellung der englischen Aussprache /.../* (Heilbronn 1885) finns upptagna redan i 1889—90 års statistik, och under sekelskiftesåret nämns Henry Sweets *Elementarbuch des gesprochenen Englisch* (3 uppl Leipzig 1891) och True-Jespersens *Spoken English* (3 uppl Leipzig 1895), som blivit använda vid vardera ett läroverk. Alla fyra har fonetisk transkription, och det är troligt att de tjänat till vidareutbildning av engelskläraren snarare än som läroböcker för hans elever. Två från Danmark införda nybörjarsböcker är emellertid klart elevcentrerade, en »bildelementarbok» och en »bildglosbok», båda tillhörande Thora Goldschmidts serie *Sproglig Anskuelses-undervisning* (Köpenhamn 1892) och senare överförda till svenska.³⁰ Det var alltså övervägande reformpedagogiska »språkläror» som infördes. Hit räknas också de tidigare nämnda hjälpmedlen för en åskådlig undervisning: karta och planscher.

Den stora variationsvidden med avseende på vid de allmänna läroverken använda läromedel i engelska tyder på att enskilda lärare hade möjlighet att påverka läromedelsvalet. När det gäller läroböcker införda från utlandet kan det ha varit tillfälligheter som avgjort, vilken bok som blivit känd av engelskläraren och kunnat införskaffas i tillräckligt antal för att användas i hans undervisning. En jämförelse med kursfordringarna vid universiteten ger

dock vid handen, att det många gånger var erfarenheterna från de egna studieåren som blev avgörande. Sålunda rekommenderades studenterna att läsa valfri engelsk skönlitteratur i tyska billighetsupplagor, och såväl Herrigs antologi med texter av brittiska klassiker som Sweets och Westerns arbeten om talspråk och uttal ingick i examenskraven för betyg i germanska språk i kandidatexamen, den förra i Lund, de senare i Uppsala.³¹ Naturligtvis var det en fördel i alla kursmoment att få undervisa om stoff som man tidigare läst in för en tentamen.

Här kan erinras om uppsaladocenten Axel Erdmanns uppfattning att de blivande språklärarna under sin utbildning borde få tillfälle att bekanta sig med alla de läroböcker som de senare kunde tänkas använda i sin egen undervisning. Uppenbarligen menade han att de språkstudierande självklart måste behärska stoffet i de läroböcker som redan var i bruk vid läroverken: eftersom Shakespeare alltjämt lästes vid åtskilliga läroverk, skulle Shakespeare också ingå i den akademiska studiekursen. Vad vi här sett exempel på är emellertid det omvända förhållandet: att läroverkselevernans undervisning i viss utsträckning bestämdes av den utländska kurslitteratur som deras lärare hade studerat vid universitetet. Det var falliet under hela den period som har undersökts. I all synnerhet gäller det verk av skönlitterära författare.

Valet av skönlitteratur

Det kan förväntas att valet av skönlitterära författare att läsas av de allmänna läroverkens engelskelever undergick en avsevärd förändring från 1850 till 1905. Låt oss se om denna förväntan motsvaras av förhandenvarande förhållanden.

Som utgångsläge har vi Elof Nilssons provårsuppsats angående litteraturvalet 1859—60. Han nämner följande författare: Washington Irving och Walter Scott med vardera tre arbeten, Bulwer-Lytton, Oliver Goldsmith och Frederick Marryat med vardera två och slutligen James, vem det nu kan vara, samt Macaulay och Shakespeare med ett verk var. Här finns såväl 1600- som 1700-talsengelska representerad och bland 1800-talsförfattarna inte bara engelsmän utan åtminstone en skotte och en amerikan. Vi kan utgå ifrån att alla de lästa arbetena var sådana som engelskläraren kommit i kontakt med under sina studieår vid universitetet.

Som tidigare nämnts hade bara två av de litteraturutgåvor som Nilsson räknar upp blivit tryckta i Sverige, nämligen Goldsmiths prästgårdsroman och Irvings berättelse om Columbus. *The Vicar of Wakefield* har ett långt förflutet som studiematerial i svensk engelskundervisning.³² Den blev redan 1798 utgiven i en svensk upplaga för att läsas av studerande i Uppsala och trycktes på nytt 1846 och 1853, sista gången »edited with notes by George Stephens Esq.» Jämte *The Life and Voyages of Christopher Columbus* hade den av 1843 års skolrevision blivit rekommenderad som särskilt lämplig för den tidens frivilliga gymnasieundervisning i engelska.³³ Dess popularitet höll i sig. Så sent som 1881, i ett cirkulär till eforalstyrelserna från chefen för ecklesiastikdepartementet³⁴, anses det vara »önskligt» att Goldsmiths roman inköptes i 10—15 exemplar av alla högre allmänna läroverk för att användas vid det muntliga examensprovet. Ännu 1889 uttrycker sig quousquisten Olof Peter Behm i följande ordalag, när han beskriver målet för den lästräning han bedriver på halvklassisk linje: »förmåga att fatta innehållet av arbeten på engelska, t ex 'The Vicar of Wakefield', som vanligen förelägges till översättning i studentexamen».³⁵ Det behöver emellertid inte betyda att han använde denna text i sin undervisning. I den muntliga prövningen krävdes enligt det nämnda cirkuläret översättning »jembväl af författare, hvilkas skrifter ej blifvit vid läroverket lästa».

1860-talets läroboksutgivning medförde knappast någon förnyelse med avseende på litterära texter. Då trycktes separata svenska kommentarer till tyska utgåvor av Irvings *Sketch Book* (Högstadius 1865) och *Tales of the Alhambra* (Morén 1866), och då utgavs Shakespeares *Macbeth* (Callerholm 1867) — *Julius Caesar* följde inom kort (Himmelstrand 1872) — samt avsnitt ur Scotts *Tales of a Grandfather* (Bergendal 1864) och slutligen Dickens' *A Christmas Carol in Prose* (Sturzen-Becker 1869). Bara Dickensutgåvan innebar något nytt, och det var också den enda som upplevde en andra och tredje upplaga.³⁶ Under det tidiga 1870-talet gjorde Morén som tidigare nämnts en satsning omfattande sju texter av Irving och Macaulay. Hans serie hade med säkerhet fortsatt, om han inte mött kritik från Adolf Hedin beträffande valet av och kommentarerna till de tre texterna av Macaulay.³⁷ Dennes historiska och biografiska »afhandlingar» ansågs av Hedin och

andra vara alltför svåra som skollektyr.

Shakespeare, Goldsmith, Scott, Irving, Dickens och Macaulay återkommer i läroverksstatistiken för läsåret 1876—77. De har sällskap med Sheridan, Longfellow, Marryat och Miss Yonge, som alla företräds av mer än ett arbete, samt Bulwer, Cooper, Mrs Craik, Jerrold och Thackeray med ett verk vardera. Av Shakespeares lästes framför allt *Julius Caesar*, *The Merchant of Venice* och *Macbeth*, men vid enstaka läroverk också *Hamlet*, *A Midsummer Night's Dream* och *The Tempest*. Av Scott nämns utöver morfarsberättelserna *The Lady of the Lake* och *Ivanhoe*. Miss Yonge och Mrs Craik hade liksom Marryat och Cooper gjort sig kända som författare för ungdom. Trots att de lästes i utländska utgåvor, dvs utan svenska kommentarer, måste deras verk ha hälsats med glädje av de allmänna läroverkens engelskelever.

Inslaget av ungdomsböcker och annan samtida litteratur ökade läsåret 1889—90, då läroboksförteckningarna tar upp påfallande många sjö- och äventyrsromaner. Av Marryat, som jämte Goldsmith och Bulwer finns representerad i rekommendationerna för det muntliga examensprovet³⁸, förekom inte mindre än fem böcker, alla införda från Bielefeld i Tyskland. Det var *The Children in the New Forest*, *Masterman Ready*, *The Settlers in Canada*, *Peter Simple* och *The Three Cutters*. Bland nya namn märks Henry Rider Haggard med *King Solomon's Mines*, George Eliot med *Silas Marner* och Florence Montgomery med *Misunderstood*, samtliga i Tauchnitz-editioner från Leipzig. Tyngdpunkten ligger dock alltjämt på tidigare etablerade författare. Sålunda lästes sex olika verk av Dickens, fem av Scott, tre av Irving, tre av Macaulay, ett av Shakespeare och ett av Sheridan. Shakespeares *Julius Caesar* och Sheridans lustspel *The Rivals* var nu ensamma om att representera 1600- och 1700-talsengelskan. Båda hade valts som »öfversättningslitteratur» av två läroverk.

Det är inte förrän nästa statistikår, läsåret 1899—1900, som den nya skönlitteraturen på allvar börjar konkurrera med verk av äldre datum. Nu valdes exempelvis böcker av Conan Doyle, Jerome K Jerome, Rudyard Kipling, Robert Louis Stevenson och Mark Twain, såsom *The Memoirs of Sherlock Holmes*, *Three Men in a Boat*, *Mowgli Stories*, *The Pavilion on the Links* och *The Adventures of Huckleberry Finn*. De nämnda böckerna av Kipling och Stevenson fanns i svenska, kommenterade utgåvor

(Lindgren 1896, Rodhe & Harvey 1898)³⁹, men varken de eller någon av de övriga användes i någon större omfattning. Preferensen för C Masseys humoristiska roman med handlingen förlagd till London liksom för den populära barnboken om »lille lorden» har redan nämnts. Andra böcker med någorlunda stor spridning var Marryats berättelse om barnen i Nya skogen, barnboken *Shreds and Patches* i två delar av Leigh Fry, Ouidas *Frescoes and Other Stories* och Anna Sewells hästbok *Black Beauty*, de tre sista i svensk utgivning (Persson 1892, 1896, Harvey 1899, Wendell 1893)⁴⁰. De gamla mästarna finns emellertid kvar på läroboksförteckningarna: Scott, Irving, Macaulay, Dickens och Thackeray, ja, även Shakespeare som nu lästes vid ett enda läroverk.

Mycket talar för att de gamla klassikerna kunde vänta sig en renässans efter läroverksreformen 1905. Utgivaren av en engelsk lyrikantologi, läroverksläraren Hans Romberg (f 1870), gick detta år till storms mot »de moderna tendenserna» och den »faddhet» som han ansåg prägla litteraturvalet i läroverkens högre klasser. Samtidigt välkomnade han en ny Dickensutgåva för skolbruk, *Four Tales from the Pickwick Papers* (Brunell 1903). En volym dikter av Byron och Tennyson (Ernst 1904), valda och kommenterade för att användas vid läroverken, bör också ha kunnat tillfredsställa honom. Vad Romberg krävde var nämligen litteratur ägnad att ge en filologisk och litterär bildning.⁴¹ Pendeln, som före sekelskiftet svängt från gammalt till nytt, tycks alltså några år senare ha varit på väg tillbaka.

En återblick

Sammanfattningsvis kan följande noteras beträffande läromedelssituationen i engelska vid de allmänna läroverken från sekelsmitt till sekelslut. För det första har vi funnit att många olika engelskböcker var i bruk under ett och samma läsår, något som tyder på att undervisningen vid ett läroverk kan ha skilt sig avsevärt från vad ett annat läroverk hade att erbjuda. Läsåret 1859—60 finns sålunda inemot 40 olika titlar upptagna i årsredogörelserna, 1876—77 nämns ett 80-tal och 1889—90 ett 90-tal, medan det sammanlagda antalet titlar tio år senare uppgår till ett 140-tal olika »ordböcker», »språkläror», »läseböcker och vittra författares arbeten». Mest användes i Sverige producerade läromedel, men

när det gäller litteraturutgåvor var införseln stor. I det avseendet råder ingen större skillnad mellan de tre läsår från vilka en officiell läroverksstatistik finns att tillgå. De inhemska läroböckerna utgör hela tiden ca 65% av samtliga titlar men något mindre än hälften av de skönlitterära utgåvor som lästes. Endast bland svenska läroböcker kunde spridningen bli stor. Frekvenser och införselländer finns angivna i bilagorna 6 a och 6 b.

För det andra visar granskningen av de mest använda arbetena att olika epokers engelskböcker hade olika karaktär. I början av den undersökta perioden var läroböckerna trevande och mångfasetterade, i mitten likriktade på grund av centraldirigering och mot slutet präglade av två läger, företrädande motstridiga uppfattningar om engelskundervisningens mål och medel. Efter sekelskiftet utgavs alltså läroböcker som var skrivna av språklärare med en ensidigt klassisk skolning. Det fick en fördröjande effekt på den innehållsliga och metodiska utvecklingen av läroverkens engelskundervisning. Att mängden samtidigt använda läromedel var så stor vid 1900-talets början beror helt enkelt på en anhopning av utdöende hjälpmedel parad med en anstormning av reformmetodiska arbeten.

Valen mellan de många läromedel som stod till buds accentuerade spänningen mellan talesmän för en medborgerlig bildning och företrädare för en övervägande formell bildning, dvs mellan lärare som ville *ge färdigheter* i det främmande språket och sådana som i stället syftade till att inplanta *kunskaper* om det. Den pragmatiska inställningen har vi märkt flest spår av i början och i slutet av undersökningsperioden. I engelskundervisningen var den tydlig under de decennier före och efter 1850 då Alfred May dominerade läroboksmarknaden, och den blev om möjligt ännu mer uttalad under 1890-talet och åren närmast därefter, då reformrörelsen tack vare insatser av Afzelius, Rodhe och Elfstrand lyckades göra sig gällande också inom de till sin konstitution klart konservativa allmänna läroverken. Formalbildningsideologin hade hela tiden sina trogna förespråkare. Den var fast förankrad inom läroverkslärarkåren och fick sina positioner stärkta genom två statliga likriktningsdokument i språkfrågor, publicerade 1866 och 1882. Resultatet kan studeras i engelskböcker utarbetade av Mathesius och Calwagen. Den senare dikterade villkoren för Nya elementarskolans och därmed också för många andra allmänna läro-

verks undervisning i tyska och engelska under åtskilliga decennier.

Båda inställningarna, den statiska som såg till formen såväl som den dynamiska som satsade på innehållet, har kunnat leda tillbaka till språklärarnas egen utbildning. En del av den kurslitteratur som rekommenderades för de akademiska engelskstudierna har återfunnits på läroboksförteckningarna från de allmänna läroverken, och det gäller inte bara arbeten utgivna i Sverige, utan också sådana som införts från Tyskland, England, Norge och Danmark. Inflytandet från Lund har därvid befunnits vara konserverande, medan inflytandet från Uppsala har visat sig verka i progressiv riktning. Det är vad som kunde förväntas utifrån kännedomen om de olika examensfordringarna vid lärosätena i fråga. Gemensamt för Lund och Uppsala är dock alltifrån 1890-talet de engelskfödda universitetslektorernas livgivande inflytande på läromedelsproduktion och språkläraryt utbildning. Det fick kraftiga återverkningar på de allmänna läroverkens undervisning i engelska språket.

6. Sammanfattning och diskussion

Undersökningen av förhållandena vid de allmänna läroverken har visat hur undervisningen i engelska breddades i tre etapper under åren 1850—1905. Från att 1856 ha blivit ett obligatoriskt ämne för elever som dispenserades från läsningen av klassiska språk, togs engelskan 1878 upp också på den då inrättade halvklassiska linjens timplan. Vid nästa stora läroverksreform, 1905, blev engelska ett språk som skulle läsas av läroverkens alla elever, såväl i realskolan från och med fjärde klassen som i latin- och realgymnasiets alla klasser.

Engelskan ryckte också successivt fram i språkföljden. I början av den undersökta perioden var det stora flertalet elever helklassiker, dvs de läste både latin och grekiska. Av dem kunde engelska då liksom senare läsas endast som ett tillvalsämne, varvid det blev femte främmande språk vid sidan av och jämställt med ett annat tillvalsämne, hebreiska. Under mellanperioden lästes engelska som fjärde språk av halvklassikerna i utbyte mot grekiska, som dock haft en förmånligare rangplats, och som andra språk av realarna, för vilka språkföljden alltsedan 1859 varit tyska, engels-

ka, franska. Reformen 1905 gjorde engelskan till andra språk efter tyskan för samtliga elever, en lösning som möjliggjordes av att såväl latin- som franskstudierna uppskötts till gymnasietadiet. Som synes fick engelskundervisningen ökat utrymme i takt med att de döda språken tvangs »maka åt sig». Förslag om att läroverkets språkundervisning skulle börja med engelska väcktes alltifrån 1850-talet upprepade gånger av enskilda förslagsställare. Strax före sekelskiftet önskade en statlig utredning få en prövning till stånd av engelskans lämplighet som begynnelsespråk.

När den gamla skolorganisationen under 1850-talet ersattes med ett elementarläroverk utan tvånget att läsa klassiska språk, var det för att ge utrymme åt en medborgerlig bildning bredvid den ensidigt klassiska som lärdomsskolan och det gamla gymnasiet hade gett. Under en övergångsperiod var målet för engelskundervisningen i överensstämmelse härmed att ge praktiska färdigheter, i synnerhet i läsning. Med införandet av en avgångsexamen vid läroverket ändrades det emellertid till att bli en säker kunskap om språkets allmänna lagar, visad genom skriftlig översättning från svenska till engelska. Detta mål, gemensamt för all språkundervisning vid elementarläroverket, förtydligades 1866 av en språkkommission, som också anvisade medel att nå det. Det var i första hand en allmän språklig bildning som eftersträvades, inte praktiska färdigheter i de enskilda språken. Grammatikstudiet var det centrala, och det bedrevs medelst inläring av paradigm och regler, åtföljd av grammatisk analys av texter och tillämpande översättningsövningar. Från mitten av 1880-talet pågick emellertid en intensiv debatt om språkundervisningens mål och medel. År 1895 blev talövningar obligatoriska och 1905 sattes litteraturläsningen i centrum, varvid det framhölls att de valda texterna borde ge kännedom om land och folk. Målsättningen för realskolan omfattade bl a högläsning med ett vårdat uttal och förmågan att uppfatta och besvara enkla frågor på engelska i anslutning till den lästa texten. Grammatikstudierna betraktades nu som ett medel, inte som ett mål i sig. Kravet på att översättning skulle övas från och till engelska kvarstod dock oförändrat.

Förändringarna speglas av de läromedel som togs i bruk vid de allmänna läroverken. Pionjärverk med en praktisk inriktning, tillkomna under 1830- och 1840-talen, var en tillgång under den första trevande tiden, och några av dem fortsatte att användas

tills en ny språkkommitté med sina direktiv 1881 ytterligare likrikade språkundervisningen. Vanligast efter 1866 var dock elementarböcker som krävde att det nya språket konstruerades fram och som därför hade tyngdpunkten lagd på reglerna för konstruktionen. Alltifrån slutet av 1880-talet fick de grammatikfixerade läroböckerna uppleva konkurrens från reformmetodiska arbeten. Dessa betonade imitation, syftade till språkfärdigheter och utgick från ljudläran och det engelska talspråket. På uttalsfronten stod striden mellan den gamla Walkerska och den nya Sweetska uttalsbeteckningen, dvs mellan s k siffervokaler å ena sidan och fonetisk skrift å den andra, en tvistefråga som inte bara gällde transkriptionssättet utan också valet mellan ett äldre nordengelskt och ett modernt sydengelskt uttal. Vid tiden för sekelskiftet avgick reformvännerna på denna punkt med segern i och med att den Afzelius-Elfstrandska uttalsbeteckningen började bli allmänt accepterad. I andra avseenden blev de nödsakade att modifiera sitt program för att göra det gångbart vid de allmänna läroverken. Den förmedlande metodik som förordades inför läroverksreformen 1905 fanns då redan företrädd i en del nya läromedel i engelska.

Vilka argument har med växlande framgång förts fram till engelskundervisningens försvar under åren 1850—1905 och vilka har använts mot dess vidare utbredning? Enklast kan argumentationen sammanfattas utifrån tre aspekter: en pedagogiskt metodisk, en praktisk och en allmänt kulturell. I första fallet rör det sig om interna kriterier, i de båda senare kommer externa faktorer in. En översikt kompliceras av att ett och samma argument vid skilda tidpunkter och i skilda läger tillmätts olika betydelse. Det är också svårt att renodla de tre perspektiven.

Pedagogiskt metodiskt har engelska språkets karakteristiska av somliga uppfattats som en nackdel, av andra som en fördel. Grammatiken ansågs t ex alltför lätt så länge det huvudsakliga målet var att ge en formell bildning, men när syftet i stället var att ge praktiska färdigheter kom engelskan till sin rätt såsom det språk som man lättast kunde lära sig tala och skriva. Därtill uppgav en reformlärare, att det var lättare att intressera eleverna för engelska än för något annat främmande språk, en iakttagelse som kan kopplas till den rika förekomsten av engelskspråkiga ungdomsböcker. Att det engelska uttalet var svårt upplevdes inte som

någon nackdel ur formalbildningssynpunkt, snarare tvärtom, eftersom uttalsläran med sina många regler, anmärkningar och undantag kunde utgöra en kompensation för den alltför lätta formläran. Den engelska syntaxen ansågs likaså vara tillräckligt komplicerad för att kunna tjäna till intellektets träning. Många språklärare fann det slutligen vara en fördel, att engelskan var ett germanskt språk men samtidigt innehöll rikligt med romanska språkelement. Detta särdrag bidrog till att dess ställning som skolspråk kunde försvaras av både tysk- och franskontusiaster.

Alla tycks ha varit eniga om nyttan av engelskkunskaper »på det praktiska livets särskilda vädjobanor», som det uttrycktes i 1887 års proposition, men det rådde delade meningar om i vilken utsträckning de allmänna läroverken skulle tillgodose dylika behov. Innessegrupperna var många och olikartade. Även lokala variationer har noterats, med en särskilt positiv inställning i kuststäder. Västsverige försökte gång på gång hävda sina behov och Norrlands har skyttat. Att kunna engelska var betydelsefullt för åtskilliga yrkeskategorier inom handel och sjöfart liksom för finans- och industrimän och för tjänstemän vid bank och post, järnväg och telegraf i landet i dess helhet. För andra var det en förutsättning för att kunna följa med utvecklingen inom ett specialområde. I detta sammanhang framhölls den engelskspråkiga facklitteraturens och fackpressens stora värde för ingenjörer och lantbrukare, läkare och veterinärer, naturforskare och matematiker, jurister och lärare. Mot slutet av undersökningsperioden uppgavs engelskan vara oöverträffad som mellanfolkligt kommunikationsmedel. Långt tidigare hade den förutspåtts en framtid som »universalspråk». Språkets praktiska betydelse framhölls givetvis starkast av dem som stod i opposition mot förhandenvärande lärda bildningsideal och värnade om en medborgerlig bildning.

När det gäller synen på engelska som ett världsspråk förenas praktiska och kulturella aspekter. Civilisationen kom västerifrån, hävdade en av landets främsta skolmän vid slutet av 1850-talet, och i ett kommittébetänkande 1884 betecknas engelska som världens mest utbredda kulturspråk. I ett tidevarv då estetiken sattes på piedestal, tillmättes kännedomen om ett lands skönlitteratur stor betydelse i bildningssammanhang. Den engelskspråkiga litteraturen bedömdes allmänt som ypperlig. Den var »kärnfull och

rik», den var protestantisk till skillnad från den franska och ansågs ha stora etiska förtjänster. Shakespeare, Milton, Byron, Macaulay, Thackeray och Dickens var de giganter som nämdes och som en bildad man borde kunna läsa på originalspråket. Här sammanfaller de kulturella aspekterna med läroverkens pedagogiska mål. Dock sattes engelska språket efter det tyska i den språkföljd som föreslogs av stora läroverkskommittén 1902. Rangordningen avgjordes nämligen inte enbart av de olika språkområdenas kulturyttringar. Som grundläggande språk, avsett att för eleverna klargöra de språkliga begreppen, hade tyskan obestridligen formella kvaliteter som engelskan saknade. De ansågs ge tyska språket ett större pedagogiskt värde.

Argument som man i efterhand saknar bland dem som offentliggjordes som stöd för engelskundervisningen blir tysta vittnesbörd om de allmänna läroverkens bristande verklighetsförankring och ensidiga inriktning mot en formell bildning. Emigrationen, som berörde en så stor del av svenska folket under den epok som behandlats, nämns ingenstans, ej heller de många från England och Amerika utgående folkrörelser som engagerade sinnena: nykterhetsrörelsen med godstemplarorden, religiösa rörelser såsom metodismen, baptismen och frälsningsarmén, kampen för kvinnans emancipation och för en till alla samhällsskikt utvidgad rösträtt. Tydligt förutsattes det, att den som hade utgått från ett läroverk inte skulle befatta sig med dylika samhällsföreteelser, som hörde »folket» och inte bildningen till. Alla läroverkselever hade dock ej sin hemvist i »de s k ståndspersonernas klass» eller ens i »medelklassen»; också »de egentliga kroppsarbetarnas klass» var företrädd.¹ Terminologin härrör från 1899, men redan i 1856 års läroverksstadga (§ 140) talas det om de »medellöse», som helt befriades från terminsavgifter. Läroverken hade alltså en bred rekrytering.

När det gäller nationalekonomiska frågor är det svårt att genomskåda spelet bakom kulisserna. Sålunda förefaller det troligt, att engelskans snabba framryckning just 1856 kan kopplas till ett intresse för engelska investeringar i svenskt näringsliv², men där om sägs ingenting i de granskade dokumenten. Ej heller talas det i klartext om engelsk industrialism och imperialism, och endast i undantagsfall nämns England som Sveriges viktigaste handelspartner, möjligtvis för att inte skada landets tyska förbindelser.

Till synes var det främmande för utredare och beslutsfattare liksom för flertalet lärarkollegier och enskilda lärare att se läroverksundervisningen i ett ekonomiskt perspektiv utöver det snävt skol-ekonomiska. Den i skolår och veckotimmar utmäta undervisningstiden skulle helt enkelt fördelas på ett för läroverkens traditionella målsättning fördelaktigt sätt. Faktum kvarstår dock, att engelska språket trots allt hävdade sig tämligen väl under det sista halvseket före läroverkens omdaning 1905.

Den vanliga uppfattningen att engelskundervisning är ett sentida fenomen i vårt land har alltså visat sig vara en missuppfattning. Dess grund är dock uppenbar. Dels minns vi gärna en äldre generation av klassiskt skolade humanister med blott och bart läskunskaper i engelska språket och glömmar att det fanns andra vägar genom de allmänna läroverken än den helklassiska. Dels var antalet läroverkselever som nådde fram till avgångsexamen ringa under den undersökta perioden: i början av 1870-talet utexaminerades i medeltal blott och bart 539 latin- och 75 realstudenter per år, ett kvartssekel senare 535 och 315 av vardera slaget.³ Studentkunskaper i engelska förvärvade inom ett allmänt läroverk kan därför inte ha märkts särskilt mycket i samhället i stort.

De anförda siffrorna säger givetvis ingenting om hur många svenskar som var engelskkunniga vid denna tid. Den kvinnliga ungdomen bidrog exempelvis föga till antalet studenter. Flertalet som lärde sig engelska mot slutet av 1800-talet gjorde det utan att passera ett allmänt läroverk. Deras studier var förlagda till läroanstalter av annat slag eller också skedde de under icke-skolmässiga former. Villkoren för dylik engelskundervisning kommer att skildras i nästa kapitel.

Noter till kapitel 2

1. E Staaf & G Martin: De moderna språkens ställning i svensk skolundervisning, i Skolkommissionens betänkande II. Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922.
2. K Nordlund: Linjedelningen vid de svenska gymnasier. En historisk översikt, i Läroverksöverstyrelsens gymnasieutredning. Sthm 1921.
3. Betänkande med utredning och förslag angående begynnelsepråket i realskolan avgivet av inom ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga. SOU 1938:22. Sthm 1938.
4. B Thorén: De moderna språken, i Sjöstedt C E (red): Studentexamen 100 år. Sthm 1963. Hundra års undervisning i moderna språk, i Pedagogisk tidskrift. Minnesskrift 1865—1964. Lund 1964.
5. G Richardson: Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet. Göteborg 1963. O Wennås: Striden om latinväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet. Uppsala 1967. S Åstrand: Reallinjens uppkomst och utveckling fram till 1878. ÅSU 137. Sthm 1976.
6. W Sjöstrand: Pedagogikens historia III:2. Utvecklingen i Sverige under tiden 1805—1920. Lund 1965.
7. I Bratt: Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905. Studia Psychologica et Paedagogica 58. Lund 1982.

Tiden fram till 1870

1. ÅSU 137 s 63 f.
2. ÅSU 139 s 107, 116, 128, 135.
3. Statistiska upplysningar om svenska elementarläroverket, utgifne af den vid tredje allmänna läraremötet för ändamålet nedsatta kommitté. Sthm 1855, s 27—39. Samma statistik ingår i P A Siljeström: Handlingar och skrifter rörande undervisningsväsendet. Sthm 1884, s 851—932.
4. ÅSU 139 s 245 f.
5. Kongl Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna elementarläroverk; gifwen Stockholms slott den 14 augusti 1856, se ÅSU 11, s 7—15, timplaner s 50 f.
6. Ib s 40, kursplaner s 52—58.
7. Bratt 1982 s 79—85, 87—89, 98 f.
8. Aftonbladet nr 213, den 12 september 1856.
9. Staaf & Martin s 195—197.
10. Underdånigt betänkande och förslag afgifvet den 17 december af den för granskning af 1856 års skol-stadga i nåder förordnade komité. Sthm 1859.
11. Aftonbladet nr 18 och 20, den 24 och 26 januari 1859.
12. Om Siljeströms resor och studiebakgrund se Hofberg II, s 463. Om engelska för utvandrare se Bratt 1982 s 47—56. Världsutställning i London nämns i Nordisk familjebok 1921, del 31 sp 160.
13. Wennås s 197.
14. Kongl Maj:ts förnyade stadga för rikets allmänna elementarläroverk; gifwen Stockholms slott den 29 januari 1859, se ÅSU 11, s 63 ff, 101, 112—121.
15. ÅSU 11 s 24, 85.
16. ÅSU 137 s 77, 92.
17. Underdånigt betänkande etc 1859 s 47.

18. ÅSU 11 s 119—121.
19. Ib s 116.
20. Underdånigt betänkande etc 1859 s 47.
21. G Sjöberg: Bidrag till Nya elementarskolans historia under de första femtio åren af hennes tillvaro. II. Sthm 1885, s 21 ff.
22. Bratt 1982 s 83 f, 101.
23. A Holmberg: Elementarister. Några bilder från Nya elementarskolan i Stockholm på 1850-talet. Sthm 1919, s 94 ff.
24. Sjöberg 1885 s 22.
25. J A Gadd: Essai sur la construction de la langue française en prose /.../ Lund 1859.
26. P J C Dubb: Considérations sur quelques points relatifs à lecture des langues française et anglaise. Lund 1859 s 23.
27. P J C Dubb: Handbok i franska språket och litteraturen för skolan, akademien och hemmen. 2 uppl. Lund 1859.
28. Wennås s 207 f, 219.
29. Protokoll, hållna hos vällofliga borgare-ståndet vid lagtima riksdagen i Stockholm åren 1862 och 1863. Första bandet s 155 ff, fjärde bandet s 824. Se också Staaf & Martin s 202.
30. Anvisningar och råd för lärare angående tillämpningen af de till nådiga stadgan för rikets allmänna elementar-läroverk af den 29 januari 1859 hörande undervisningsplaner. Örebro 1865, s 20—24.
31. Staaf & Martin s 203.
32. Kongl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändringar i nådiga stadgan för rikets allmänna elementarläroverk af den 29 januari 1859; gifwen Stockholms slott den 12 maj 1865. SFS 1865:31, s 2, 8, 13.
33. Kongl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändringar i nådiga stadgan för rikets allmänna elementarläroverk af den 29 januari 1859; gifven Stockholms slott den 10 mars 1869. SFS 1869:14, s 4, 12, 14 ff.
34. Nordlund, s 71.
35. Berättelse om det femte allmänna svenska läraremötet hållet i Stockholm den 18—21 juni 1866. Enligt uppdrag utgifven af Ernst G F Olbers. Sthm 1867, s 32—34.
36. Underdånigt betänkande afgifvet den 1 september 1866 af den i nåder tillsatta kommissionen för behandling af åtskilliga till språkundervisningen inom elementarläroverken hörande frågor. Sthm 1866, s 3 f, 179.
37. Ib s 5, 10—15, 21.
38. W Fvrell: Bidrag till de moderna främmande språkens metodik med särskild hänsyn till de svenska läroverken jämte en inledande historik över språkundervisningens utveckling. Upsala 1909, s 11.
39. Hur läroböckerna skulle utformas beskrivs i Bratt 1982 s 109 f.
40. Kongl Maj:ts nådiga stadga angående afgangsexamen vid rikets elementarläroverk; gifven Stockholms slott den 11 april 1862. Se Vägen till och genom skolan. Karlskrona 1864, s 16, 19.
41. Underdånigt betänkande och förslag i fråga om afgangsexamen vid rikets allmänna elementar-läroverk; afgifvet den 30 november 1859 af den för granskning af 1856 års skol-stadga i nåder förordnade komité. Sthm 1860, s 39. Kongl cirkulär den 12 mars 1875 till erforalstyrelserna. Se A Zimmerman & A F Stjernstedt: Samling af författningar m m rörande allmänna läroverken och pedagogierna. Sthm 1879, s 84.
42. Vägen till och genom skolan s 18, 20.
43. Elever i icke-obligatoriska skolor 1864—1970. Promemorior från SCB 1977:11, s 64 f. Se också Thorén: Studentexamen 100 år.
44. B Thorén: Censurer och censur i moderna språk, i Årsbok för undervisningen i moderna språk, årg 4, 1960—1961. Lund 1960, s 18 ff.

45. ÅSU 137 s 87 ff.

46. A W Södergren: Sveriges elementarläroverk samt dess tidsenliga organisation. Västerås 1870, s 50.

Reformarbetet under 1870-talet

1. A Rundbäck: Om bristerna i elementarläroverkets nuvarande organisation jemte förslag till dess ändamålsenliga ombildning. Sthm 1870, s 20 f, 26, 34 f, 50, 52 f.
2. Underdånigt betänkande och förslag afgifna den 23 juli 1872 af den för revision af gällande läroverksstadga och de särskilda, tid efter annan meddelade föreskrifter rörande denna stadgas tillämpning i nåder förordnade komité. Sthm 1872, s 66, 109, 114 ff, 121 f.
3. Ib Förslag till läroverksstadga. Bil 1.
4. Ib s 271.
5. Ib Reservationer s 84, 92 f.
6. Ib Reservationer s 29, 46.
7. C G Bergman: Några ord om elementar-läroverken. Sthm 1872, s 14 f, 28. Se även Nordisk familjebok, under Beskowska skolan.
8. E Tegné: Om språk och nationalitet, i Svensk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur. Sthm 1874, s 123.
9. Staaf & Martin s 211.
10. Ib s 212. Ang von Koch se Hofberg I, s 602.
11. Wennås s 333.
12. Förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifvet den 22 december 1874 af utsedde komiterade. Sthm 1875, s 62, 66 f, 91.
13. Ib s 62, 92, 94 f, 97.
14. Ib Reservationer af J A Drysen s 111—114. Om Drysen som läroboksförfattare se Bratt 1982 s 132, 136.
15. T Malmberg: Étude sur Brun de la Montaigne. Härnösand 1878.
16. Nordlund s 87, 89 f.
17. Kongl Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den 1 november 1878, i ÅSU 22, s 59—61, 65—68.
18. Berättelse om det tionde allmänna läraremötet i Örebro den 15—17 juni 1881. Enligt uppdrag utgifven af August Bellinder. Örebro 1882, s 71—74.
19. Se t ex Bratt 1982 s 183, 185.
20. Se t ex Berättelse om det tolfte allmänna svenska läraremötet i Göteborg den 14—16 juni 1887. Enligt uppdrag utgifven af Gustaf Hörberg. Göteborg 1888, s 132—136.
21. Thorén i Årsbok för undervisningen i moderna språk 1960 s 18.
22. Berättelse om det nionde allmänna svenska läraremötet i Gefle den 18—20 juni 1878. Enligt uppdrag utgifven af V Knös. Sthm 1879, s 121—125.
23. Se bilaga 7: Herlén (utg Morén) 1871, Calwagen 1882 (med nyckel), Morén 1886 (med nyckel som ej såldes i bokhandel), Morgan 1893 (med nyckel avsedd endast för lärare att »förvaras under läs samt i händelse af dödsfall hembjudas åt förläggaren till inlösen»), Rodhe 1899 (med nyckel 1901). Se också Bratt 1982 s 126 f, 185 f.

Tiden 1880—1895

1. Nordlund s 94, Staaf & Martin s 214 f.
2. Mathesius' engelska elementarbok trycktes liksom hans engelska skolgrammatik för sista gången 1905, men några av Calwagens engelskböcker kom ännu på 1920-talet ut i nya bearbetade upplagor. Se Bratt 1982, särskilt s 115 f, 124 f, 161 ff, 173 f.

3. Betänkande angående likformig uppställning af grammatiska för rikets allm läroverk afsedda läroböcker jemte dertill hörande grammatiska utkast af de för detta ändamål förordnade kommitterade. Sthm 1882. Se särskilt s 5 f, 19—24 och Utkast till engelsk språklära s 108—113. Utkastet återges i Bratt 1982 s 291 f.
4. Se Nordisk familjebok under J A Lundell.
5. Nordlund s 98. Ang Modin se Bratt 1982 s 115 ff, 123 f.
6. A Hedin: Om latin-herraväldet, i Ur vår tids forskning 31. Sthm 1883, s 141 f.
7. Verdandi 1883, s 13—34, 70—75. Anmälan gjordes av flickskolepedagogen Anna Sandström, som under pseudonymen Uffe var en av tidskriftens redaktörer.
8. Läroverkskommitténs betänkande I. Läroverkskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående organisationen af rikets allmänna läroverk och dermed sammanhängande frågor, afgifvet den 25 augusti 1884. Sthm 1884, kap 2, se särskilt s 56—59.
9. Ib s 43 f.
10. Berättelse om det elfte allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 17—19 juni 1884. Enligt uppdrag utgifven af Constans Falk. Sthm 1885, s 23, 143.
11. Läroverkskommitténs betänkande I s 73, 102.
12. Ib s 50, 74.
13. Ib s 202, 206, 223—226.
14. Underdåniga utlåtanden och yttranden angående läroverkskommitténs den 25 augusti 1884 daterade betänkande II. Sthm 1885, s 250—253, 290, 345.
15. Ib II s 545 f.
16. Ib I s 52 ff.
17. J Weibull: Lunds universitets historia IV. 1868—1968. Lund 1968, s 341.
18. K Tarschys: »Svenska språket och litteraturen». Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor. Sthm 1955, s 325 ff.
19. T Hagberg: Den skola, »som skall komma», i Verdandi 1887 s 64 f.
20. Kongl Maj:ts nådiga proposition till riksdagen, angående ändrade bestämmelser med afseende på de allmänna läroverken och pedagogierna; gifven Stockholms slott den 14 februari 1887 (N:o 26). Sthm 1887, s 13—21. Se också J A Hallgren: Kort öfversikt af det svenska allmänna läroverkets historia. Sthm 1909, s 130—133.
21. ÅSU 139 s 126, 132.
22. A Warne: Striden om de s k småläroverken. Sthm 1965. ÅSU 113 s 104 ff.
23. J af Sillén: Något om formel bildning, i Pedagogisk tidskrift 1886 s 96 ff. Samma tema behandlas af samme författare i artikeln Om skolans inflytande, Pedagogisk tidskrift 1887 s 1 ff.
24. Förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifvet den 13 januari 1891 af utsedde kommitterade. Sthm 1891, s 147.
25. Underdåniga utlåtanden och yttranden öfver utsedde kommitterades den 13 januari 1891 daterade förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifna af domkapiteln m fl myndigheter. Sthm 1891, s 474.
26. Förslag etc 1891 s 140.
27. Underdåniga utlåtanden etc 1891 s 549 f.
28. Ib s 370.
29. Kongl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändrad lydelse i visa delar af stadgan för rikets allmänna läroverk den 1 november 1878; gifven Stockholms slott den 22 mars 1895. SFS 1895:24. Bilga I och 2.
30. Kongl Maj:ts nådiga stadga angående mogenhetspröfning vid rikets högre allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den 22 mars 1895. Chefens för ecklesiastikdepartementet cirkulär till eforalstyrelserna angående de ordböcker, som få användas vid mogenhetsexamen m m. Stockholm den 10 september 1895. Kungörelse, examensstadga och cirkulär återges i Zimmerman 1896, se särskilt s 65, 76, 83 f, 117, 139. Se också Staaf & Martin s 222 f.

31. Jfr ett uttalande av rektor Romdahl på rektorsmötet i Stockholm 1895, refererat i Pedagogisk tidskrift 1895, s 533.
32. E Franzén: Har de främmande lefvande språkens ställning vid de allmänna läroverken förbättrats genom undervisningsplanerna af den 22 mars 1895? Provårsuppsats, Lund 1896. LLA.
33. H Wallin: Om feriearbetena i främmande lefvande språk sommarferierna 1895 och 1896. Provårsuppsats, Lund 1896. LLA.
34. Öhrlander & Leffler (1856); Björkman (1889), Öhman (1872), Jungberg (1869) och en från utlandet införd ordbok utgiven av Holtzes förlag. Se Bratt 1982 (varifrån de angivna utgivningsåren är hämtade) s 26—29.
35. Förhandlingar vid trettonde allmänna svenska läraremötet i Helsingborg den 17—19 juni 1880. Berättelse af A E Widholm, s 159 ff.
36. Berättelse om det tionde allmänna svenska läraremötet etc 1881, s 98.
37. Pedagogisk tidskrift 1883, s 319.
38. Förhandlingar vid trettonde allmänna svenska läraremötet etc 1890, s 161.
39. Elever i icke-obligatoriska skolor 1864—1970. Promemorior från SCB 1977:11, s 35 f.

De sista tio åren

1. Yttrande i läroverksfrågan på uppdrag af statsrådet och chefen för Kungl ecklesiastikdepartementet afgifvet den 20 juni 1899. Sthm 1899.
2. Ib s 47—56. Staaf & Martin s 224 f.
3. Se t ex Munksundsindustrierna 1861—1961. Kort historik under medverkan av lektor Alf W Axelson. Härnösand 1961; A W Axelson: Gällivare-verken 1855—1882. Luleå 1964; B von Malmborg: Bidrag till Luleå-Ofotenbanans historia. Gävle 1927.
4. Yttrande i läroverksfrågan etc s 48—56.
5. Läroverksminnen IV. Ur Alfred Nordfeldts memoarer. ÅSU 67 B 1943, s 52, 56.
6. Betänkande afgifvet den 8 december 1902 af den för utredning af vissa frågor rörande de allmänna läroverken den 26 maj 1899 i nåder tillsatta kommitté. Första bandet. Sthm 1902, s 177, 251—254.
7. Ib s 127—132.
8. Ib s 105, 133 f.
9. Ib s 307 f, 342 f. Ang realskolexamen se s 192.
10. Kungl kungörelse den 2 mars 1906 angående undervisningsplan för realskolan (SFS 1906:10) och Kungl kungörelse den 30 april 1909 angående undervisningsplan för gymnasiet (SFS 1909:28) i B J:son Bergqvist & A Nordfelt: Författningshandbok angående rikets allmänna läroverk. Sthm 1910, s 166, 245.
11. Berättelse om det nionde allmänna svenska läraremötet etc 1878, s 17. Berättelse om det tolfte etc 1887, s 162.
12. Läroverksminnen. Ny följd. Skildringar av f d elever och lärare. ÅSU 40 1934, s 41.
13. Berättelse om det sextonde allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 15—18 juni 1900. Enligt uppdrag utgifven af Edvard Eliaeson. Sthm 1901, s 210 ff.
14. Berättelse om de sjuttonde allmänna läraremötet i Malmö den 16—18 juni 1903. Enligt uppdrag utgifven af Knut Wintzell. Malmö 1904, s 173 f, 179. Ang Öberg se Svenskt porträttgalleri XII:3 s 67.
15. Sammanfattning af utlåtanden, yttranden och petitioner i anledning af läroverkskommitténs den 8 december 1902 afgifna betänkande. Sthm 1904, s 17.
16. Ib s 189.
17. Fakulteternas vid Upsala universitet utlåtanden öfver läroverkskommitténs den 8 dec. 1902 afgifna betänkande. Uppsala 1903, s 61 ff.
18. Ib s 60.

III. Engelskundervisning och engelskstudier i andra pedagogiska miljöer

En detaljerad kartläggning av engelskundervisningens omfattning och utformning utanför universitet, högskola och allmänna läroverk under åren 1850—1905 skulle kräva en mycket tidsödande materialgenomgång utan att därför kunna bli fullständig. Här skall blott och bart en översikt ges över olika typer av läroanstalter och engelskstuderande med några exempel på hur undervisning och studier kan ha gestaltat sig. Det räcker emellertid som belägg för att det har funnits ett stort intresse för engelska språket i skilda läger. En demokratisering av engelskstudierna från det lilla fåtalet »lärda» till borgerskapet i allmänhet och från detta till folket i gemen kan konstateras. Med nya studerandegrupper följde de nya mål och metoder och ett delvis nytt undervisningsinnehåll.

Bäst tillgänglig för forskning är flickskolornas språkundervisning. Den finns dokumenterad i årsredogörelser från enskilda skolor, och den diskuteras i kommittébetänkanden, mötesberättelser och fackpress liksom motsvarande företeelse vid de allmänna läroverken. Utifrån dylika källor har Gunhild Kyle behandlat ämnet i sin doktorsavhandling, *Svensk flickskola under 1800-talet* (1972). Samma källor har använts här, men med siktet inställt på just engelskundervisning. Bland årsredogörelserna har gjorts stickprov, till vilka inga särskilda hänvisningar kommer att ges, eftersom både skola och årtal framgår av den löpande texten. Vidare har skolhistorik och skolminnen anlåtats jämte det efter hand allt rikare utbudet av läromedel producerade enkom för flickskolornas engelskundervisning. Ingen skolform lär väl ha överträffat flickskolorna i fråga om engagemang när det gäller undervisning i moderna språk. Men skolorna var privata, låt vara med statsunderstöd för de större från 1870-talet, många av dem var kortvariga, och någon enhetlighet beträffande deras engelskundervisning kan inte förväntas. Vi får nöja oss med exempel.

På samma villkor som vid flickskolorna bedrevs verksamheten vid de samskolor som kom till efter hand och vid de privata goss-

läroverken. Här har också en del redogörelser tagits fram, och det har skett när skolan i fråga av en eller annan anledning gjort sig känd för sin språkundervisning. Ibland har kännedomen om de i Sverige utgivna engelskböckerna och deras författare visat vägen till skolor av särskilt intresse. Läroplanen för de privata gossläroverken tog som regel upp också klassiska språk, vilket fick dessa skolor att likna de allmänna läroverken till innehåll och inriktning. Nyspråkliga liksom flickskolorna var däremot yrkesutbildningsanstalter av olika slag: tekniska, handelsinriktade, militära och sådana som var knutna till sjöfarten. I många av dessa lästes engelska, men hur undervisningen gick till är det ofta svårt att få grepp om. Historik över enskilda skolor och granskning av använda läroböcker har dock haft något att ge. Detsamma gäller engelskundervisningen vid borgarskolor och andra läroanstalter på folkskolans grund. Erfarenheter av språkundervisning i sådana sammanhang blev betydelsefulla, när folkskolan så småningom avancerade från »fattigskola» till att bli bottenskola för den högre undervisningen.

Svårast att vinna kunskap om är den undervisning som gavs vid språkinstitut och av privata språklärare, av guvernanter och informatorer i herrskapshus och av folkbildare inom folkrörelsernas kursverksamhet. I dessa fall får enstaka, slumpvis påträffade exempel belysa situationen. Betydligt bättre är materialtillgången när det gäller engelskstudier bedrivna utan lärare med hjälp av läromedel avsedda för självstudier. Dylika engelskkurser utgavs nämligen i stort antal under åren 1850—1905, med nycklar för köpmän och korrespondenter och med mer eller mindre primitiva uttalsangivelser för utvandrare och andra resenärer. Utifrån dessa hjälpmedel kan de självstuderandes situation nödortfigt rekonstrueras. Av olika skäl kändes det angeläget för allt flera svenskar att lära sig engelska under sista hälften av 1800-talet. För den vuxne fick läroboken många gånger ersätta läraren.

1. Flickskolor

1850- och 1860-talen

Redan på 1850-talet fanns det åtskilliga flickskolor som gav undervisning i engelska. Det var dels väletablerade skolor i de större

städerna, i synnerhet Stockholm, Uppsala och Göteborg, dels mer eller mindre tillfälliga skolinrättningar i landsorten, ofta hel-pensioner. För ändamålet anställdes ej sällan engelskfödda lärarinnor, men det förekom också att svenskor med eller utan språkstudier utomlands meddelade undervisning i engelska språket.

Ebba Heckscher (1914) och Edit Hedin (1967) ger i sina översikter över enskilda flickskolors historia flera exempel på dessa förhållanden, den förra från landet i dess helhet, den senare från Göteborg. I Stockholm fanns sålunda bl a Hammarstedtska skolan, som under 1850-talet var indelad i tre tvååriga klasser och under samma tid hade tre engelsktalande lärare: »Mr May, Miss Smith, Miss May». Mr May måste ha varit den välkände Alfred May, tidigare lärare vid Hillska skolan som blivit nedlagd 1846, och Miss May kan ha varit en dotter till honom — dottern Amy undervisade som vi sett senare vid Högre lärarinneseminariet, och bland utgivarna av 1890-talets engelska litteraturutgåvor fanns det en flickskolelärarinna vid namn Elisabeth May (se bilaga 7). I den i Uppsala 1855 inrättade Klosterskolan var det föreståndarinnan själv, engelskan Jane Thengberg född Miller, som undervisade flickorna i sitt modersmål. Hennes skola hade fyra tvååriga klasser och från 1857 en påbyggd ettårig lärarinnekurs; den blev förebild för lärarinneseminariets övningskola, Statens normal-skola för flickor.¹ I Kjellbergsska flickskolan i Göteborg, också den med lärarinneutbildning, sköttes engelskundervisningen av en berest sjökaptensänka, föreståndarinnan Helena Eldrup, som uppges ha bibringat sina elever ett gott uttal och också lärt dem tala språket.² Detta var viktiga färdigheter för unga kvinnor med försörjningsproblem. För dem blev flickskolebildningen vägen till ett av de få yrken som stod till buds, nämligen guvernantens.

Som exempel på tidiga och under flera decennier bestående flickpensioner med engelskundervisning skall här nämnas dels Cecilia Fryxells skolor³, dels den Zanderska helpensionen. Lärarinnorna i fråga hade börjat hålla skola i liten skala redan före sekelmitten. Cecilia Fryxell (1806—1883), länsmansdotter från Västergötland, flyttade 1859 sin skola till Rostad vid Kalmar. Den hade tre klasser och därtill en lärarinneklass, som tog emot inte bara blivande lärarinnor utan också kvinnor med flera års undervisningserfarenhet. Språkundervisningen stod centrum, och »för att tankegången ej skulle förvirras» fick endast ett språk förekomma

på schemat under en och samma dag. »Man talade ett främmande språk var vecka och promenerade med samma språks lärarinna på eftermiddagarna den veckan», skriver Ebba Heckscher. I en min-nesteckning över Cecilia Fryxell berättas det, att konversationen under kvällssamlingarna fördes på franska, tyska och engelska vid olika bord. Innan skolan hade flyttat till Småland, fick den besök av en engelsman och hans fru. De fann till sin förvåning och glädje, att flickorna mycket bra förstod vad som berättades för dem på engelska. Skolföreståndarinnans ideal var den engelska lady, inte en fransk salongsdam. Hon hade själv studerat vid en missionsskola i Basel, en stad vars missionssällskap hade nära kontakt med den engelska missionen. I England utövade »ministering angels» en evangeliserande verksamhet av stor omfattning.⁴ Det kan ha varit detta kvinnoideal som Cecilia Fryxell eftersträvade för sig själv och sina elever.

I *Verdandi* (1902) presenteras »helpensionsinteriorer från 1860-talet» från Partille herrgård utanför Göteborg.⁵ Dit flyttade 1862 den pension som förestods av systrarna Hilma (1826—1894) och Emilie (1830—1902) Zander. Det var en sexklassig skola med tre utländska lärarinnor. Dessa undervisade var och en på sitt språk i grammatik, innanläsning, diktamensskrivning, uppsats-skrivning och recitation och fick hjälp med översättningsövningarna till svenska av en svensk skriallärarinna. »I högsta klassen lästes en dag franska, en dag engelska o.s.v., och detta gaf ro åt arbetet», berättar artikelns författarinna, Maria Stridsberg. Hon beskriver också hur den »flytande översättning» tillgick som övades i de högsta klasserna. Den förbereddes genom att eleverna i en klass hjälptes åt att på egen hand samla glosor till ett visst arbete, på engelska exempelvis Longfellow's *The Courtship of Miles Standish*. När de var färdiga med ungefär tio sidor, anmälde de sig till förhör. Texten skulle då uppläsas för modersmållärarinnan på flytande och ledig svenska.

Denna form av självständigt bedrivna »explikationsöfningar» tränade en annan färdighet, som kunde bidra till att ge kvinnor deras bärning: översättarens. En genomgång av till svenska översatt barn- och ungdomslitteratur från 1850 och framåt visar, att denna i allt större utsträckning överfördes från engelskspråkiga original.⁶ Den svenska väckelserörelsen var nära relaterad till motsvarande religiösa strömningar i England och Amerika och

hämtade därifrån andliga sånger, traktater och söndagsskoleberättelser i stort antal.⁷ Också roman- och följetongsutgivare upplevde behov av översättare som kunde engelska, eftersom engelsk underhållningslitteratur var synnerligen eftertraktad av den läsande allmänheten. Här framkommer ett nytt argument för engelskstudier, ett argument som inte påträffats när det gällde läroverks- och pojkarnas undervisning. Så länge det inte fanns någon internationell överenskommelse angående upphovsmannarätten — och en sådan dröjde för Sveriges del ända till 1904 med avseende på den engelskspråkiga litteraturen⁸ — var det fördelaktigare för förläggare att låta översätta utländska arbeten än att uppmuntra svenska författare. Översättning var ofta ett anonymt och väl alltid ett dåligt betalt arbete. Som sådant ansågs det tydligen särskilt lämpligt för kvinnor.

Av störst betydelse för de tidiga flickskolornas engelskelever var dock förberedelsen för guvernant- och lärarinneyrket. En ambitiös lärobok från 1858 med denna målsättning är *Lärokurs i engelska språket. Indelad i 50 lektioner, under hvilka genom läsning, skrifning och samtal, i förening med hemstudium, färdighet bör kunna vinnas i språkets alla delar.*⁹ Utarbetad av Augusta Amalia de Frese (1803—1881) efter engelska förebilder förutsätter den en alltigenom engelskspråkig undervisning. I en handledning, som också har svensk text, ges lärare och lärarinnor hjälp att genomföra lektion efter lektion på engelska. De Frese betonar vikten av att träna muntliga färdigheter: »Talen derföre, talen ömsesidigt engelska, hvar efter sin förmåga, och vinsten blir för alla stor». Hennes lärokurs är emellertid starkt grammatiserande. Till större delen utgörs den av engelsk modersmålsundervisning, överförd till svensk hem- och skolundervisning i engelska. Samma utväg hade tillgripits av manliga läroboksförfattare under 1820- och 1830-talen¹⁰, innan den från Tyskland överförda översättningsmetoden hade börjat göra sig gällande. Det var alltså inte något nytt grepp, men betryggande i så måtto, att kursen vittnar om en nära kontakt med det land vars språk undervisningen gällde.

Hur den högre flickundervisningen skulle organiseras hade varit en riksdagsfråga alltsedan 1840-talet.¹¹ Planerna på ett statligt engagemang reducerades emellertid till grundandet av Högre lärarinneseminariet 1861 och inrättandet av dess övningskola 1864.

Denna Statens normalskola för flickor avsågs bli normgivande för de privata flickskolorna, som nu ökade kraftigt i antal. Med sina tio klasser, en förberedande, fyra tvååriga och en avslutningsklass, krävde den en stor arbetsinsats av både lärare och elever. Jämte kristendomskunskap och svenska var de moderna språken de ämnen som hade tilldelats högst timtal. Franska lästes först och mest, sammanlagt 36 veckotimmar under nio år, därnäst kom tyska med 23 veckotimmar under sju år och sist engelska med 15 veckotimmar fördelade över de fem högsta klasserna. Under de fem år då alla de tre främmande språken studerades, upptog undervisningen i dem 2/5 av veckans teoretiska lektioner. Utanför timplanen låg franska och engelska talövningar. Att skolplanerarna varit influerade av engelska tankegångar framgår av att åskådningsövningar schemalagda för de yngsta eleverna benämndes »Lessons Object».¹² Det har en näraliggande förklaring. Bakom undervisningsplanen stod den engelskfödda Jane Thengberg, som lämnat Klosterskolan i Uppsala 1863 för att bli normalskolans föreståndarinna.¹³

År 1866 tillsattes en statlig kommission för att utreda flickskolefrågan. Dess ledamöter, alla män, betonade i sitt betänkande 1868 de medfödda skillnaderna i anlag mellan män och kvinnor. Kvinnan var av naturen bestämd för familjelivet, och som förberedelse för denna uppgift räckte en femklassig flickskola, vars sista klass föreslogs bli tvåårig. Endast franska språket skulle vara obligatoriskt, övriga språk valfria. Det gick dock ej att bortse från en del familjeflickors behov av förvärvsarbete och från de nya möjligheter till anställning i statens tjänst som nu öppnade sig för dem: inom telegraf-, post-, tull- och räkenskapsverken. De kommitterade hade därför också gjort upp en plan för ett fortbildande tvåårigt lyceum. Där skulle alla språkstudier vara valfria. Som nytt läroämne föreslogs huslig ekonomi och hälsolära i enlighet med en engelskspråkig kursbok.¹⁴ Rekommendationen visar från vilket håll inspiration hämtades till flickskolans förnyelse.

Flickskolekommissionens utredning föranledde ingen statlig åtgärd. Samhällets behov av billig kvinnlig arbetskraft med kunskaper bl a eller särskilt i engelska fick också fortsättningsvis tillgodoseas på privat väg. I andra årgången av *Pedagogisk tidskrift* (1866) finns två notiser om var stockholmsflickor kunde förbere-

das för ett yrkesliv av detta slag.¹⁵ Dels meddelar föreståndaren för Nya elementarskolan för flickor, dr Martin Schück, att hans skola lämpade sig särskilt väl för elever med siktet inställt mot seminarieutbildning eller mot telegrafistyrket; i sin språkundervisning gjorde han försök med att undervisa i jämförande språklära, ett försök som omfattade svenska, franska, tyska och engelska.¹⁶ Dels aviserar assistenten vid Kungliga telegrafverket A A Lindström i samma yrkesförberedande syfte lektioner i tyska, franska och engelska vid sin nybildade läroanstalt, Praktiska elementarskolan för fruntimmer. En annan telegrafassistent tjänstgjorde som extralärare vid Jönköpings elementarskola för flickor, där han undervisade i engelska språket i skolans alla klasser, detta enligt skolans katalog för höstterminen 1868. I brist på utbildade språklärarinnor fick alltså manliga språklärare anlitas. Vid de förnämsta flickskolorna anställdes män med gedigen utbildning, såsom vid Wallinska flickskolan i Stockholm, den äldsta flickskolan i landet. I dess katalog för vårterminen 1867 uppges som lärare i engelska såväl lektor A V Norinder som två »demoiseller». Där kunde flickorna studera fyra främmande språk: franska, engelska, tyska och italienska.

Kännetecknande för 1850- och 1860-talen är iveren att låta barn och ungdom som gick i högre skolor lära sig flera främmande språk, och det gäller som vi sett för både gossläroverk och flickskolor. Det tycks inte ha rått någon tvekan om huruvida engelska språket skulle få finnas med på de tidiga flickskolornas läroplaner. Att kunna engelska tillhörde avgjort den högre kvinnobildningen. Det var samtidigt en förmåga som kunde ge ekonomisk avkastning för den som av omständigheterna nödgades bidraga till sin egen försörjning. Valmöjligheterna ökade under denna kvinnoemancipationens första tid: man kunde få användning för sina engelskkunskaper som guvernant, flickskolelärarinna och översättarinna men också som lågavlönad tjänsteman i de statliga verken.

1870- och 1880-talen

På sikt betydelsefulla, både för engelskan som flickskolespråk och för språkundervisningens utformning vid de högre flickskolorna, blev de nya studiemöjligheter som öppnades för kvinnor

under 1870-talet. År 1870 fick kvinnor rätt att avlägga mogenhetsexamen och studera medicin, 1873 stod alla universitetsexamina öppna för dem utom de som låg inom den teologiska fakulteten jämte juridisk licentiatexamen, och 1874 beviljade riksdagen statligt stöd till högre flickskolor på villkor som gav staten insyn i de enskilda skolornas verksamhet. Följden blev att flickskolornas studieprogram blev alltmer likt det som gällde för gossläroverken.¹⁷ Undervisningen gjordes mera teoretisk med resultatet att flickorna blev överansträngda. Särskilt betungande blev deras språkstudier.

I denna situation utlystes »genom gåfva af enskild person» en pristävlan om den bästa avhandlingen rörande flickors uppfostran och flickskolans organisation. Bland dem som utsetts till prisdomare befann sig den uppmärksammade kvinnosakskämper Sophie Adlersparre (1823—1895), redaktör för *Tidskrift för hemmet tillegnad Nordens qvinnor*. Här blev den prisbelönta skriften publicerad 1876. Betitlad *Om flickors uppfostran* och författad av ryttmästaren Richert von Koch (f 1838) är den anmärkningsvärd i åtminstone två avseenden, dels beträffande språkundervisningens ordnande, dels när det gäller valet av språk.¹⁸ I de statliga elementarskolor för flickor som von Koch föreslår skulle bara ett språk vara obligatoriskt, och detta skulle under de två första åren endast talas och läsas. Först därefter skulle språket skrivas och dess grammatik inläras. I fristående statliga gymnasier, också enkom för flickor, skulle alla ämnen vara valfria, och om där studiet av nya språk påbörjades skulle dessa endast läsas och möjligen också talas men inte skrivas eller studeras grammatiskt, detta för att förekomma överansträngning och mångläseri. Reaktionen var uppenbar mot den grammatik-och översättningsmetod som flickskolorna vid denna tid hade börjat överta från gossläroverken.

Av hävd har franskan varit flickskolornas språk par préférence. Därför blir man förvånad när man i von Kochs skrift finner följande passus: »Af främmande språk anser jag engelskan vara lämpligast, dels emedan dess litteratur är ojemförligt rikare och renare än de andra språkens, och dels emedan detta språk numera talas öfver hela världen». Att den engelska litteraturen skulle vara »renare» än den franska är ett förhållande som ofta dras fram i den språkpedagogiska debatten, i synnerhet när det gäller flickors

uppföstran. Att engelskan just på 1870-talet men också dessförinnan betraktades som ett potentiellt världsspråk har vi tidigare mött exempel på. Ryttmästare von Koch fortsätter emellertid: »Men om tillgång på lärare finnes, så borde hvarje barns föräldrar få välja hvilket språk de önskade. Hvad som är viktigt är, att endast ett främmande språk läres». Prisskriften inleds med citat på franska efter Jules Simon och på engelska ur en dikt av Tennyson: »For woman's cause is man's; /.../ If she be small, slight statured, miserable, How shall men grow?» Läsare av *Tidskrift för hemmet* torde ha varit väl förtrogna med engelsk litteratur. Enligt en av tidskriftens medarbetare hade dess första årgångar kring 1860 kännetecknats av anglomani¹⁹, och allt framgent visade sig banden med England vara starka. Det var ju från detta land som impulserna kom till den svenska kvinnorörelsen.

I sitt yrkande på att endast ett språk skulle få vara obligatoriskt i flickskolan, underströk von Koch vad 1866 års flickskolekommitté hade kommit fram till. Vid Statens normalskola hade lärarinnorna med stöd av hela kollegiet ställt samma krav, dock utan att få direktionen med sig. Det betraktades nämligen som en självklarhet, att en bildad flicka skulle känna till alla de tre stora kulturspråken. Det första steget mot en begränsning blev därför försiktigt. Enligt en timplan stadfäst 1877 kunde normalskolans elever i de två högsta klasserna välja bort ett av de tre främmande språken efter fritt val. Obligatoriska blev nu 33 veckotimmar franska men bara 8 tyska och 3 engelska. De frivilliga språklektioner som stod till buds under de två sista skolåren uppgick till sammanlagt 10 veckotimmars fransk- men bara 6 veckotimmars tysk- eller engelskundervisning.²⁰ Det var en avsevärd minskning av undervisningen i de germanska språken.

Krav på endast ett obligatoriskt skolspråk restes på nytt under det första allmänna flickskolemötet, som hölls i Stockholm 1879. Det samlade över fem hundra deltagare, ungefär en femtedel män. En av de senare framhöll språkundervisningens formella bildningsvärde: »Hvar och en som studerat levande språk vet, att detta studium reder begreppet, stärker tankekraften och utbildar omdömet». För att kunna bedriva jämförande språkstudier måste man visserligen ha tillgång till mer än ett främmande språk, påpekade han, men formell bildning kunde nås genom studiet av ett enda.²¹ I sammanfattningen av språksektionens överläggningar

nämns franska som det lämpligaste grundläggande och ensamt obligatoriska språket i flickskolorna. Det ansågs vara »det kulturspråk, på hvilket i allmänhet nationerna mötas, särskildt på vetenskapens och konstens områden». Tyska och engelska tillmättes betydelse »hufvudsakligen för kommersiella och industriella ändamål», och av dem sattes engelskan sist. Ja, Högre lärarinneseminiariets språklektor, Julius Humble, såg helst att engelska språket uteslöts ur flickskolorna, så att studiet av de båda övriga språken kunde bli desto grundligare. »Åtminstone borde det läsas endast en mycket kort tid mot slutet af skoltiden, så mycket, att lärjungen sedan, om hon ville, kunde fortsätta dess studium på egen hand».²² De var så som skolfolk tidigare sett på engelskans plats vid det allmänna läroverket och som detta språk fortfarande behandlades på dess helklassiska linje.

Att också flickskolelärarinnor kunde vara kritiska mot flickundervisningens språkliga slagsida har framgått av aktionen vid Statens normalskola. Samma inställning gavs offentlighet i skriften *Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning* 1882 och i en artikel om språkundervisning i *Verdandi* 1883, båda publicerade av »Uffe» innan det blev känt att det bakom denna pseudonym dolde sig en kvinna, den stridbara unga lärarinnan Anna Sandström (1854—1931). Hon ville i stället för språk sätta ämnena historia och geografi i flickskoleundervisningens centrum och uttryckte sina preferenser så här: »Realkunskapen är en linie, som kan utdragas i oändlighet; den växer med hvarje erfarenhet, hvarje ny åskådning — grammatikstudiet åter är en orm, som biter i sig sjelf i stjerten».²³ Formuleringen vittnar värtaligt om hur den språkundervisning brukade gestalta sig mot vilken hon tog till orda.

Alla förslag om reducerade språkstudier stötte emellertid på kraftigt motstånd bland flickornas föräldrar och målsmän. Vid flickskolemötet i Göteborg 1882 kunde det konstateras, att så gott som samtliga flickskolor alltjämt gav undervisning i alla de tre vanliga skolspråken, antingen obligatoriskt eller så att tillfälle därtill erbjöds. Enligt flera deltagare var detta vad som krävdes av en tidsenlig läroanstalt. Att besluta något annat sades vara både oklokt och lönlöst, eftersom anpassning ovillkorligen måste ske till föräldrarnas önskemål och till olika lokala behov. Majoriteten ansåg dock såväl en begränsning som en koncentration av flickor-

nas språkstudier vara av nöden. De församlade mötesdeltagarna, nu en tredjedel män, enades slutligen om att eleven »efter tillräckligt lång mellantid» skulle ha rätt att läsa ännu ett främmande språk utom det grundläggande. Det var ett diplomatiskt uttalande, som inte tog ställning till vilka språk som skulle lämnas företräde. Om det blev omröstning mellan tyska och engelska som andra språk, trodde en rektor från Söderhamn att engelskan skulle avgå med segern.²⁴ I en norrländsk kuststad, därtill belägen i ett sågverksdistrikt, var kunskaper i engelska tydligen begärliga.

Statens normalskola gick vidare på den inslagna vägen. I dess nya timplan 1885 var endast franska språket obligatoriskt med sammanlagt 39 veckotimmar. Övriga språk var frivilliga, tyska från fjärde och engelska från sjätte klassen med sammanlagt blott och bart 11 respektive 6 veckotimmars undervisning. Det innebar för engelskans vidkommande två veckotimmar i var och en av de tre högsta klasserna, vartill kom ett tema i månaden i klasserna 7 och 8.²⁵ Utöver att timtilldelningen skars ned, blev det alltså enligt den nya ordningen möjligt att genomgå normalskolan, liksom det allmänna läroverket, utan att alls ha fått någon kännedom om engelska språket. Normalskolans timplan lände dock inte till efter rättelse i landets övriga flickskolor. Dessa var på ett annat sätt beroende av föräldrarnas välvilja för sitt fortbestånd och höll därför fast vid tidigare språkprogram. Vad det kunde betyda för undervisningen i engelska exemplifieras av en artikel i *Verdandi* 1885.²⁶ I den skola i Uppsala som artikeln gäller var tilldelningen av engelsktimmar mer än dubbelt så stor, nämligen sammanlagt 472 lektioner i klasserna 5—8, varefter särskilt intresserade elever kunde fortsätta sina studier ännu ett år.²⁷ Artikeln är skriven av engelskläraren Fredrik Palmgren. Den är värd en närmare granskning.

Under rubriken »Språkuppfostran» berättar Palmgren hur han bedriver undervisning i engelska i klasserna 7 och 8. Dessförinnan hade flickorna undervisats av en lärarinna, i klass 5 i enlighet med Mathesius' elementarbok, i klass 6 efter Mathesius' skolgrammatik och en läsebok av Morén. Som undervisningsmoment under dessa båda nybörjarår nämns muntlig och skriftlig översättning, grammatikregler och uttalsregler. Andra året hade lektionerna delvis hållits på engelska. Palmgren är nöjd med elevernas förkunskaper när han tar emot dem i sjuan, i synnerhet med deras

uttal. Av de fyra veckotimmar han har till sitt förfogande under vart och ett av de två följande åren avsätter han en timme till grammatik, en till granskning av skrivövningar, en till översättning (underförstått till svenska) och den sista till talövningar. Tal-lektionerna överläter han till en lärarinna, »fullt ut lika hemmastadd i engelska som svenska». Då kan det bli fråga om att återberätta vad man hört uppläsa eller rent av leka på engelska. I övrigt förefaller de allmänna läroverkens mål och medel ha angett riktningen. Enligt artikelförfattaren var språkundervisningens främsta syfte att fostra.

De många exempel som Palmgren ger på flickornas förmåga att översätta till och från engelska visar, vilken allt överskuggande vikt han tillmäter dessa båda undervisningsmoment. I synnerhet är han angelägen om att mycken omsorg läggs ner på att finna bästa möjliga svenska översättning till de lästa texterna, huvudsakligen verk av Washington Irving. Ja, han går så långt, att han finner den största vinsten med översättningsövningarna tillfalla modersmålet — kunskaper i det främmande språket får flickorna på köpet.²⁸ Någon engelskspråkig undervisning anser han inte höra hemma på det stadium och i de moment han undervisar:²⁹ »Ty här gäller det vid grammatiklektionerna att på fullgod svenska återge de engelska exemplen, vidare att klart och korrekt framställa reglerna, hvarvid läraren är glad om eleverna kan åstadkomma detta på sitt eget modersmål. /.../. Sak samma på gransknings- och översättningstimmarna». De grammatikböcker som Palmgren använde var skrivna av Herlén, Modin, Calwagen och Mathesius för att användas vid gossläroverken. Hans egen utbildning måste ju också ha varit avsedd för denna skolform. På samma sätt som de allmänna läroverkens nyspråkliga undervisning till en början fick sin prägel av lärare med en ensidigt klassisk skolning hände det alltså, att språkundervisningen vid flickskolorna under en övergångstid präglades av lärare med en ensidigt teoretisk inriktning.

För att undersöka hur undervisningen bedrevs i de privata högre flickskolorna och vilka resultat man där lyckades uppnå tillsattes 1885 en statlig sexmannakommitté. Den hade två kvinnliga ledamöter, den nyss nämnda Sophie Adlersparre och föreståndarinnan för Statens normalskola Hilda Casselli, nämnd i samband med språklärarynnornas utbildning (se kapitel 1). Som högre räk-

nades alla de flickskolor som gav undervisning i ett eller flera främmande språk och därmed skilde sig från folkskolorna. Utöver att 85 sådana flickskolor inspekterades, insamlades uppgifter avseende läsåret 1885—86 från sammanlagt 124 skolor med över tio tusen elever, förberedande klasser medräknade. Som jämförelse kan nämnas att de allmänna läroverkens antal vid samma tid var 95 och deras elevantal mellan fjorton och femton tusen.³⁰ Av flickskolorna hade endast två rättighet att anställa mogenhetsexamen, Wallinska skolan sedan 1874 och Lyceum för flickor sedan 1882, båda i Stockholm, men flera förberedde sina elever för en examen som privatister. Examensförberedande flickskolor erbjöd undervisning i latin.³¹

I sitt utlåtande 1888 konstaterar flickskolekommittén, att de främmande språken var flickskolornas mest gynnade ämnen. Så gott som samtliga skolor undervisade i alla de tre moderna skol-språken, och fastän något mer än hälften av dem erbjöd större eller mindre valfrihet när det gällde språkstudierna, var det ytterst få elever som hade utnyttjat denna frihet: endast ca 5% hade avstått från att läsa franska, medan 10% och 6% hade valt att inte läsa tyska respektive engelska. I ca 80% av de undersökta skolorna var franska det grundläggande språket, i de övriga så när som på en enda flickskola lästes tyska först.³² Detta läsar fanns det alltså fler engelskelever än tyskelever i landets flickskolor och därtill en skola som började sin språkundervisning med engelska. Åtskilliga skolor hade anställt utländska språklärarinnor. Detta beklagas av de kommitterade, eftersom en utlänning inte kunde förväntas finna de bästa orden och uttrycken vid översättningen till svenska och inte heller kände de svenska ljuden tillräckligt väl för att kunna ge de uttalsanvisningar som eleverna behövde. Önskemål framställs om studiet av fonetik i lärarinneutbildningen och om att staten snart måtte bevilja resestipendier också åt flickskolornas språklärare.³³

Beträffande resultaten av den myckna språkundervisningen är flickskolekommittén kritisk. Eleverna kunde redogöra för grammatiska regler och med hjälp av grammatik och ordböcker göra skriftliga översättningar till de främmande språken utan svårare fel, men med deras förmåga att utan grundlig förberedelse läsa upp och tillägna sig en enklare prosatext var det sämre ställt. Inte heller kunde de förstå en utlännings tal eller själva tala det främ-

mande språket utöver några alldagliga fraser.³⁴ Åt engelskundervisningen ägnades jämförelsevis ringa tid. I stort sett använde man samma böcker som vid gossläroverken, såsom Mathesius', Herléns och Calwagens språkläror, Calwagens översättningsövningar, Moréns och Sturzen-Beckers läseböcker samt litteratur av Scott, Irving, Longfellow och Dickens.³⁵ Den skola där Fredrik Palmgren utövade sin »språkuppfostran» visar sig alltså ha varit representativ när det gäller läroboksvalet men mer frikostig med engelsktimmar än många andra. Där hade Mathesius' elementarbok som nämnts dominerat undervisningen under det första året. Att gå omvägen över en elementarbok ansåg de kommitterade emellertid vara onödigt just i engelska. I stället kunde nybörjarna använda en enkel läsebok, följd av »sammanhängande berättelser». Bakom denna rekommendation kan vi spåra Hilda Casselli, själv engelsklärlarinna. Några år senare gav hon ut en nybörjarbok av detta slag, *Short Stories for Children*.³⁶

För att råda bot på de konstaterade missförhållandena med avseende på flickskolornas språkundervisning föreslår kommittén åtgärder av två slag. Dels måste ett eller för vissa elever två främmande språk uteslutas ur studieprogrammet, något som kunde framtvingas genom att statsbidrag bara gavs åt flickskolor som begränsade sitt utbud till två främmande språk. Dels måste målsättningen begränsas till att gälla förmågan att läsa och förstå det främmande språket och att i någon mån uppfatta det, när man hörde det läsas upp eller talas. De systematiska grammatikstudierna kunde då inskränkas och senareläggas, samtidigt som övningarna att översätta till målspråket kunde ersättas av samtalsövningar och av muntlig och skriftlig reproduktion. De kommitterade var övertygade om att den formella bildningen inte skulle äventyras utan tvärtom vinna på att undervisningen gick »från det konkreta till det abstrakta, från läsningen af språket sjelft till inhemtandet af dess lagar». Med denna målsättning skulle antalet timmar kunna skäras ned utan men för resultatet. Sålunda föreslås för det första främmande språket sammanlagt 26 veckotimmar fördelade på sju år, för det andra 10 veckotimmar fördelade på de fyra sista flickskoleåren.³⁷ Huruvida engelska skulle vara ett av de språk i vilka undervisning skulle erbjudas lämnades åt den enskilda skolan att bestämma.

Flickskolekommitténs språkprogram präglas av att det utfor-

mats under de för den nyspråkliga undervisningen så händelserika åren 1886 och 1887. Den föreslagna metodiken är sålunda helt i reformrörelsens anda. Utlåtandet blev också föremål för positiv uppmärksamhet i en av Quousque tandem småskrifter³⁸, där det kommenteras av signaturen Lll, dvs fonetikern J A Lundell. Det var han som hade fört fram de nya tankegångarna på filologmötet i Stockholm, och han kan naturligtvis inte annat än glädja sig åt kommitténs anammande av dem. Dock tycker han att den föreslagna målsättningen är alltför snäv. Själv finner han det vara en både önskvärd och rimlig fordran, att flickskolans elever lärde sig använda ett av de främmande språken inte bara i tal utan också i skrift. I övrigt berömmar han kommittén för dess frimodighet och reformiver, som av andra kanske kunde synas »vådlig» och »rent av opassande». Att så verkligen var fallet visar de yttranden som 1889 avgavs av olika instanser med anledning av den gjorda undersökningen. Många domkapitel intog en avvisande hållning.³⁹

Frågan om antalet flickskolespråk var ännu inte utagerad. Den togs upp på nytt under det fjärde allmänna flickskolemötet, som hölls i Stockholm 1889. Nog borde det finnas utrymme för tre främmande språk, menade flera talare, och om det tredje språket var engelska betydde det mindre om undervisningstiden blev knapp. Engelska språkets enkelhet och likhet med vårt eget gjorde det möjligt att ändå nå jämförelsevis tillfredsställande resultat; åtminstone kunde en grund läggas för senare engelskstudier. Vid en votering röstade 140 mötesdeltagare för tre, men 160 för endast två språk i flickskolan.⁴⁰ Föreståndarinnorna, som vid samma tillfälle höll ett eget möte, ville emellertid ha kvar alla tre språken.⁴¹ De upplevde säkerligen trycket från föräldrarna starkare än övriga lärarinnor, ansvariga som de var för att skolans ekonomi skulle gå ihop. I många fall var det väl just engelskundervisningens vara eller icke-vara som man röstade om. Trots kommittéutlåtande och voteringsresultat finns det ingenting som tyder på att dess existens verkligen vara i fara.

En ovanlig lösning av språkfrågan finner vi vid en flickskola i Göteborg, vars föreståndarinna, Sigrid Rudebeck (1831—1924), hade varit elev hos Cecilia Fryxell. I den Rudebeckska skolan infördes 1889 valfrihet mellan franska och tyska som första språk, medan däremot engelska som andra språk skulle läsas av alla. Det

motiverar Sigrid Rudebeck med att »engelska synes vara det språk, hvaraf man i vår tid har den största praktiska nytta».⁴² Ett annat exempel kan hämtas från Ateneum för flickor i Stockholm.⁴³ Där var alla främmande språk valfria från 1882, och det upprepas från år till år i redogörelserna att flickorna borde välja endast två av språken. Läsåret 1889—90, då skolan hade 140 elever, läste 122 flickor franska, 85 tyska och 43 engelska. Det var den ordning i vilken undervisning i språken då erbjöds, men 1891 blev språkföljden en annan. Tyska infördes nu som alternativ till franska i första klassen, och engelska blev andra språk för de elever som valde att läsa ett sådant. Undervisningen var modern, enspråkig och praktisk. Målet var att flickorna skulle lära sig förstå och själva uttrycka sig på de främmande språken, vartill de fick hjälp av infödda lärarinnor.

Engelska språket tycks ha fått en allt starkare ställning i den bildade kvinnovärlden. Pseudonymen »Vericola», som skriver om naturlig utveckling och harmonisk utbildning i *Verdandi* 1885, finner visserligen att tyskan fyller alla rimliga anspråk på »ett komparativt begynnelsespråk», men samtidigt ställs frågan »huruvida icke engelskan, både för sin litteratur, sin stora allmänlighets och sin grammatikaliska enkelhets skull, kunde vara lika lämplig, helst massan af vårt folk har vida mera beröring med det engelsktalande Nordamerika än med Tyskland». Här möter vi en hänsyftning på emigrationen, något som vi saknat i språkdebatten bland läroverkslärarna; ett liknande yttrande fällt av en flickskolelärarinna vid Pedagogiska sällskapet i Stockholm förhandlingar år 1900 kommer att återges i det avsnitt som följer. »Vericola» lämnar frågan öppen: »detta torde därför vara en fråga, som icke så lätt dör, och som det följaktligen framdeles måhända blir lättare att besvara».⁴⁴ Artikelförfattaren visar sig vara påverkad av Spencer. Det är inte flickornas utan människans, barnets, naturliga utveckling som behandlas.

I sin artikel om språkuppfostran, också i *Verdandi*, hade Fredrik Palmgren samma år uttalat sig om engelska språkets berättigande som skolämne just i flickskolorna.⁴⁵ Han skriver: »för de elever som vilja använda sina kunskaper till ett bestämt praktiskt mål kunna deras insigter i engelska komma dem väl till pass, såsom översättare från engelska, kontorister, telegrafister, gymnaster i England, lärarinnor i engelska och väl annat dertill». Att

han 1885 talade om gymnaster i England har sin särskilda förklaring. Detta år inrättade nämligen svenskan Martina Bergman (1849—1915) Hampstead Physical Training College i London för utbildning av gymnastiklärarinnor. Förebilden var Gymnastiska centralinstitutet i Stockholm, som hon själv genomgått. Svensk gymnastik hade länge varit känd och uppskattad i England, men det var först mot slutet av 1870-talet som den blev ett arbetsfält för kvinnor. Under några år verkade Concordia Lövving (1843—1927) för införandet av gymnastik för flickor i Londons folkskolor. Hon efterträddes av fröken Bergman, åren 1881—1887 anställd som gymnastikinspektris för folkskolorna i London. Snart började också engelska flickskolor ta upp gymnastik på sina program, och gymnastiklärarinnor blev efterfrågade inte bara i England utan också i många brittiska besittningar. Svensk sjukgymnastik hade likaså en god engelskspråkig marknad. Den hade ett centrum i London.⁴⁶

Det hände att svenskor efter vistelse i Storbritannien skrev läroböcker för skolornas engelskundervisning.⁴⁷ Sålunda trycktes 1881 *Elementarbok i engelska språket enligt en gradvis framskridande parallel-metod*, utarbetad av Concordia Lövving, och 1890 *Engelska vokaler och samtal till skolornas tjänst*, samlade av Lotten Lagerstedt. Fröken Lagerstedt, som undervisade vid Nya elementarläroverket i Göteborg, hade i Skottland fått utbildning till skolkökslärarinna, ett yrke som man ännu inte kunde förberedas för i Sverige. De båda lärarinnornas engelskböcker skiljer sig avsevärt från de flesta läroböcker som vid samma tid skrevs för de allmänna läroverken, Lövving genom att betona fysiologiska och psykologiska faktorerens betydelse för språkinläringen, Lagerstedts genom att presentera ett idiomatiskt talspråk. Lotten Lagerstedt var dock inte den första lärarinna som försåg engelskundervisningen med vokabler och samtalsövningar. Året dessförinnan, 1889, hade Thalia Schoug vid Anna Sandströms skola i Stockholm låtit publicera samlingen *Engelska ord och samtal*. Båda gav praktiska övningar för diverse sociala situationer vid en tidpunkt då talövningar i främmande språk saknades i kursföreskrifterna för allmänna läroverk.

Den tidigare konstaterade trenden att överta mål och metoder från de allmänna läroverkens språkundervisning gick inte att förena med flickskoleelevernas behov av praktiska färdigheter. Det

ta behov underströks av målsmannaopinionen, och när det som här var fråga om en privat och examensfri skolform, kunde målsmännens åsikter bli utslagsgivande. Försöken att avskaffa engelskundervisning vid flickskolorna kom till korta. I stället kommer försök att vitalisera denna undervisning att känneteckna de femton år som återstår att skildra fram till 1905. Flickskolorna gick i detta avseende vida längre än de gossläroverk som lät sig påverkas av den s k Q.T.-metoden. De hade en annan och mera verklighetsnära tradition att bygga på, en tradition i överensstämmelse med reformrörelsens syften.

De sista femton åren

»Vore det icke önskligt, att det funnes en af sakkunniga personer uppgjord förteckning öfver arbeten på främmande språk, lämpliga att användas till explikation i flickskolans olika klasser?» Den fråga, ställd till det tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm i juni 1886⁴⁸, ledde till att en kommitté utsågs för ändamålet. Bland dess ledamöter märks Julius Humble och Hilda Casselli, den ene tidigare nämnd som språklektor vid Högre lärarinneseminariet, den andra som föreståndarinna för dess övningskola. Ett slutligt litteraturförslag framlades för det femte allmänna flickskolemötet, som hölls i Lund 1893. De sakkunnigas principer för urvalet av lektyr måste ha tillfredsställt en reformmetodiker: innehållet skulle vara underhållande, lärorikt och avpassat efter elevernas utvecklingsnivå, det skulle ge kunskap om landet i fråga, lämpa sig för talövningar och presenteras på ett vårdat nutidspråk.⁴⁹ För engelskundervisningen föreslogs inemot 70 titlar med markering för vilket stadium de kunde lämpa sig, från flickskolans fjärde till dess nionde klass. På alla nivåer förekommer barn- och ungdomslitteratur skriven av engelska författarinnor, såsom A.L.O.E. (A Lady of England, pseudonym för Charlotte Maria Tucker), Mrs Burnett, Mrs Craik, Mrs Ewing, Mrs Gatty, Mrs Molesworth, Hesba Stretton (pseudonym för Sarah Smith) och Miss Yonge. Bland traditionella verk märks böcker av Dickens, Macaulay och Scott. Några av de rekommenderade arbetena var utgivna i Sverige, men de flesta föreslogs i tyska eller engelska upplagor.⁵⁰ Nya svenska utgåvor av engelsk litteratur skulle följa i en strid ström under loppet av 1890-talet, många av dem med

kommentarer för skolbruk utarbetade av lärarinnor.⁵¹

Ett av debattämnen inom lundamötets språksektion gällde vilket som skulle anses viktigast vid språkundervisningen: att lära eleverna läsa och förstå språkets litteratur eller att lära dem använda talspråket.⁵² Lektor Humble, inledare av diskussionen, visar sig vid sitt försvar av litteraturläsningen företräda en konservativ måluppfattning: »språkundervisningens förnämsta ändamål är att införa eleverna i litteraturen med tillhjälp af grammatik och öfversättning, ty detta öfvar förståndet och odlar smaken, stärker känslan för modersmålet samt lär en riktig användning af detsamma». Andra talare framhöll träning av talspråket som den rätta vägen när det gällde att införa eleverna i litteraturen. När språksektionen övergick till att behandla erfarenheter vunna vid användningen av den s k imitativa metoden, var det en lärarinna, Anna Lindhagen (1858—1910), som inledde diskussionen. Hon omvittrade hur lätt barnen lärde sig de lästa texterna utantill och hur den nya metoden hjälpte dem att snart nog inte bara uttrycka sig utan också tänka på språket i fråga. I den undervisning hon förespråkade spelade modersmålet en underordnad roll; det kunde successivt uteslutas ur lektionerna.

Förutsättningarna för en enspråkig engelskundervisning ökade i takt med de kvinnliga läroboksförfattarna. Från Danmark infördes åskådningskurser skrivna av Kirstine Thaning och tillhörande Thora Goldschmidts serie *Språklig åskådningsundervisning*. Först kom *Engelska bild-glosor* (1894) för inläring av det talade språket, sedan *Engelsk bild-elementarbok* (1896, ny upplaga 1900) med läsestycken följda av frågor och med grammatikexempel följda av enkla regler, allt på engelska. Båda bygger på ett rikhaltigt bildmaterial återgivet dels på tjugo väggplanscher, dels som illustrationer i bildglosboken och i ett separat bildhäfte. Enspråkiga är också *Engelsk lärobok för nybörjare (på grundval af Berlitz' metod)* (1897) av Sofi Almquist (1844—1926) och Julia von Bahr (1866—1942), skriven för en skola där engelska lästes som första främmande språk, och Jenny Wallerstedts *Lärobok i engelska för äldre nybörjare* (1898), avsedd att läsas av flickor som tidigare lärt franska och tyska.⁵³ Alla förutsätter att det åskådningsmaterial som normalt finns i varje klassrum utnyttjas i undervisningen.

Engelskspråkig grammatikundervisning kunde alltifrån 1894

bedrivs med hjälp av Karin Ählströms *Engelsk språklära*, att döma av antalet upplagor flitigt använd. Dess femte upplaga 1916 bär titeln *English Grammar*. En engelsk läsebok utgiven av fröken Ählström 1901, »i urval från W. Viëtor och Fr. Dörr», är illustrerad med fotografier lämpliga att samtala kring och innehåller påfallande många sångtexter och dikter att läras utantill. Vidare utkom en ny samling talövningar i två delar, Hedvig Biörklunds *Lists of Words etc for English conversation* (1899, 1900) med dialoger, realinformation och aktiverande uppgifter. Märkligast är dock en enspråkig nybörjarbok helt byggd på talspråket, *Lefvande språkundervisning* (1905) av Lizzy Lind af Hageby (f 1878). Hon hade under studier i London lärt känna en psykologisk språkmetod, som skapats av fransmannen François Gouin (f 1831) och som hon värtaligt beskriver i förordet till sin lärobok. Här sätts handlingsorden, verben, i undervisningens centrum. Språkstoffet ordnas i serier kring intresseområden, och språkinläring och handling förutsätts gå hand i hand. Det är denna »naturens metod» som hon vidareutvecklar »för engelska språkets praktiska undervisning i skola och hem».⁵⁴ Också två manliga språklärare skrev engelskböcker som var enspråkiga och avsedda för åskådlig undervisning, nämligen Emil Rodhe och Daniel Elfstrand.⁵⁵ Dessa deras verk kan förmodas ha fått betydligt större spridning i flick- och samskolor än i de allmänna läroverken.

Vid denna tid gjorde sig språklärarinnor hörda inte bara på flickskolemöten utan också i andra pedagogiska sammanhang, t ex inom Pedagogiska sällskapet i Stockholm. Om dess förhandlingar i språkfrågan 1897 och 1900 kan man läsa i Verdandiartiklar från dessa år.⁵⁶ Vid det första tillfället berättade Thalia Schoug om hur hon anordnat engelska »bjudningar» i skolsalen och låtit barnen leka engelska lekar, som hon hämtat ur en amerikansk lekbok. Det var otvivelaktigt mer ansträngande att undervisa efter den nya metoden än efter den gamla, menade hon, men resultatet blev så mycket bättre än förr. Nu kunde också »glädje och belåtenhet läsas i barnens ansikten, då däremot språktimmarna förr hörde till de tråkigaste lektionerna». Vid nästa tillfälle inledde Alma Schrevelius en diskussion om hur det i skolorna meddelade kunskapsstoffet i moderna språk skulle kunna reduceras. Möjligheten att ta bort engelska opponerade hon sig mot på det

bestämdaste, »det språket, som mer än något annat bjuder på sund och angenäm litteratur just för ungdomen, det språk dessutom, som talas af ett helt litet Sverige på andra sidan Atlanten? Nej, icke engelskan!» Hon föreslog i stället engelska språket som begynnelsepråk, dels därför att man då lättast kunde nå det mål som hon ansåg vara språkstudiernas viktigaste, nämligen att med hjälp av lexikon kunna läsa en lättare text, dels därför att eleverna kunde förmodas självmant fortsätta att läsa böcker just på engelska, där det fanns så mycket lockande ungdomslitteratur. Av samma uppfattning var skolföreståndarinnan Sofi Almquist. Hon betraktade engelskan som ett språk för minnet: »Engelskan är därför de minstas språk, 9—10-åringarnas, dessa som ännu hufvudsakligen äro ap- och minnesmänniskor». Fru Almquist visste vad hon talade om, för i hennes skola var engelska begynnelsepråket. Högre lärarinneseminariets rektor uttalade farhågan att en tidigt påbörjad engelskundervisning skulle kunna inverka menligt på den svenska artikulationen. Han föredrog att börja med tyska, bl a för för att nå överensstämmelse med gossläroverken. Dock trodde han inte att det skulle vålla någon större olägenhet om engelska i stället för tyska blev det först inträdande och obligatoriska skolspråket. Flickskolorna borde enligt hans mening utnyttja sin frihet och pröva sig fram.

Sofie Almquists erfarenheter av engelska som grundläggande språk var uppenbarligen goda. Hennes skola hade inrättats i Stockholm 1892 och var läsåret 1903—04 fullt utbyggd med tre förberedande klasser, åtta elementarklasser och ett treklassigt gymnasium. Fram till och med femte eller sjätte elementarklassen fungerade den som samskola, men därefter var alla eleverna flickor. De som genomgick skolan i dess helhet undervisades i engelska under elva, i tyska under nio och i franska under sju år med ett sammanlagt veckotimtal av 27 respektive 23 och 26 timmar. Årsredogörelserna visar att metoden var modern. » Engelska språket, taladt, läst, skrivet» lyder kursföreskriften för de två första elementarklasserna, där undervisningen skedde efter en modifierad Berlitzsk metod, dvs med hjälp av åskådningsmaterial och med så liten inblandning av modersmålet som möjligt. Från år 1897 hade skolan sin egen nybörjarbok, som nämnts utarbetad av föreståndarinnan själv och Julia von Bahr, som var lärarinna i engelska. För klass 5 noteras: »Språket vanligen taladt», för klass 6 och föl-

jande: »Lektionerna helt och hållet på engelska». Från sekelskiftet höll sig skolan med en infödd engelsklärarinna, som undervisade i klasserna 6, 7 och 8. I gymnasiet skrevs inte bara översättningar till engelska utan också uppsatser och redogörelser för upplästa berättelser. I andra gymnasieklassen hade flickorna läsåret 1903—04 hållit var sitt föredrag om olika ämnen, såsom »How I should like to spend my holiday», »Radium», »Negroes», »The mouse» och »The moon». Stärkta av reformrörelsens teoretiker och praktiker vågade språklärarynnorna tydligen på nytt hävda sin egenart. Den praktiska målsättning som kännetecknat de tidiga flickskolornas engelskundervisning var på väg tillbaka.

När det gäller språkföljden vid flickskolor i allmänhet kan det konstateras att franska, som vid sekelskiftet alltjämt var det vanligaste begynnelsepråket för flickorna, bara några år senare fick lämna plats åt tyska vid skola efter skola. Som motiv framhölls att Sverige i såväl materiellt som kulturellt avseende hade starkast förbindelse med Tyskland. Till sist var det bara två skolor som gav franskundervisningen företräde, nämligen Anna Sandströms skola och Brummerska skolan, båda i Stockholm.⁵⁷ Tyska och engelska ansågs nyttigare än franska för dem som efter genomgången högre flickskola sökte kontorsanställning. Dit siktade många unga kvinnor när seklet var ungt.

Kommentar

Ser vi tillbaka på engelskundervisningen i flickskolorna under åren 1850—1905, finner vi likheter med förhållandena vid de allmänna läroverken men samtidigt betydande olikheter. Utvecklingstrenden är densamma: först en övervägande praktisk inriktning, sedan en åtstramning i den formella bildningens tecken och slutligen ett djärvt experimenterande med mer eller mindre direkta metoder. De olika etappernas tidsutdräkt är dock en annan i flickskolorna, där formalbildningsaspekten betonades senare och de reformmetodiska försöken inträdde tidigare än i de allmänna läroverken. Medan grammatikstudier och översättningsövningar hela tiden var självklara inslag i läroverkspojknas engelskstudier, övades flickskoleflickorna lika självklart i samtalsfärdigheter och litteraturläsning, även om också de fick läsa grammatik

och lära sig översätta. Huruvida en flicka skulle läsa engelska eller ej var ofta beroende av målsmans inställning, eftersom flickskolornas undervisning i detta språk i många fall var valfri. Som vi sett var målsmännens uppfattning i regel: ju fler språk, desto bättre.

Två faktorer kan framhållas som bestämmande för engelskundervisningens ställning och utformning i flickskolorna. Den första är förhållandet att dessa var privata och därmed beroende av målsmännens välvilja. Endast en flickskola var statlig, den som utgjorde Högre lärarinneseminariets övningsskola. Den andra faktorn gäller språklärarinnornas utbildning och har med traditioner att göra. Lärarinnorna saknade så gott som alltid klassisk skolning, men många av dem hade i gengäld umgått med engelsktalande i hemlandet eller utomlands. För dem låg det därför nära till hands att undervisa inte bara om och i utan också på det engelska språket. Dessutom förekom det ibland i flickskolorna men väl knappast någonsin i de allmänna läroverken att engelskläraren var infödd. Guvernanttraditionen hölls levande.

2. Några samskolor och privata gossläroverk

Två reformpedagogiska samläroverk

Av ekonomiska skäl blev det framemot sekelslutet allt vanligare att privata skolor blev samskolor, åtminstone i sina lägre klasser. Det gäller såväl elementarläroverk för flickor som privata gossläroverk. Bakom tillkomsten av Palmgrenska samskolan i Stockholm och Högre samskolan i Göteborg låg emellertid inte ekonomiska spekulationer utan reformpedagogiska idéer som genomsyrade också deras språkundervisning. Det gör det berättigat att de båda samläroverken här får sin särskilda behandling.

När Karl Edvard Palmgren (1840—1910) startade sin samskola 1876, gav han den namnet Praktiska arbetsskolan för barn och ungdom. Redan i egenskap av samskola var den ovanlig, om man bortser från folkskolorna, och som arbetsskola var den unik: undervisning gavs i begynnelsen bara i handens arbete, såsom papp-, trä- och textilslöjd. Dessa förhållanden liksom skolans vidare utveckling gjorde den uppmärksammas långt utanför landets grän-

ser. År 1886 hade Palmgrenska samskolan blivit ett fullständigt läroverk med slöjd och handarbete som obligatoriska ämnen men med valfrihet i alla läsämnen. Två år senare kunde rektor Palmgren för första gången anställa mogenhetsexamen.¹ Vilken var då skolans insats för undervisningen i engelska?

En genomgång av årsredogörelsernas uppgifter om använda läroböcker visar, att dessa i stort sett var desamma vid Palmgrenska samskolan som vid de allmänna läroverken. Språkföljden var till en början tyska, franska, engelska, men 1882 blev engelska det andra främmande språket. När skolan några år senare nått sin fulla omfattning, kunde engelska läsas i klasserna 7—12 av elever som så önskade. Härefter låg ingenting anmärkningsvärt. Den metod som från slutet av 1880-talet kännetecknade all språkundervisning vid Palmgrenska samskolan var emellertid exceptionell. Principen var att »lära språket genom språket själft», och det skedde bl a genom samtal och sång. I de lägre klasserna fick eleverna använda sitt modersmål, berättas det, men läraren talade hela tiden det främmande språket, också vid den rikligt förekommande grammatikundervisningen, som för nybörjarna var uteslutande muntlig.²

Palmgren beskriver själv »stadierna» i de lägre klassernas språkundervisning: »1) åskådning, 2) språkets talande, 3) språkets läsande, 4) språkets sjungande och slutligen 5) språkets skrivande». Ordningen ansåg han i det stora hela vara densamma som när ett litet barn lär sig sitt modersmål.³ Han betonade särskilt sångens betydelse för motivationen och inläringen och stod själv för utgivningen av *Tyska, engelska, franska sånger skola och hem tillägnade* (1894), en sångsamling som blev flitigt använd under språklektionerna.⁴ Bland skolans engelsklärare märks den tidigare nämnda Karin Ählström, vars engelskspråkiga grammatik kom till för att tillgodose skolans behov av enspråkiga läromedel. När hon lämnade sin tjänst 1899, anställdes en engelskfödd lärare, Mr E A Ray.⁵

År 1897 fick Palmgrens skola besök av en framstående tysk språkpedagog, Max Walter från Frankfurt am Main. Skriften *Englisch nach dem Frankfurter Reformplan*, som han publicerade några år därefter, tillägnade han Palmgren, »weil er meines Wissens zuerst an einer grossen Schule die *Sprechmethode* praktisch durchgeführt und hiermit die besten Erfolge erzielt hat».

Utan nämnvärda kunskaper i svenska anställde Walter prov i tyska, engelska och franska i flera klasser och kunde utan hinder samtala med de äldre eleverna på dessa tre språk, inte bara om all dagliga ting utan också om litteratur som de läst. Han var imponerad.⁶ Imponerande är det också att läsa att elever från samskolan utan några som helst hjälpmedel klarade de examensskrivningar till vilka de allmänna läroverkens elever fick medföra lexikon och fram till 1895 också grammatik. När de hade vanliga skolskrivningar i språk, skulle de jämte det sedvanliga översättningsprovet författa en uppsats över ett valfritt ämne.⁷

Vid en feriekurs i »konsten att undervisa i levande språk», som med statliga anslag gavs av Palmgrenska samskolan sommaren 1899, var det tyskundervisningen som demonstrerades. Den gången blev engelska språket bara representerat under sångstunderna, då de deltagande lärarna fick bekanta sig med innehållet i skolans sångbok.⁸ Ett annat lika uppmärksammat arrangemang kom i stället helt och fullt engelskundervisningen till godo. Det var de »uppläsningar» som på rektor Palmgrens initiativ anordnades i skolans aula under fem lördagskvällar vårterminen 1901. »Uppläsare» var den engelske universitetslektorn i Uppsala, George Ernest Fuhrken. Till sammankomsterna inbjöds inte bara den egna skolans utan också andra läroverks elever och dessutom den intresserade allmänheten. Åhörarna hade möjlighet att förbereda sig från gång till gång, eftersom programmet följde en på förhand utstakad väg genom en diktantologi, *The Troubadour*, kort förut utgiven i London av Philip Gibbs. Fuhrken inledde serien med ett föredrag om engelskt universitetsliv och berättade vid vart och ett av de senare tillfällena om några engelska skaldar, innan han förklarade de valda dikterna och läste upp dem. Så delades skolans sångbok ut, och kvällen avslutades med en unison sång, såsom »God save the King», »Rule, Britannia» eller »Home, sweet home». Intresset för dessa engelska aftnar var stort. »Såväl statsläroverkens som flickskolornas lärjungar voro synnerligen talrikt närvarande», berättar rektor Palmgren⁹, och därtill bevisades evenemangen av många av huvudstadens lärare och lärarinnor. Varje gång uppskattades åhörarskaran till »mycket över 300» personer.

Innan vi lämnar Palmgrenska samskolan finns det anledning att erinra om Ellen Key (1849—1926), som liksom Karl Edvard

Palmgren förespråkade samundervisning och möjlighet för eleverna att själva välja bland de ämnen som skolan hade att erbjuda. När hon i andra delen av *Barnets århundrade* (1900) beskriver framtidens skola, betonar hon vikten av att det för alla oundgängliga inskränks till det minsta möjliga. Ändå räknar hon engelska språket dit.¹⁰ Det tycker hon nämligen att alla behöver »för att kunna taga sig fram under den alltjämt vidgade samfärdseln med den vida värld, där man med detta språk reder sig bäst». I detta som i så många andra avseenden verkar det som om Ellen Key hade haft förmåga att se in i framtiden. I hennes »drömda skola» skulle av grammatik läsas endast så mycket som oundgängligen behövdes för att man skulle kunna tillägna sig litteraturen, »det enda mål allmänbildningen bör avse». Med hjälp av »den talande metoden» skulle den första grunden läggas i ett främmande språk.¹¹ Också på den punkten överensstämde således rektor Palmgrens och fröken Keys syn på saken. När det gäller valet av engelska som första främmande språk finner vi överensstämmelse mellan Ellen Key och de män och kvinnor som stod bakom Göteborgs högre samskola.

Mellan Palmgrenska samskolans start och tillkomsten av Högrens samskolan i Göteborg ligger ett kvarts sekel. Samskoletanken var inte längre ny och en reformmetodisk språkundervisning hade prövats av åtskilliga engelsklärare, när Göteborg 1901 fick sitt »reformläroverk för gossar och flickor». Vad som särskilt kännetecknade detta var betoningen av barnens skapande verksamhet.¹² Språkundervisningen tog sin början i andra elementarklassen, och under skolans första verksamhetsår lästes tyska i denna klass för att underlätta en övergång från det allmänna läroverket. Enligt redogörelsen för årets arbete hade skolan då ännu inte hunnit »stadga sin mening» beträffande språkföljden, men i nästa årsberättelse är engelska begynnelse språket.

»De första veckorna af höstterminen samtal utan lärobok» — så börjar redogörelsen för Samskolans nybörjarundervisning i engelska läsåret 1903—04. När en lärobok tillgreps var det Jespersens och Sarauws danska *Engelsk begynderbog* del 1, men länge var det bara de fonetiskt transkriberade texterna som lästes. Dessa blev också föremål för avskrivning och diktamen.¹³ Samtidigt fördes samtal över »olika ämnen, som tillfälligt och naturligt gäfvos sig». Under vårterminen övades läsning och skrivning av

vanlig skrift. Först användes nybörjarboken för detta ändamål och sedan *Alice's Adventures in Wonderland*, i vilken man redan detta första år tog sig igenom fyra kapitel. All undervisning föregick på engelska. I nästa klass samordnades undervisningen i geografi med den i engelska, så att geografiläxor lästes i *The British Isles. Chambers's Twentieth Century Geography Readers Book IV a* och förhöordes på engelsklektionerna. En annan engelsk text lärdes in »rollvis». Nu förekom skriftlig reproduktion av upplästa anekdoter, och det skrevs små uppsatser i anslutning till de lästa texterna. I redogörelsen för denna årskurs nämns ordet grammatik för första gången i samband med undervisningen i engelska, med detta enda tillägg: »De viktigaste verbformerna ha muntligen genomgått». Så långt i direktmetodisk riktning kunde inte ens de allra hängivnaste quousquister gå, om de fullgjorde sin tjänst vid ett högre allmänt läroverk.

I redogörelsen för läsåret 1904—05 finns en grammatikmoment infört redan i nybörjarklassen: »Enkla meningar ha antecknats såsom öfning på enkla tempus af have och be, personl., poss. och demonstr. pronomen.» Efter nybörjarboken lästes nu *The Story of Little Black Sambo* av Helen Bannerman och en berättelse ur Kiplings *Just so Stories*. För nästa årskurs noteras: »Undervisningen har fortfarande förts helt på engelska». I denna klass gjordes grammatiska iakttagelser under textläsningens gång, och det var först under det tredje årets engelskstudier som en grammatikbok användes. Den var skriven av Daniel Elfstrand, och säkerligen var det hans engelskspråkiga lärobok, *An English Grammar for the use of Swedish schools*, utgiven 1902. Översättning från engelska till svenska förekom endast kursivt, vid preparation av en ny läxa, och översättning från svenska till engelska förekom inte alls. I detta avseende instämde Samskolans engelsklärare tydligen helt och fullt i Wilhelm Viëtors ofta citerade yttrande:¹⁴ »Das Übersetzen in eine fremde Sprache ist eine Kunst, die die Schule nichts angeht». Även i övrigt måste den i Samskolan tillämpade språkmetodiken ha kunnat vinna den tyske reformivrarens gillande. Vi finner här ett av många exempel på att hans stridsrop 1882 — »Der Sprachunterricht muss umkehren!» — inte hade klingat förgäves.

År 1905 kunde Göteborgs högre samskola hålla sin första mo-
genhetsexamen. Skolan omfattade då en lek- och slöjddklass, tre

förberedande klasser, sju elementarklasser och två gymnasieklas-
ser, och avgångsexamen kunde avläggas såväl på reallinjen som
på halvklassisk linje. Engelskundervisningen sköttes av lärarinnor
med filosofie kandidatexamen vid en tidpunkt då universitetsut-
bildade språklärare i regel var män och då språklärarynnor i regel
hade fått sin utbildning vid Högre lärarinneseminariet. Som
»ämnesinspektor» i moderna språk hade skolan anställt Emil
Rodhe, docent i franska vid Göteborgs högskola och lektor i tys-
ka och engelska vid Högre realläroverket. Därmed kunde hans
sakkunskap och rika pedagogiska erfarenhet komma skolans
språkundervisning till godo. Bland läroboksförfattare i engelska,
anställda vid allmänna läroverk, var Rodhe vid denna tid den
mest radikale, när det gällde språkmetodiska frågor.

Tre stockholmsläroverk och ett internat i landsorten

Det privata skolväsendet omfattade inte bara flick- och samsko-
lor utan också gossläroverk, mer eller mindre exklusive. Här skall
nämnas två som visade speciellt intresse för engelska språket och
två som mera sökte likna de allmänna läroverken i sin kursupp-
läggning men som gjorde sig bemärkta genom sin goda språkun-
dervisning. Tillsammans omspanner de hela undersökningsperi-
oden, från tidigt 1850-tal till det tidiga 1900-talet. De särskilt eng-
elskvänliga skolorna hör tidsmässigt hemma just i dessa under-
sökningens ytterområden, något som säkert inte är en tillfällighet:
då har vi också när det gäller flickskolorna funnit en betoning av
engelska språket. Tre av skolorna låg i Stockholm, den fjärde, en
internatskola, i landsorten.

En skolföreståndare som redan vid sekelmitten valde engelska
som första främmande språk var norrmannen August Arctander
(f 1818). Hans skola fick namnet Privata nya elementarskolan i
Stockholm, först »på Söder», sedan »i Stadshuset». När han
övertog skolan 1847, förde dess engelskundervisning en tynande
tillvaro, och ännu 1849 kunde han meddela, att engelska bara läs-
tes av två av skolans 84 elever. Två år senare förelåg emellertid en
ny läroplan med språkföljden engelska, tyska, franska, latin och
grekiska.¹⁵ Det var innan någon läroverksstadga ännu reglerat
förhållandena vid de statliga elementarläroverk som blev resulta-
tet av 1849 års läroverksplakat. Förebild var uppenbarligen sta-

tens försöksskola, »Nya elementar», där de moderna språkens studium likaså föregick undervisningen i klassiska språk. Den enda skillnaden är ordningsföljden mellan tyska och engelska, och här kan det förhållandet ha varit avgörande att Arctander kom från Norge, ett land med goda kontakter västerut. Hans argumentering finns införd i examensprogrammet för våren 1851:»/.../ orsaken hvarföre vi begynna undervisningen i främmande språk med engelskan, är den, att vi anse detta språk både med afseende på dess språkstammar, dess formlära och syntax, stå vårt språk närmare än tyskan och fransyskan, hvarjemte det fordrar ett mindre uppöfvadt grammatikaliskt sinne på grund af sin enklare byggnad, äfvensom dess svårare uttal gör det mera passande att läras på en tid, då tungan ännu är mera böjlig och minnet mera mottagligt». Argumenten känner vi igen, men det är anmärkningsvärt att finna dem samlade och framförda så tidigt som skedde.

För engelskundervisningen hade Arctander planlagt åtta årskurser. Han hade hoppats få hjälp av språklektorn vid Nya elementarskolan, Gustaf Samuel Löwenhielm, med utarbetandet av en lärobok, men när hjälpen uteblev skrev han den själv.¹⁶ I mycket liknar hans introduktion för den första undervisningen Löwenhielms *Inledning till engelska språket* (1852), en för sin tid anmärkningsvärd nybörjarbok med elevaktiverande inslag.¹⁷ Arctanders *Elementarbok i engelska språket. Efter en ny plan*, som utgavs 1851—1852, omfattar tre delar: en läsebok, en »grammatikalisk» lärobok och en »lexikalisk» lärobok. Det var säkert ingen tillfällighet att läseboken föregick grammatiken i serien. Den metodriktning Arctander ansluter sig till är nämligen den »analytiska», som gick från litteraturen till grammatikreglerna och inte tvärtom.¹⁸ Att nybörjardelen kom sist måste emellertid ha berott på att han i det längsta hade hoppats på Löwenhielms bistånd. Dess utformning tyder på att den planerats av dem båda tillsammans.

Utgångspunkten i Arctanders nybörjarundervisning var en samling fabler, försedda med mellanradig översättning. Så hade Locke en gång introducerat undervisningen i latin¹⁹, och på samma sätt började Löwenhielms *Inledning*. Enligt Arctanders anvisningar skulle fablerna genomarbetas gång på gång: läsas högt, översättas, läras utantill och nedskrivs efter minnet. De åtföljs

av frågor, som leder över till grammatiken. Meningen var, att eleverna med lärarens hjälp skulle analysera texterna grammatiskt och därvid föra upp alla ordformer i särskilt upplinjerade scheman, så att de sedan kunde sammanställa sina egna deklinations- och konjugationsparadigm. För de högre klasserna tar Arctanders kursplan upp litteraturläsning jämte tal- och skrivövningar. Här var det *The Vicar of Wakefield* av Oliver Goldsmith och under »cursorisk» läsning, dvs utan översättning, Shakespeares *Macbeth* och några sånger ur Miltons *Paradise Lost* som skulle studeras. Skrivövningarna preciseras för klass 7 till att gälla »originala uppsatser på engelska språket». Huruvida programmet kunde genomföras är ovisst. Under alla förhållanden har det sitt intresse som exempel på hur en s k analytisk engelskundervisning kunde gå till. Arctander hänvisar själv till engelsmannen T Robertson, som vid ett språkinstitut i Paris hade vidareutvecklat den Hamiltonska metoden.²⁰ För Arctander var målet för skolans språkundervisning att den skulle »skärpa språksinnet och utveckla alla själens krafter».

Alltifrån 1600-talet och fram till 1888 höll den tyska församlingen i Stockholm en egen skola, Tyska nationallyceet, känt för tidig och gedigen undervisning i moderna språk.²¹ Tyska lyceet, som också hade svenska elever, blev helt naturligt en inkörsport för tysk språkmetodik. I Tyskland var undervisningen i franska av centralt intresse, och den bedrevs under större delen av 1800-talet enligt en s k syntetisk metod, som innebar att det främmande språket enligt grammatikens regler sattes ihop av isolerade språkelement. Det ursprungliga syftet hade varit praktiskt, nämligen att utbilda köpmän, men under intryck av formalbildningsideologin hade metoden urartat till en teoretisk grammatikexercis med översättning av satsfragment och lösryckta satser från och till målspråket som enda övningsform (jfr 1865 års språkkommis-sions rekommendation av en »genetisk» undervisningsmetod). Den »syntetiska» metoden hade utvecklats av de tyska fransklä-rarna Meidinger (1783), Seidenstücker (1811), Ahn (1834) och Ploetz (1848), och från franskundervisningen hade den spritt sig till undervisningen i engelska.²² Att den också präglade Tyska ly-ceets engelskundervisning framgår av *Engelsk elementarbok efter D:r Carl Crüger*, bearbetad för svenska förhållanden av skolans språklärare P F Sievers och ett tidigt exempel på den Ploetzska

metoden i Sverige. Ploetz hade jämte grammatiken byggt in uttalsläran och ett på uttalet baserat ordförråd i de språkfragment som skulle övas och därmed skapat »en gradvis framskridande parallellmetod» (jfr titeln på Concordia Löfvings engelskbok för flickskolor 1881). Sievers' lärobok hade samma uppläggning. Den utgavs 1869 och upplevde ytterligare fyra upplagor under de år Tyska lyceet ägde bestånd.²³

Likartade översättningsövningar ingår i en 1880 utkommen nybörjarbok, skriven av en annan språklärare vid samma skola, Olivier Constantin Kjellberg (f 1845). Hans *Lärobok för ungdom i engelska språket. Med talrika läse-, skrif- och memoreringsövningar samt läsebok och ordbok* har emellertid också andra kännetecken. Kjellberg ville lära ut »vernacular English, icke made» och premierade talspråket. För att väcka intresset för engelska lät han sina elever läsa »nursery tales», gåtor och fabler, och genom att uppmana dem att tala, gärna i korus, försökte han ge liv åt lektionerna.²⁴ Vi kan utgå ifrån att Sievers och Kjellberg använde sina egna läroböcker då de undervisade vid Tyska lyceet. Långt efter det att verksamheten där blivit nedlagd fortsatte emellertid utgivningen av deras engelskböcker, Sievers' till 1911 och Kjellbergs till 1920. Det visar skolans betydelse för metodiken i engelskundervisning bedriven i privat regi. Vid de allmänna läroverken användes de så gott som inte alls.

Ett annat privatläroverk med betydelse för sin tids språkundervisning var Beskowska skolan i Stockholm, grundad 1867 och företrädesvis anlitad av familjer som ville ge sina söner en ståndsmässig, klassisk uppfostran. Där undervisades bl a prinsarna Gustaf, Oscar, Carl och Eugen under några år i början av 1870-talet; engelska fick de yngre prinsarna dock lära sig senare, genom privatinformation av Vilhelm Sturzen-Becker.²⁵ Fram till 1873 var tyska skolans begynnelsepråk, följt av latin, men detta år blev språkföljden latin, franska, tyska och grekiska. Engelska kunde bara läsas av »icke-greker» under de tre sista skolåren och av »greker» som ett frivilligt ämne. Icke desto mindre hade skolans rektor i en debattskrift 1872 uttalat sig till förmån för just engelska, som han ansåg vara det lämpligaste språket att läsas av alla omedelbart efter latin (se kap 2, Reformarbetet under 1870-talet).

Beskowska skolan fick rätt att anställa mogenhetsexamen 1877 och beviljades statsbidrag 1891.²⁶ Då hade en reallinje inrättats

med engelskundervisning under fyra skolår, och tyska blev på nytt det första främmande språket för samtliga elever. Genom att tyskläraren, licentiaten Hjalmar Hjorth (1852—1949), gick i bräschen för en reformmetodik enligt sällskapet Quousque tandems principer, blev skolan känd för sin moderna språkundervisning. I årsredogörelserna för läsåren 1890—91 och 1891—92 berättar Hjorth om sina erfarenheter av »den imitativa språkmetoden». Han åberopar därvid ett uttalande av professor Johan Storm i Kristiania: »Man lär sig lefvande språk mera genom efterbildning än genom regler».

Huvudlärare i engelska vid Beskowska skolan var från 1874 till 1893 Erik Lindgren, tidigare nämnd som engelsklärare vid Högre lärarinneseminariet, litteraturutgivare och lexikograf. I Lindgrens *Engelsk-svensk ordbok — skolupplaga*, utgiven 1891, används alltjämt den av 1865 års språkkommission anbefallda Walkerska transkriptionen²⁷, men Beskowska skolans val av läroböcker visar, att dess engelskundervisning bedrevs med hjälp av fonetisk skrift. På läroboksförteckningen 1890 står dels norrmannen Knud Brekkes *Lärobok i engelska språket för nybörjare*, nyligen översatt av Emil Rodhe, dels Jon Arvid Afzelius' *Engelsk elementarbok* från 1887, båda pionjärverk när det gäller införandet av ljudskrift, vardagsspråk och ett sydengelskt uttal. En årsredogörelse (1890—91) meddelar att stycken i Brekkes nybörjarbok till större delen lärdes utantill och återberättades, en annan (1892—93) att alla de i Afzelius' elementarbok genomgångna styckena hade lärts utantill, varefter en del av dem hade skrivits på svarta tavlan. Också i engelska undervisades det alltså i Beskowska skolan »mera genom efterbildning än genom regler».

Av de båda årsprogrammen framgår likaså att talövningar var föreskrivna för tre av de fyra år under vilka engelska lästes och att det förekom feriearbeten i form av litteraturläsning. Motsvarande kursmoment infördes som nämnts inte vid de allmänna läroverken förrän i och med 1895 års kungörelse. Här ser vi ett tydligt exempel på att erfarenheter från en privatskola på sikt blev till gagn för det allmänna skolväsendet. Andra initiativ av betydelse var Beskowska skolans beslut 1907 att låta engelska bli begynnelsepråk och att samtidigt införa en ny imitativ språkmetod, den Gouinska seriemetoden.²⁸ Året därpå inrättades som bekant försökslinjer med engelska som första språk vid statliga läroverk i

Stockholm och Göteborg, dock utan en så långtgående metodisk förnyelse. På nytt kan vi konstatera privatläroverkets betydelse för utprovningen av nya uppslag på språkundervisningens område.

Man kan inte behandla engelskundervisning vid sekelskiftet utan att nämna Lundsbergs skola i Värmland. Grundad 1896 efter mönster av engelska »boarding-schools» hade den vissa likheter med den engelskinspirerade Hillska skolan i Stockholm, nedlagd femtio år dessförinnan. Upphovsman till internatet på Lundsberg var en initiativrik engelsk grosshandlare, William Olsson (1862—1923), med svenskt påbrå. Han blev som tolvåring läroverkselev i Karlstad, avslutade 1879 sin utbildning vid Göteborgs handelsinstitut och bedrev därefter affärsverksamhet inom trävarubranschen, först i London, sedan i Sverige.²⁹ Under tidigt 1900-tal bidrog han som industriman till moderniseringen av svensk järn- och trävaruhantering. Sålunda nämns han i Uddeholmsbolagets historia som »en man med fantasifulla — och ibland framtidsdiga — planer».³⁰

På egendomen Lundsberg, inköpt av svärföräldrarna, ville William Olsson ge en praktisk och sund skolning åt såväl engelska som svenska pojkar efter vars och ens individuella anlag. Planerna för helpensionen finns att läsa på båda språken.³¹ Olsson har i tanke »English boys whose parents wish their sons educated for business life in this country», och svenska föräldrar lockas med att engelska kommer att bli samtalsspråket, något som ger deras söner tillfälle att förvärva språkfärdigheter av stort värde »vid utgående i det praktiska lifvet nu för tiden». Ytterligare upplysningar ges i broschyren *Education in Sweden. The Lundsberg School for Boys*, tryckt i Kristinehamn 1896. »The school is under management of a head-master and a matron both of whom, having spent some years in England, are well acquainted with the English language and habits», heter det där. Skolstarten blev emellertid blygsam. Två lärare anställdes, en tysk och en engelsk. Undervisningen började med blott och bart fem elever, av vilka två kom från England.

När Lundsberg tillkom, låg det svenska allmänna läroverket i stöpsleven, och det annorlunda arbetssättet vid internatskolan tilldrog sig därför stor uppmärksamhet. Snart nog växte skolan med avseende på både elevantal och årskurser: efter tio år förde

den sina elever fram till studentexamen och motsvarade alltså då ett fullständigt högre läroverk. Därmed förlorade Lundsberg visserligen en del av sin egenart, men engelska bibehölls som skolans främsta främmande språk. Efter engelskt mönster var fotboll, kapprodd och andra idrotter viktiga inslag i dess verksamhet. Kravet på engelska som samtalsspråk kunde däremot inte upprätthållas. Redan efter några år anställdes en svensk lärare i engelska, varefter undervisningen lades upp så, att den svenskspråkige läraren stod för översättningar och grammatik, medan den engelskspråkige gav uteslutande talövningar.³² Det var flickskolemodellen som slog igenom i detta för svenska förhållanden ovanliga gossläroverk.

I början av det nya seklet var det Walter Fevrell (f 1876) som var engelsklärare på Lundsberg. Han har dokumenterat sitt intresse för undervisningen i moderna språk genom att 1909 disputera på en avhandling om metodiken i ämnet och dess historia. Med anledning av den då allttjämt aktuella läroverksreformen ger han samtidigt ett eget förslag till timplaner för realskolan och gymnasiet. Det tyder på att han hade haft goda erfarenheter av internatskolans satsning på engelska som första främmande språk. Fevrell hävdar nämligen att engelska språket bör läsas först, »såsom det på grund av sin karaktär för lågstadiet tjänligaste». För den nyinrättade sexklassiga realskolan föreslår han en timtilldelning av 27 veckotimmar (5 + 6 + 6 + 4 + 3 + 3), dvs i det närmaste dubbelt så mycket som timplanen föreskrev (jfr bilaga 3), men för latinymnasiet ingen engelskundervisning alls och för realgymnasiet blott och bart 2 veckotimmar.³³ Det var ett djärvt program vid en tidpunkt då tyskan hade så stora framgångar som grundläggande skolspråk i vårt land. Sin entusiasm för tidig engelskundervisning kunde Fevrell föra vidare till Högre lärarinneseminariet, där han ända till 1943 var verksam som lektor i pedagogik.³⁴

3. Fackskolor

Såväl i allmänna läroverk som i privata flickskolor, gossläroverk och samskolor motiverades undervisningen i engelska med språkets »praktiska nytta». Det kan därför förväntas att tillämpningsskolor av olika slag tidigt tog upp engelska på sina läroplaner.

När det gäller merkantila och militära utbildningar vet vi att så var fallet redan under 1700-talets senare hälft.¹ Det tekniska skolväsendets utveckling hör däremot 1800-talet till. Vilken var inställningen på detta område till undervisning i engelska språket?

Teknisk utbildning

Vid sekelmitten saknade Sverige teknisk utbildning på mellannivå. Högre utbildning gavs vid Teknologiska institutet i Stockholm sedan 1826 och lägre vid söndags- och aftonskolor på skilda håll i landet. Sedan 1829 fanns också Chalmerska slöjdskolan i Göteborg, inrättad med donationsmedel, och sedan 1830 Bergsskolan i Filipstad, likaledes tillkommen på privat initiativ. Det räckte inte för att Sveriges industri skulle kunna hålla jämna steg med andra länders, menade utredaren Lars Johan Wallmark (1810—1855), »överdirektör» vid Teknologiska institutet. Vad som därutöver behövdes var tekniska elementarskolor. De skulle bland mycket annat ge de kunskaper i matematik och moderna språk som förut-sattes för studier vid det institut Wallmark förestod.² Där hade undervisning i de nya språken införts 1830 men upphört igen, sedan inträdesfordringarna 1846 blivit skärpta. Därefter krävdes av den som ville bli antagen som teknolog att han kunde uppvisa god insikt i ettdera av språken tyska, engelska och franska.³

Flera städer hyste planer på en teknisk mellanutbildning, men utan statsbidrag kunde planerna inte realiseras. Den stad som först fick riksdagens stöd för detta ändamål var Malmö, där verksamheten tog sin början 1853. Ambitionerna var höga, också beträffande undervisningen i moderna språk, och en språklärare vid namn J A Gumperd anställdes för att undervisa inte bara i franska, tyska och engelska utan också i handelsämnen. Målet för språkundervisningen var att eleverna skulle lära sig »från nämnda språk, utan lexikon, någorlunda ledigt öfversätta författare i tekniska ämnen». Redan 1858 reducerades emellertid antalet skol-språk till två, tyska och engelska. Skolan hade då utökats från två till tre årskurser.⁴

Efter beslut av riksdagen inrättades tekniska elementarskolor i ytterligare tre städer, 1856 i Borås och året därpå i Örebro och Norrköping. I Norrköping gavs ingen undervisning i främmande språk, men i de båda övriga skolorna lästes till en början alla tre

språken.⁵ Den elev som lämnade Tekniska skolan i Borås efter en fullständig genomgången treårig utbildning hade läst mer engelska än tyska och franska: jämte sammanlagt 204 timmars engelskundervisning gavs 136 timmars undervisning i vart och ett av de övriga språken. Det berodde sannolikt på skolans läge i Väst-sverige, ty på andra håll var tyska huvudspråket. År 1872 ströks franska från läroplanen i Borås.⁶

Samma reduktion av antalet främmande språk hade långt tidigare företagits i Örebro, där skolan till en början var tvåårig men 1862 utökades med ett tredje skolår. Lärare i tyska och engelska var först Erland Herlén (1823—1871), som samtidigt tjänstgjorde vid stadens högre elementarläroverk, och efter hans död Carl Gustaf Morén (f 1846), båda tidigare nämnda som utgivare av ofta använda läromedel i engelska. Tiden för den vid skolan givna språkundervisningen var emellertid knapp, inte mycket mer än en veckotimme per språk och klass. Närmare bestämt lästes i alla tre årskurserna sammanlagt 5 1/2 veckotimmar tyska och 4 1/2 veckotimmar engelska fram till 1877 och därefter till undersökningsperiodens slut vardera 4 och 3 1/2 veckotimmar i de båda språken, som nu hade blivit frivilliga ämnen.⁷ Då många elever inte hade läst främmande språk förut, måste undervisningen ha varit elementär och resultatet blivit skäligen magert. Att ha undervisat i språk vid en teknisk elementarskola räknades heller inte som merit för befordran vid allmänna läroverk⁸, något som måste ha försvårat för de tekniska skolorna att få kompetenta språklärare.

Morén, som var i tjänst åren 1872—1905, kallades litteratör och livnärde sig tydligen i huvudsak av sin läromedelsproduktion. Han hade inte avlagt någon som helst examen, men han var mycket språkintresserad, bevakade för *Pedagogisk tidskrifts* räkning utgivningen av språkvetenskaplig litteratur i Tyskland och England och var med rätta fruktad för sin många gånger ampra kritik av svenska läroböcker i tyska och engelska. Ingen svensk har under den undersökta perioden sammanställt och gett ut så många engelskböcker som han själv.⁹ Ett engelskt-svenskt konstruktionslexikon från 1872 rekommenderades ännu 1898 i studiehandboken vid Uppsala universitet för licentiatstudier i germanska språk.¹⁰ En svensk-engelsk fickparlör ingående i serien *Fritzes parlörlexika* utkom första gången 1887 och trycktes efter omar-

betning om ända till 1949. Hans elementarböcker, övningsböcker, läseböcker och litteraturutgåvor riktar sig dels till allmänna läroverk, dels till flickskolor och annan enskild undervisning; bland sistnämnda arbeten finns en anspråkslös liten engelskkurs för »menige man».¹¹ Indirekt fick det alltså betydelse för landets engelskundervisning i stort, att Tekniska skolan i Örebro inte kunde bereda sin språklärare full sysselsättning. Trots att Morén efter bästa förmåga försökte hålla sig à jour med utvecklingen, verkade hans läroböcker såväl språkligt som metodiskt i konserverande riktning.

Den tekniska utbildningen blev föremål för översyn av en kommitté tillsatt 1872 och ledd av förutvarande ecklesiastikministern F F Carlson. Därvid riktades kritik mot resultatet av de tekniska elementarskolornas obligatoriska undervisning i främmande språk, och i betänkandet 1874 föreslås denna bli avskaffad. Endast åt elever som särskilt önskade det skulle undervisning meddelas i åtminstone ett av de moderna språken.¹² Följden blev att all språkundervisning gjordes frivillig 1877, då de tekniska skolorna i Malmö, Borås, Örebro och Norrköping fick nya stadgar. De tre förstnämnda, som tidigare förberett för högre teknisk utbildning, fråntogs denna uppgift. Samtidigt ombildades Teknologiska institutet och blev Tekniska högskolan. Vägen dit gick genom läroverkens reallinje, där de nödvändiga språkkunskaperna kunde inhämtas. Latinstudenter måste komplettera realämnena, och sökande utan mogenhetsexamen fick sina förkunskaper pröva. I språken gällde det att kunna översätta lätta tyska texter till svenska och äga »nöjaktig» kunskap i antingen engelska eller franska efter fritt val, fordringar från vilka dock dispens kunde beviljas.¹³

Som vi sett befattade sig den tekniska utbildningen allt mindre med språkundervisning, efter hand som möjligheterna växte att på andra vägar skaffa sig kunskaper i moderna språk. Härpå kan ges ännu ett exempel, som samtidigt pekar på att intresset kunde vara stort för just engelska språket. I Stockholm hade en s k söndagsritskola inrättats på 1840-talet, och ur den utvecklades såväl Tekniska afton- och söndagsskolan som Tekniska skolan för kvinnliga lärjungar. Båda fick en ny undervisningsplan 1879 i vilken engelska, tyska och franska upptogs som extra läroämnen, vart och ett med 3 timmars undervisning i veckan. Under läsåret 1879—80 valdes engelska av sammanlagt 45 elever, tyska av 28

och franska av 16.¹⁴ Det var mest kvinnliga elever som tog tillfället i akt att lära sig främmande språk; för några hägrade kanske konststudier utomlands. Redan 1882 drogs emellertid språkundervisningen in vid båda skolorna. De slogs långt senare samman och blev Konstfackskolan, en skola som man inte gärna förknippar med undervisning i språk.

Tre läroböcker i engelska för tekniska skolor har påträffats, en uttalslära och två textsamlingar. Tidigast kom Anders Oskar Stenkulas *Kort engelsk uttalslära för tekniska elementarskolor*, tryckt i Malmö 1871. I Gävle publicerades 1886 en trespråkig månadstidning med sex nummer, *Technical Notes in English, German and French. Useful selections from the polytechnic literature*, redigerade av civilingenjören August Nicolaus Nilson. Som synes har han valt att i titeln nämna engelska före tyska och franska. Denna publikation utgavs inte primärt för undervisningsändamål, men den bundna årgången är försedd med ett extra titelblad, som framhåller dess lämplighet som »öfversättningsbok» för tekniska läroanstalter och självstudier. En vanlig bemärkelse är däremot den av Carl Gustaf Morén utgivna samlingen *Engelsk teknisk litteratur för tekniska läroverk, efter nyare engelsk ingenjörslitteratur*, tryckt i Norrköping 1892. Den är försedd med anmärkningar för skolbruk. År 1901 kompletterades den av Morén med en ordlista, där uttalet anges med hjälp av de Walkerska siffervokalerna.¹⁵

Att kunna läsa utländsk facklitteratur på originalspråket var tydligen den språkfärdighet som teknikerna var mest betjänta av. Enligt Tekniska högskolans nyss nämnda fordringar skulle tyska vara det viktigaste språket för dem, men inom vissa specialområden gavs engelska företräde. Som exempel kan nämnas inträdeskraven vid den skeppsbyggarlinje som i början av 1890-talet inrättades vid Chalmers i Göteborg. Där gällde det att »någorlunda ledigt» kunna översätta engelska texter till svenska. Samma krav hade sedan 1870 gällt för sökande till skeppsbyggeriavdelningen vid Göteborgs navigationsskola. I intetdera fallet fordrades kunskaper i tyska eller franska.¹⁶

När det 1907 gjordes en ny utredning av den lägre tekniska undervisningen, fanns det många tekniska yrkes- och aftonskolor spridda över landet. Också i dem var språkundervisningen frivillig. Tyska och engelska lästes av ett fåtal elever, tyska dubbelt så

ofta som engelska. Vid några skolor i bruks- och kustbygder — Grängesberg, Söderhamn och Hudiksvall — var engelska dock det enda språk som valdes.¹⁷ Vi har tidigare sett hur en rektor i Söderhamn i början av 1880-talet väntade sig att engelska skulle föredragas framför tyska i flickskolorna. Vi har också kunnat ana ett samband mellan å ena sidan William Olssons initiativ att inrätta en svensk-engelsk internatskola i Värmlands skogsbygd, å andra sidan engelska investeringar i svensk skogs- och malmhantering. När det gällde privat eller fritt vald undervisning kunde ekonomiska intressen göra sig gällande på ett sätt som var otänkbart inom de allmänna, formellt bildande läroverken.

Handelsutbildning

Om man bortser från kommersiellt bedrivna handelsinstitut såsom bröderna Pahlmans i Stockholm och Hermods i Malmö, båda tillkomna mot slutet av seklet, var den svenska handelsutbildningen under 1800-talet koncentrerad till Göteborgs handelsinstitut och till Frans Schartaus praktiska handelsinstitut i Stockholm. Det förra inrättades 1826, det senare 1865, båda på initiativ av köpmannaorganisationer. Jämte dem fanns i många städer privata handelsskolor, som gav en tremånaderskurs på folkskolans grund och hade förståndaren som ende lärare, men handelsläroverk inrättades inte förrän 1904, ett i Malmö och ett i Helsingborg.¹⁸ Undervisning i språk har alltid varit ett viktigt inslag i merkantil utbildning. Hur hävdade sig engelska språket vid handelsinstitutet i Göteborg och Stockholm bredvid tyska och franska? Vilka färdigheter övades och hur gick engelskundervisningen till?

Göteborgs handelsinstitut hade alltifrån starten två undervisningsavdelningar, en elementarklass och en kontorsklass. För den förra föreskrevs »tysk, engelsk och fransysk korrespondens och talöfningar i dessa språk». Här är att märka att inte bara skrivträning utan också talträning ingick i handelsutbildningen. När den första egentliga läroplanen fastställdes 1859, tilldelades engelska språket 5 veckotimmar i vardera klassen, vilket var något mindre än den undervisning som gavs i tyska (7 + 6 timmar) och franska (6 + 5 timmar). I gengäld fick engelskundervisningen behålla sin volym ända fram till undersökningsperiodens slut, medan tysk-

och franskundervisningen fick successivt minskat timtal för att slutligen öka på nytt och därmed komma i nivå med undervisningen i engelska. För inträde gällde från 1862 samma kunskapsmått som krävdes för flyttning till elementarläroverkets femte realklass, men efter läroverkets omorganisation 1878 ändrades kraven till att gälla uppflyttning till sjätte klassen. Kursprogrammet i främmande språk föreskriver för den förberedande klassen »sträng grammatikalisk noggrannhet, vårdat uttal, behörig hänsyn till modersmålets rigtiga behandling vid öfversättning från det främmande språket, memorering af det lästa i förening med talöfning samt trägna skriföfningar». För kontorklassen stipuleras bl a »bekantskap med de i handelskorrespondens vanliga uttryckssätten jemte färdighet att på det främmande språket återgifva på svenska dikterade handelsbref». Här meddelades undervisningen på språket i fråga för att eleverna skulle få ständig övning i att svara och uttrycka sig på detta.¹⁹

År 1882 fick Göteborgs handelsinstitut en ny språklärare, Jon Arvid Afzelius, tidigare nämnd gång på gång som förnyare av sin tids undervisning i moderna språk. Han hade blivit student i Örebro och filosofie kandidat i Uppsala, varefter han fortsatt sina studier i Göttingen och Aberdeen. Tjugosexårig kom han till handelsinstitutet, där han undervisade till sin död 1918. På grund av sina insatser inom anglistiken kreerades han 1916 till hedersdoktor vid Göteborgs högskola.²⁰

År 1894 utökades handelsinstitutet med en ettårig fackkurs för studenter, där engelska och tyska lästes vardera 5 veckotimmar, franska 4. Samma år fastställdes ett program för institutets språkundervisning, vilket förtjänar att återges oavkortat²¹:

Med detta mål—praktisk färdighet i språket och särskilt sådana språkkunskaper, som äro nödvändiga för köpmannen—för ögonen bör undervisningen på samma gång den fasthåller fordran på grammatisk reda och säkerhet, följa en praktisk metod och skilja det nyttiga och nödvändiga från oväsentliga bisaker. Eleverna böra så mycket som möjligt få höra det främmande språket, och till den utsträckning som klass-systemet medgifver, också vänjas att uttrycka sig på detsamma. Till lektyr väljes endast modern prosa företrädesvis af praktiskt, nyttigt innehåll, samt sådant som kan gifva eleverna inblick i de främmande folkens samhällsinstitutioner, seder och lif, där dessa äro olika de egna förhållandena. Alla skrifningar afse att inöf-

va det som hörts och lästs, samt bestå till en början i återgifvande på det främmande språket af en på samma språk läst eller af läraren uppläst text, och sedan i mera själfständig behandling af gifna dispositioner. Öfversättningar från modersmålet förekomma endast undantagsvis. Skrifningarna försiggå på lärorummet utan alla hjälpmedel i form av språkläror eller ordböcker.

Åtta år hade gått sedan sällskapet Quousque tandem vid det tredje nordiska filologmötet i Stockholm hade slagit fast sina riktlinjer för en förbättrad språkundervisning (se kap 2, Engelskstudier för adjunkt Edman och docent Erdmann). Handelsinstitutets språkprogram ger belägg för att dessa riktlinjer här tagits på allvar. De många läromedel för engelskundervisningen som utarbetades av Afzelius visar att de också förverkligades, åtminstone på dennes lektioner.

Så tidigt som 1884 hade Afzelius gett ut sin första lärobok i engelska, en samling synonymer och homonymer avsedd för handelsinstitutets elever. Av den blev det 1911 en hel svensk-engelsk synonymordbok, lämplig för universitetsbruk.²² Synonymik var ett nytt studiefält för anglister, och därför rekommenderades redan den tidiga samlingen, ett till synes obetydligt litet häfte, som hjälplitteratur i germanska språk, detta enligt uppsalastudenternas första studiehandbok 1887. Lika nydanande var ett annat litet häfte, *Grunddragen af engelska talspråkets uttals- och formlära (efter Sweet och Western)*, tryckt 1886. Afzelius framhåller här betydelsen av kunskaper i »ljudfysiologi», förlägger alla övningar till talspråket och tar Henry Sweets fonetiska tecken till hjälp för att återge ett sydengelskt vardagsuttal. Förmodligen ger den lilla skriften en bild av hur han själv förberedde talövingarna i handelsinstitutets elementarklass. I så fall fick hans elever lära sig engelska på ljudlärans och den fonetiska transkriptionens grund samma år som Nordens nyfilologer på sitt möte i Stockholm diskuterade det pedagogiska värdet av dessa nymodigheter. Just 1886 grundades för övrigt »Association phonétique internationale» i Paris med uppgift att sprida ett pedagogiskt lämpligt system för fonetisk transkription.²³ Också sett ur ett internationellt perspektiv var Afzelius således tidigt ute.

Märkesåret 1886 publicerade Afzelius tillika två små häften *Engelsk läsning för skolor och själfstudium* med ett för skolbruk ovanligt innehåll. I dem presenterar han spännande samtidsberät-

telser, några i detektivgenren och alla hämtade ur *The Cornhill Magazine*, vid en tidpunkt då läroverkslärare alltjämt valde att ge ut historiska texter av Scott och Macaulay. De båda samlingarna rekommenderades av en tysk reformmetodiker i *Englische Studien*, emedan de gav en så god bild av moderna engelska förhållanden. Året därpå kom Afzelius' elementarbok med fonetisk transkription, talspråkstexter att lära utantill, en grammatik till hjälp vid behov och skrivträning i form av reproduktionsövningar.²⁴ Med sina många senare upplagor, den sista 1922, skulle denna lärobok som vi sett fungera som en sprängkil i de allmänna läroverkens länge traditionella undervisning. Inte hade man väl kunnat vänta sig, att impulser till språkmetodikens förändring skulle komma från en handelsskola?

Också inom handelskorrespondensen blev Afzelius' insatser betydelsefulla. Före 1880-talets utgång hade han berikat den merkantila utbildningen med *Engelsk handelskorrespondens för handelsskolor och till själfstudium*, unik redan genom att behandla engelska språket för sig, medan andra läroböcker av detta slag gällde samtliga tre skolspråk. Det är ett omfattande arbete, som i omarbetat skick var i bruk ända in på 1970-talet. Här saknas de i sammanhanget vanliga översättningsövningarna. I stället gällde det för Afzelius' elever att memorera och efterbilda autentiska brev, som växplats mellan handelskontor i England och Göteborg, och att skaffa sig ett aktuellt förråd av ord och fraser, t ex genom läsning av valda utdrag ur handelsspalterna i *The Times*. Följriktigt var översättningsprov bannlysta i handelsinstitutets avgångsexamen; utan några som helst hjälpmedel skulle ett givet uppdrag utformas till en handelskorrespondens på engelska. Exempel på sådana examensuppgifter ges i *Skriföfningar till engelsk handelskorrespondens* 1896. Med två samlingar 1904 och 1906 gav Afzelius nybörjare i handelskorrespondens träning i att skriva engelska utan ordbok och grammatik.²⁵

Efter dessa glimtar ur Afzelius' på alla fronter märkliga läroboksproduktion kan det vara befogat att än en gång genomläsa de tidigare citerade och 1894 fastställda riktlinjerna för institutets undervisning i moderna språk. Mycket talar för att Afzelius inte bara följde dem utan också själv hade formulerat dem. Han var dock bara en av många språklärare där. Som kolleger i engelska hade han på 1880-talet dels Oscar Leonard Löfgren, som samti-

digt undervisade vid Göteborgs realläroverk²⁶, dels pastor M E Snapp vid stadens engelska församling och efter honom Emma Godfray Bowring. Kring sekelskiftet anställdes nya engelskfödda lärare, först William Hawksley Westall, som samtidigt var pastor och högskolelärare, sedan Elizabeth Mary Bingley och Charles Allwood. Förekomsten av kvinnliga lärare kan relateras till att institutet sedan 1881 var öppet också för kvinnliga elever; av 126 handelsstuderande läsåret 1896—97 var sålunda 21 kvinnor. Huvudlärare i engelska efter Afzelius blev förre universitetslektorn i Uppsala George Ernest Fuhrken.²⁷ Att så många av lärarna hade språket som sitt modersmål borgar för att handelseleverna i Göteborg hade goda förebilder, när det gällde att muntligen och skriftligen tillägna sig en idiomatisk engelska.

Frans Schartaus praktiska handelsinstitut, en tid kallat Grosshandelssocieteten i Stockholm handelsskola, började med en ettårig kurs och undervisning i bara två språk, tyska och engelska. Samtidigt som skolan 1871 blev tvåårig, infördes dock franska som tredje språk i båda årskurserna, och efter hand tillkom ytterligare två språk som valfria ämnen i den s k kontorsklassen, spanska 1890 och ryska 1898. Inträdeskraven skärptes successivt. De gynnade elever från läroverkens reallinje, medan latinare nödgades skaffa sig kunskaper i engelska genom privatundervisning för att bli behöriga sökande. Vid sekelskiftet inrättades en ettårig studentavdelning, för vilken det krävdes mogenhetsexamen avlagd på real- eller halvklassisk linje. Kvinnliga elever mottogs alltså sedan 1886 och utgjorde snart nog en fjärdedel av elevantalet.²⁸

Av de tio lärare som undervisade i engelska vid Schartaus handelsinstitut fram till 1905²⁹ var några infödda, bland dem Alfred May som här gjorde sin sista lärarinsats. Det finns också skäl att lägga märke till två svenska lärare, anställda i början av 1900-talet: Viktor Hammarberg (1871—1950) och Sven Zetterström (1867—1913). De utarbetade tillsammans, och enligt förordet under samverkan med sina elever, den skolgrammatik som har lagt grunden i engelska för många alltså verksamma språklärare. Först utgiven 1907 var den efter omarbetningar aktuell ännu på 1970-talet.³⁰ Grosshandelssocieteten hade våren 1903 beslutat anslå ett årligt belopp på 800 kronor att utdelas som resestipendium åt en eller två av handelsinstitutets lärare, så att dessa skulle kunna förkovra sig utomlands genom språkliga eller andra studier.

Zetterström var den förste stipendiaten. Han tillbringade två sommarmånader i England, en vistelse som säkert kom såväl hans undervisning som hans läroboksförfattande till godo. Året därpå gick halva resestipendiet till skolans rektor, engelskläraren Åke Munthe (1859—1933), som också styrde kosan till England.³¹ Samma år anställdes en engelskfödd språklärare, Erskine Kidd.

En genomgång av alla engelska ordböcker och skrivövningar som blivit utgivna i Sverige 1850—1905 har visat, att påfallande många av dem har handelsanknytning: fem ordböcker och inemot en tredjedel av alla läroböcker i språkets skrivning behandlar handelsterminologi och handelskorrespondens. Bland de förra befinner sig utöver tre flerspråkiga arbeten Theodor Ugglas *Engelskt-svenskt sjö- och handelslexikon, terminologisk ordbok*, två tjocka volymer utgivna häftesvis 1874—1878, och en mera blygsam *Hjälpreda i svensk-engelsk handelsterminologi*, sammanställd av Fredrik Walter och tryckt 1903. Bland de senare märks en rad flerspråkiga samlingar av affärsbrev (se bilaga 7, t ex Calwagen 1864, Meeden 1864, Lindh 1880, Sterky 1881) och en samling engelsk affärskorrespondens (Kürschner 1903), alla utarbetade efter utländska, oftast tyska källor. Somliga vänder sig till köpmän, korrespondenter och självstuderande, andra är avsedda för skolmässigt bedriven utbildning. Enbart åren 1903 och 1904 utgavs inte mindre än sex nya läromedel i »handelsingelska».³² Det var särskilt expansiva år för svensk handelsutbildning. Dels tillkom som tidigare nämnts de första handelsgymnasierna i Malmö och Helsingborg, dels donerade bankdirektör Knut Wallenberg medel för inrättandet av en handelshögskola i Stockholm.³³

Det var nog fler än Afzelius som tyckte att engelska var »vårt viktigaste affärsspråk» (sagt i förordet till hans lärobok i handelskorrespondens 1889). Säkert är att många svenskar under 1800-talet liksom under 1900-talets första decennier fick sin kunskap i engelska handelsvägen. Även indirekt utgör handelsutbildningen en viktig länk i den svenska engelskundervisningens historia. Flera läroböcker skrivna av lärare vid handelsinstitutet i Göteborg och Stockholm har vunnit stor spridning i andra skolformer. Samtidigt har de engelskspråkiga lärarna vid dessa båda institut kunnat ge råd och hjälp åt läroboksförfattare som ej hört handelsutbildningen till.

Militär utbildning

Medan engelsklärarna i tidig merkantil utbildning ej sällan var handelslärare eller köpmän med i det praktiska livet förvärvade språkkunskaper, hade man i den militära utbildningen redan på 1700-talet anställt filosofie magistrar för att undervisa i engelska språket. Vörd att minnas är Peter Moberg (1747—1824), som började som lektor vid Kadettskolan i Karlskrona och följde med till Karlberg, när skolan flyttade dit 1792 och blev Kungliga krigsakademien. Moberg skrev den mest betydande lärobok i engelska som kom till i Sverige i början av 1800-talet och fick titeln professor i svensk grammatik och engelska språket.³⁴ Nya magistrar följde, med samma kombination av undervisningsämnen men utan professorstitel, bland dem Carl Jonas Love Almqvist.³⁵ Fram till sekeltavslutningen var traditionen obruten: alla engelsklärare vid Krigsakademien hade bedrivit akademiska studier och förvärvat magistergraden.

Mot denna bakgrund ter sig lärarrekruteringen vid Krigsakademien anmärkningsvärd under närmast följande decennier. Då sköttes engelskundervisningen nämligen av idel militärer, de flesta sjöofficerare. Förmodligen hade de själva fått sin utbildning på Karlberg, men sina kunskaper i engelska hade de ökat på under sin tjänsteutövning. Några hade tillhört engelska örlogsflottan, andra hade tjänstgjort ombord på handelsfartyg, deltagit i vetenskapliga expeditioner till fjärran länder eller i nordamerikanska frihetskriget. För dem blev lärargärningen blott ett mellanspel på vägen mot höga militära befattningar som kommandör, amiral, major.³⁶ Utan att känna till vilka läromedel de använde kan man förmoda att deras språkundervisning hade karaktären av yrkeskunskap förmedlad på engelska.

Den ändrade lärarrollen får sin förklaring i förändringen av den militära utbildningen. Krigsakademien omorganiserades 1862, varvid dess förberedande skolelementarklasser avskaffades och den tidigare 4—5-åriga officersutbildningen skars ner till 2 1/2 år. För att vinna inträde vid Kungliga krigsskolan, som läroanstalten nu kallades, måste den blivande land- eller sjökadetten ha blivit flyttad till övre sjätte realklassen vid det högre elementarläroverket eller kunna uppvisa motsvarande kunskaper. Den som kom från läroverkets icke-klassiska linje hade då redan läst engelska under 14 veckotimmar fördelade på fem årskurser (se bilaga 3).

Vad som därutöver behövdes var just den yrkesvokabulär som en officersutbildad engelsklärare kunde ge. År 1867 upphörde utbildningen av sjöofficerare på Karlberg. För landkadetter skärptes inträdeskraven 1871 till att gälla avlagd mogenhetsexamen, och samtidigt begränsades utbildningstiden till 14—15 månader. Den nya ordningen gav inte något utrymme för undervisning i engelska. Tre år senare saknas engelsklärare i Krigsskolans lärarförteckning.³⁷

I fortsättningen är det Kungliga sjökrigsskolan som svarar för engelskundervisningens militära inslag. Den inrättades 1867 i Stockholm och hade sex klasser. I de fyra förberedande klasserna lästes tyska, franska och engelska, i de båda kadettklasserna bara engelska och franska. Varken tim- eller kursplaner finns angivna i reglementet. Inträde skulle enligt detta sökas före fyllda 15 år, men efter en ändring 1882 i åldern 13—16 år. Då ökade också kraven på förkunskaper från med godkända betyg genomgången tredje till på samma villkor genomgången fjärde realklass vid det allmänna läroverket.³⁸ Anledningen härtill var säkerligen att engelskundervisningens start under 1870-talet hade uppskjutits just från tredje till fjärde årskursen på läroverkens reallinje (se bilaga 3).

Kunskaper i engelska var viktiga i en marin utbildning. Särskilda sjölexikon hade funnits alltsedan 1700-talet (Serenius 1788, följt av Calwagen 1851, 1853), och lagom till Sjökrigsskolans öppnande kom *Svenskt och engelskt samt engelskt och svenskt nautiskt handlexikon*, utarbetat av sekundlöjtnanten vid flottan Carl Henrik Ramsten (f 1842) och tryckt 1866.³⁹ De första årskullarna sjökadetter fick lära sig engelska av en sjöofficer, men snart anställdes en språklärare med examen från Wisconsin Teachers Institute, Johan Wilhelm Wennerberg (1834—1904). Han uppges ha studerat såväl i Uppsala som i England och Nordamerika och ha varit, eller blivit tillfälligt docent i engelska språket och dess litteratur i både Uppsala och Kristiania. Under sina lärarår vid Sjökrigsskolan gav Wennerberg ut ett engelskt-svenskt synonymlexikon, klart olämpligt för undervisningsändamål och kritiserat för att vara blott och bart ett kompilat ur engelskspråkiga källor.⁴⁰ Engelsklärare från 1874 till 1905 var först en filosofie doktor, sedan två filosofie kandidater och slutligen en engelsk filosofie universitetslärare, de tre sista förordnade som lektorer i engelska.⁴¹

Om den förste engelsklektorn vid Sjökrigsskolan, Georg Alfvegren (1840—1893), berättas det att han ibland meddelade undervisningen på målspråket: »Den som icke snabbt nog kunde på engelska stava till Mississippi — 'm, aj, double s, aj, double s, aj, double pi, aj' — motsvarade ej hans fordringar». Efter Alfvegren kom Erik Lindgren, som tidigare blivit nämnd i flera olika sammanhang. Han följdes i sin tur av Walter Ernest Harlock, när dennes sexårsförordnande vid univeristetet i Uppsala hade löpt ut. »Nu fingo vi pröva på en helt ny metod», berättar en blivande sjöofficer, »/.../ all undervisning skedde på engelska språket. Icke ett ord svenska yttrades under hans lektioner». ⁴² Också efter 1905 gjorde Sjökrigsskolan betydelsefulla insatser på engelskundervisningens område. Harlock kvarstod i tjänst till 1930. Andra lärarnamn som väcker respekt är Arvid Gabrielson, Immanuel Björkhagen och Gösta Langenfelt. ⁴³ Den förre blev som nämnts den förste professorn i engelska språket vid Stockholms högskola, och både Björkhagen och Langenfelt har gjort sig kända som språkforskare och läroboksförfattare just i engelska. Det är med en viss förvåning man finner deras namn på lärarlistan för en fackskola.

Kommentar

Denna översikt över engelskundervisningens villkor inom teknisk, merkantil och militär utbildning visar indirekt vad som hände på läroverksfronten från undersökningsperiodens början till dess slut. Innan läroverken ännu hade börjat ge någon ny-språklig undervisning att tala om, ankom det på fackskolorna att lära ut moderna språk i den omfattning som tjänade deras syften. Sedan fick de lägre realklasserna ge de nödvändiga förkunskaperna. När engelskstudiernas start sköts uppåt i klasserna, steg fackskolornas inträdeskrav, så att de kom att omfatta kunskaper vunna i de allmänna läroverkens mellanklasser. Slutligen uppställdes på sina håll en avlagd mogenhetsexamen som krav för inträde, eller också inrättades kortare kurser för studenter än för icke-studenter. Hela tiden var det kunskaperna i engelska som var utslagsgivande. Tyska och franska lästes i ungefär samma omfattning av realare och latinare efter 1878 (se bilaga 4), men engelska ingick som bekant bara i läroplanen för två av den tidens tre läro-

verkslinjer. Det var därför enbart språkkunskaper inhämtade på den reala eller den halvklassiska linjen som var till fyllest som förberedelse för en högre teknisk, merkantil eller militär utbildning.

Som vi sett nöjde sig Tekniska högskolan och Krigsskolan med läroverkskunskaper i engelska. Annorlunda låg det till vid Göteborgs handelsinstitut, Schartaus praktiska handelsinstitut och Sjökrigsskolan. I dessa fackskolor gjordes en satsning på engelskundervisning som vore värd en egen undersökning.

4. Engelska på folkskolans grund

Folkskolan och dess förlängning

Tanken att engelskundervisning skulle ha kunnat ges åt svenska folkskolebarn redan på 1800-talet förefaller närmast befängd. Det är därför med förvåning man finner ett sådant undervisningstillfälle omnämnt i Helsingborgs folkskolors historia, därtill så tidigt som vid sekelmitten. Det är folkskoleinspektören Arvid Gierow som berättar härom med anledning av hundraårsminnet av stadens »barndomsskola». ¹ Enligt skolstyrelsens protokoll för den 5 augusti 1850 hade en språklärare vid namn I A Gumpèrd erbjudit sig ge kostnadsfri undervisning i engelska språket varje måndag och fredag kl 11—12. Anbudet mottogs välvilligt av Peter Wieselgren, som i egenskap av kyrkoherde var skolstyrelsens ordförande. Det beslöts att ett förslag skulle göras upp på 8—10 pojkar, som visade lust och fallenhet för språkstudier, och att högst fyra exemplar av »Öslanders engelska läsebok» skulle inköpas. Vid denna tid hade tredje upplagan nyligen blivit utgiven av Carl Niclas Öhrlanders *Praktisk lärobok i engelska språket*. ² Det måste ha varit denna som avsågs.

Allt tyder på att planerna blev satta i verket. Enligt Gierow återkommer nämligen namnet Gumpèrd i Helsingborgs folkskolors handlingar. Sålunda uppges i ett protokoll från den 12 maj 1853 att han sökte anställning som språklärare i en högsta folkskoleklass, som han föreslog skulle inrättas just för undervisning i språk, såväl engelska som tyska. Hans framställning fick visserligen avslag, men från den 2 juni samma år föreligger ett intryck från flera föräldrar om att han gratis undervisat deras barn.

Han lovade också själv att fortsätta ge kostnadsfri språkundervisning i folkskolan, så länge han bodde kvar i staden. Skolstyrelsen tackade nu liksom tre år tidigare för erbjudandet. Som nämnts i avsnittet om teknisk utbildning tillträdde emellertid Gumpèrd samma höst en språklärartjänst vid det nyinrättade tekniska elementarläroverket i Malmö, där han också skulle undervisa i handelsämnen. Högst sannolikt är nämligen den J A Gumpèrd som anställdes i Malmö samme person som den I A Gumpèrd Gierow berättar om. Av namnet att döma var han av utländskt ursprung.

Kännedom om Gumpèrds initiativ i Helsingborg gör att man inte kan bortse från möjligheten av att det yppat sig liknande tillfällen att lära sig engelska i folkskolan på andra håll i landet. Det kan i synnerhet ha varit fallet i Västsverige och där kanske på någon ort med högre folkskola. Denna skolform infördes 1858 för att ge begåvade barn på landsbygden fortsatt undervisning för det praktiska livets behov. Trots det praktiska syftet skulle lärarna vara universitetsutbildade.³ Var de kunniga i engelska, kan de tänkas ha fått användning för dessa sina språkkunskaper under sin tjänstgöring i landsorten. Härför talar bl a det förhållandet, att utvandringen till Amerika under 1850-talet började få en betydande omfattning, något som måste ha medfört ett vidgat intresse för engelska språket. Under följande decennium ökade utvandringen kontinuerligt, så att den efter några svåra missväxtår överskred 20 tusen 1868 och 30 tusen 1869. Goda konjunkturen och gratis jord lockade på andra sidan Atlanten.⁴

I detta perspektiv är det förstaeligt att några seminarister på 1860-talet tog tillfället i akt att lära sig engelska under sin vistelse i Göteborg. Härom berättar den unge Sven Andersson Kinberg (1844—1868) i sina dagboksanteckningar från 1865.⁵ Tillsammans med sex kamrater tog han privatlektioner för en lärare, som nöjde sig med 12 öre per lektion från var och en av dem. »Vi läsa May språklära. Vi började med att explicera 3 små stycken, hvilka vi nu skola kunna nästa gång. Jag tror det skall bli roligt att läsa engelska, blott man finge tid att läsa på bra». Kinberg hade samma höst besökt en folkskollärare som varit av den uppfattningen, att man inte gärna kunde klara sig i framtiden utan språkkunskaper. Åtminstone tyska och engelska ansåg han att man behövde kunna.

Vid ett seminarieläramöte i Stockholm 1880 väcktes frågan,

om det kunde anses önskvärt att införa ett främmande språk i folkskolläraernas utbildning. Detta diskuterades sedan i drygt tre decennier, ända tills ett positivt beslut blev fattat och språkundervisning blev införd i 1914 år seminariestadga. Enligt denna bestämde Kungl Maj:t om undervisningen skulle ges i tyska eller i engelska.⁶ Den första framstöt som gjordes i riksdagen i detta ärende daterar sig till 1892 och gällde märkligt nog engelska språket. Andra kammarens tillfälliga utskott hade då att behandla en uppseendeväckande motion från Christian Bülow (1833—1921), känd som utgivare av den radikala *Folkets tidning* i Lund. Inte bara vid folkskolläroarseminarierna borde engelska införas som obligatoriskt läroämne, menade han. Barnen i folkskolorna borde också få lära sig engelska, så snart lärare i tillräckligt antal hade hunnit utbildas för ändamålet.⁷ Det var i sanning ett djärvt förslag, och naturligtvis blev det avstyrkt. Vilka var då Bülows argument och utskottets motargument i denna första offentliga sammandrabbning om engelskundervisning i folkskolan?

Motionären utgår från »de jetteframsteg kommunikationerna tagit och den starka samfärdsel, som nu råder mellan de bildade nationerna», och han finner det vara särskilt angeläget att kunskaper i främmande språk ges åt »de mindre bemedlade, hvilka mer än de andra äro i behof af att söka sin utkomst äfven i främmande länder». Han upplyser om att man i Norge infört engelskundervisning i folkskolorna och framhåller de svårigheter som möter många fattiga utvandrare från Sverige med anledning av deras okunnighet i engelska språket. Engelskan blev allt mera ett världsspråk, menade Bülow. Det var ett språk, »hvilket nu äfven de fattige i flera andra länder få lära sig».

Den undersökning som utskottet företog beträffande förhållandena i Norge visade emellertid, att engelskundervisningen där ingenstans var obligatorisk. Engelska lästes som valfritt ämne i åtskilliga högre folkskolor, undantagsvis också i några folkskolor på Norges västkust⁸, men i östra Norge var intresset för tyska större, och där förelåg förslag om tyskundervisning i en frivillig fortsättningskurs. Om en motsvarande satsning skulle företas i Sverige, fann utskottet att den borde göras beroende av lokala myndigheter och förläggas till den högre folkskolan. Någon obligatorisk folkskoleundervisning i engelska kunde det inte bli tal om, eftersom en sådan inte kunde anses gagna »det stora flertalet

samhällsmedlemmar». Ingenting hindrade dock att enskilda skolstyrelser beslöt införa undervisning i engelska eller något annat främmande språk i folkskolan. Som exempel nämndes att tyskundervisning förekom i två påbyggnadsklasser som folkskolan i Malmö hade blivit utökad med, liksom i en klass i Stockholm. Utskottet hade ingenting emot att tyska språket prövades som valfritt ämne vid seminarierna.

När språkundervisning i folkskolläro-utbildningen på nytt togs upp i riksdagen, på lärarmöten och i folkskolläropressen var det tyska och inte engelska som diskussionen gällde. Folkskolläroförbundets centralstyrelse tillstyrkte förslaget om tyskundervisning, men lärarkåren var långt ifrån enig. Bland invändningar återgivna i *Tidskrift för folkundervisningen* 1893 märks denna: »Om undervisning i ett främmande språk skall införas vid seminarierna, så bör det vara franska eller engelska snarare än tyska». Ett av målen var att de blivande folkskollärarna genom sina språkstudier skulle sättas i stånd att läsa utländsk uppfostringslitteratur på originalspråket. Medan förbundsledningen framhöll den tyskspråkiga litteraturens pedagogiska förtjänster, fanns det lärare som hävdade, att det var i England och Frankrike som den värdefullaste litteraturen av detta slag kom till. Seminarierectorerna slutligen motsatte sig all undervisning i främmande språk vid seminarierna. Att språkundervisning skulle meddelas åt folkskolebarn ansåg utgivaren av tidskriften i fråga, seminarierector Fredrik Lundgren, vara ett hugskott som föll på sin egen orimlighet.⁹

Något annorlunda var situationen vid de högre folkskolorna, vilka som nämnts hade lärare med akademisk utbildning. Skolornas antal var ringa, fram till 1890 aldrig överstigande tretton i landet som helhet, detta år med ett sammanlagt elevantal av 271 pojkar och flickor. När folkskolläraren A F Liljeholm vid 1892 års riksdag väckte en motion om ny läroplan för den högre folkskolan, önskade han dels att denna skolform skulle finnas inte bara på landsbygden utan också i städerna, dels att skolor som inrättades där skulle ge obligatorisk undervisning i ett främmande språk, engelska eller tyska. Då lästes redan engelska i en högre folkskola, medan två skolor hade valt att undervisa i tyska.¹⁰ Följande år medgavs inrättandet av högre folkskolor i städer som saknade läroverk.¹¹

Den påbyggnad av folkskolan som fanns i Malmö och som nämnts ovan hade tillkommit redan under 1870-talet och kallades borgarskola. År 1902 blev den treårig, och samtidigt infördes engelska som andra främmande språk efter tyska.¹² I Göteborg inrättades 1893 en motsvarande tvåårig utbildning, som fick namnet folkskolans högre avdelning. Här undervisade man alltifrån starten i engelska, men till en början var det bara pojkar som deltog i språkundervisningen.¹³ Initiativet i Göteborg fick återverkningar i 1897 års förnyade stadga för folkundervisningen i riket (§ 5): »Där kyrkostämman därtill beviljar medel, må folkskolan utvidgas med en högre avdelning.» Någon officiell läroplan för dessa klasser fastställdes aldrig, men utöver de vanliga skolämnena kunde undervisningen omfatta bl a tyska och engelska. Enligt stadgan skulle den huvudsakliga undervisningen meddelas av folkskollärare.¹⁴

Det dröjde inte länge förrän det utarbetades läromedel i språk speciellt för folkskolans påbyggnadsklasser. Redan 1893 och 1894 utkom *Praktisk lärobok i engelska språket i två årskurser*, skriven av Jon Arvid Afzelius.¹⁵ Han undervisade själv i folkskolans högre avdelning i Göteborg och hade där tillfälle att pröva en renodlad reformmetod. Kännetecknande för läroboken i fråga är fonetisk ljudbeteckning, ett enkelt talspråk och enspråkiga tal- och skrivövningar knutna till praktiska situationer. I den korta form-läran läggs tyngdpunkten på verben, som behandlas på dubbelt så många sidor som övriga ordklasser sammantagna. Svenska texter att översätta till engelska saknas, men bland läsövningarna finns många privat- och handelsbrev att memorera som grund för övningar att skriva språket. Andra läsestycken informerar om engelskt näringsliv, återger platsannonser ur engelska tidningar eller är utformade som samtal, t ex på en järnvägsstation. Därtill är den senare delen illustrerad, något som ännu var ovanligt när det gäller läroböcker i språk. Efter en omarbetning utkom båda årskurserna 1905 i en gemensam del, avsedd för sådana real- och samskolor från vilka elever inte brukade gå vidare till ett gymnasium.

Det är intressant att notera att den nya realskolans engelskundervisning inte uteslutande var en läroverksprodukt. Genom Afzelius i Göteborg kunde den dra nytta av erfarenheter gjorda i en utbyggd folkskola. Genom Elfstrand i Gävle tillfördes den erfa-

renheter från en borgarskola, vilket härnäst skall visas. I båda fallen var det fråga om engelskundervisning på folkskolans grund.

Borgarskolorna i Gävle och Stockholm

Sjöfarts- och handelsstaden Gävle utmärkte sig tidigt för sin undervisning i realämnen och moderna språk. Där inrättades 1797 ett privat, handelsinriktat språkläroverk »för ungdom, som ämnade sig till näringsstånden». Det uppgick 1843 i Athenaeum, ett realläroverk som förberedde sina elever för civila och militära yrken, men detta avvecklades när det statliga elementarläroverket 1859 hade funnit sin form. Båda de äldre skolorna hade gett stort utrymme åt undervisningen i tyska, franska och engelska under ett skede då skolundervisning i moderna språk var sparsamt företrädd.¹⁶ År 1890 fick Gävle en fyrklassig borgarskola, avsedd att meddela »nödiga kunskaper» åt manlig och kvinnlig ungdom som ville utbilda sig för »det praktiska lifvet». I dess första årsredogörelse blir man påmind om föregångarna, vilkas samlade kapital den nya skolan hade ärvt. När det gällde den nyspråkliga undervisningen hade den ett värdefullt arv att förvalta. Undervisning gavs i all tre språken.

Villkor för tillträde till borgarskolan i Gävle var fullständigt avslutad folkskolekurs, men där undervisades också elever som hade gått något eller några år i ett allmänt läroverk. Borgarskolan var linjedelad med en handels-, en industri-, en lantbruks- och en byggnadslinje, alla med engelska som huvudspråk. Timfördelningen mellan språken framgår av den timplan som återges i redogörelsen för läsåret 1891—92: medan engelska hade tilldelats sammanlagt 23 veckotimmar (8 + 7 + 4 + 4) på de två förstnämnda linjerna och 19 veckotimmar (8 + 7 + 4 + 0) på de båda övriga, lästes tyska bara 8 respektive 4 veckotimmar i de båda högsta klasserna (4 + 4 respektive 2 + 2) och franska enbart som valfritt ämne. Engelskans dominans hade sannolikt inte bara med handel och sjöfart utan också med trävaruhantering och gruvdrift att göra. Jämte matematik var engelska språket skolans timdrygaste undervisningspost. Engelsklärare var från skolstarten till 1923 filosofie kandidaten Daniel Elfstrand.

Liksom Hjorth vid den förnäma Beskowska skolan i Stockholm tillämpade Elfstrand vid sin praktiska borgarskola i Gävle

en imitativ undervisningsmetod. År 1895 hölls ett nordiskt skolmöte i Stockholm. Vid detta beskrev Elfstrand hur han gick till väga.¹⁷ Ljudets betydelse uppmärksammades redan från första lektionen, då »talverktygen» demonstrerades med hjälp av diagram och en modell av struphuvudet i pappermâché. Under två månader lästes uteslutande fonetiskt transkriberade texter, och Elfstrand hade gärna fortsatt därmed hela den första terminen, om den använda läroboken hade möjliggjort det. Som stöd för talövningarna använde han kartor och de Hölzelska väggtavlorna med »bilder ur lifvet». Skrivträning gavs till en början i form av diktamen och sedan som reproduktioner och översättningar, alltid utan hjälpmedel. Grammatiken inlärdes i samband med textläsningen, så vitt möjligt utan inblandning av svenska språket, och när den slutligen studerades systematiskt, lästes exemplen före regeln.

Att resultatet blev gott hade Elfstrand skriftliga intyg om, dels från lektorn i engelska och franska vid stadens allmänna läroverk, N P Ödman, dels från universitetslektorn i Uppsala, W E Harlock. Den senares intryck efter ett besök vid borgarskolan var odelat positivt:

In the 4th (top) division I read a story aloud, which was afterwards very accurately reproduced, and subsequent cross-questioning on grammatical and general topics elicited intelligent replies. An especial feature was the correctness of pronunciation that prevailed throughout and in a peculiar degree in the lowest form of all.

Inte utan stolthet kunde Elfstrand meddela de församlade mötesdeltagarna, att vad hans elever presterade efter fyra år i många fall kunde mäta sig med vad som presterades i studentexamen. Bäst resultat sade han sig ha uppnått med elever »som utgått ur folkskolan».¹⁸

Efter att först ha använt några av Afzelius' engelskböcker utarbetade Elfstrand efter hand sina egna läromedel: *Engelsk läsebok med ordlista och förklaringar för skolans högsta klasser och för självstudium* (1892), *An English grammar for the use of Swedish schools* (1897), *Engelsk elementar- och läsebok* (1900) och *Engelsk grammatik för skolor* (1902).¹⁹ En förkortad upplaga av den engelskspråkiga grammatiken, utgiven 1928, har i titeln orden »for the use of Gefle borgarskola», vilket visar att man där un-

dervisade på målspråket också efter det att Elfstrand hade slutfört sin lärargärning. Större betydelse för 1900-talets engelskundervisning fick dock hans svenskspråkiga arbeten.

År 1909 blev folkskolan bottenskola för de då införda fyraåriga kommunala mellanskolorna, och efter 1927 års skolreform gick vägen till läroverket normalt över folkskolan med dubbel anknytning från fjärde och sjätte folkskoleklassen.²⁰ Elfstrands erfarenheter som engelsklärare visade sig i denna situation vara värdefulla. Ända till tiden för det andra världskriget utkom nya upplagor av hans läroböcker i engelska för skolbruk. Att han inte bara metodiskt utan också vetenskapligt höll måttet framgår av att hans grammatik, omarbetad och utökad av den förste professorn i engelska i Stockholm, Arvid Gabrielson, trycktes om för universitetsbruk så sent som 1969.²¹ Troligen var det då för länge sedan glömt, att Elfstrand hade varit lärare vid en borgarskola.

Också i Stockholm fanns en borgarskola, men den var av annan art och hade en annan historia än den i Gävle. År 1836 hade en sammanslutning av stadens borgerskap tagit initiativet till Stockholms borgarskola för att bereda hantverkselever tillfälle till fortsatt utbildning. Ett försök med tyskundervisning på 1840-talet blev kortvarigt, men läsåret 1883—84 inrättades en särskild språklinje med kurser i engelska och tyska. Terminsavgiften var 5 kr och gällde fyra timmars kvällsundervisning i veckan. Lärare i engelska var dels Ellen Whitlock, biträdande föreståndarinna vid Lyceum för flickor, dels Vilhelm Sturzen-Becker, lektor vid stadens realläroverk. Till en början lästes engelska av flera elever än tyska. Mot 77 tyskstudierande läsåret 1886—87 svarade sålunda 136 elever som hade valt att lära sig engelska.²² Engelskans roll som handelsspråk var givetvis en bidragande orsak härtill, men utvandringen kan också ha spelat in. Den hade avtagit under 1870-talet på grund av vikande konjunkturer i Förenta Staterna men tilltog explosionsartat under 1880-talet, då inemot en tredjedels miljon svenskar utvandrade till det löftesrika landet i väster.²³

Sturzen-Becker hade 1872 publicerat en nybörjarbok i engelska, som på grund av sitt renodlat praktiska syfte kunde komma väl till pass i hans undervisning vid borgarskolan. Dess titel är *Engelsk språklära för menige man*, och den blev omtryckt 1888 och på nytt 1892 och 1896.²⁴ Här finns allt vad en yrkesman eller ut-

vandrare kunde tänkas behöva: inte bara uttalslära, formlära, läsövningar, vokabelsamling och samtalsövningar utan också en engelsk-svensk och en svensk-engelsk ordlista, den förra med uttalsbeteckningar enligt ett system som Sturzen-Becker själv hade konstruerat. I första hand ville han ge hjälp med uttalet, och därför finns läsestycken med texter som han har transkriberat på ett sätt som förebådar ljudskriften. I andra hand satsade han på ett rikhaltigt och för praktiska situationer avpassat ordförråd, något som präglar bokens vokabler och dialoger (t ex »Att röka och snusa»). Slutligen ges realinformation till gagn för utvandrare. Skrivövningar saknas däremot. Att sådana förekom vid borgarskolan framgår av att skolans räkenskaper tar upp ersättning till språklärarna för att de rättat hemuppsatser. Arvodet berodde på uppsatsens omfång och varierade mellan 10 och 15 öre per uppsats.²⁵

Efter hand erbjöd Stockholms borgarskola allt flera och allt gynnsammare möjligheter att lära främmande språk. År 1885 började kurser ges i franska, och 1887 inrättades en särskild kurs i tysk och engelsk handelskorrespondens. Eftersom behovet av talträning ansågs trängande, blev det föreskrivet att en av språklinjens fyra veckotimmar skulle ägnas åt konversation, och det utarbetades särskilda kursplaner för talövningar på alla stadier. Tack vare ökade anslag från Stockholms stad kunde undervisningen 1891 förstärkas med avgiftsfria konversationslektioner för infödda lärare. De anordnades för eleverna i de högre språkklasserna, men mot en avgift av 5 kr/termin var de öppna också för utomstående som önskade övning i »fri konversation». Eftersom språklinjens egna elever ofta saknade den underbyggnad som krävs för en regelrätt inläring av ett främmande språk, kompletterades deras undervisning med lektioner i svensk grammatik utan extra kostnad. Elevtillströmningen till språklinjen var så stor, att denna vid sekelskiftet hade nästan tusen elever: 475 i tyska, 370 i engelska och 120 i franska. Många följde undervisningen termin efter termin. De som så önskade kunde efter 2—3 års tysk- och engelskstudier genomgå en muntlig och skriftlig examen och få ett avgångsbetyg att visa upp för sin arbetsgivare.²⁶ På arbetsmarknaden blev språkkunskaper allt mera eftertraktade, också i yrken som inte krävde betyg från läroverk eller flickskola.

Några språkkurser gav borgarskolan i samarbete med olika fö-

reningar som gav ekonomiskt stöd åt verksamheten. Våren 1892 var det Stockholms Arbetareförenings föreläsningstyrelse och Alliance Française som ställde sig bakom nybörjarkurser i engelska och franska mot en särskilt låg avgift. Samarbetet med Arbetareföreningen upphörde 1898, men det som hade etablerats med Alliance Française blev bestående och gav franskundervisningen vid borgarskolan en privilegierad ställning. Efter en framställning från föreningen Studenter och arbetare upprättades 1903 en särskild språklinje för manliga och kvinnliga yrkesarbetare som ville förkovra sin yrkeskicklighet utomlands. Denna linje omfattade sex veckotimmar vardera i tyska och engelska och därtill två veckotimmar i vart och ett av ämnena svenska och geografi.²⁷ Engelska lärdes med hjälp av den Gouinska seriemetoden. Den var i stor utsträckning muntlig och knöt ord och fraser direkt till all dagliga företeelser och enkla, naturliga situationer. Sitt namn hade den fått efter fransmannen Gouin, som hade ordnat språkstoffet i handlingsserier. Att resultatet blev gott intygas i en artikel i *Verdandi* 1907 av en engelsklärare, som stod i begrepp att pröva metoden i sin egen undervisning.²⁸

I Sverige publicerades under den undersökta perioden bara en Gouin-lärobok i engelska, och det var den i samband med flickskoleundervisningen nämnda nybörjarboken av Lizzy Lind af Hageby med den inspirerande titeln *Lefvande språkundervisning*. Den utkom emellertid inte förrän 1905. Anna Åbergsson (f 1871), som undervisade vid Stockholms borgarskolas »yrkesarbetarfördelning», fick därför hämta sitt undervisningsmaterial direkt från London, där kurser gavs i tillämpningen av Gouins metod. Gouins metodbok hade blivit översatt till engelska av Howard Swan och Victor Bétis 1892, och det var med några serier sammanställda av dessa Gouin-entusiaster som hon lade grunden i språket.²⁹ Läsning övades i en rikt illustrerad samling *Nursery Tales* tillhörande pennyserien *Books for the Bairns*. En engelsk-svensk ordlista, utarbetad till sagosamlingen av Helen Philipson och Anna Åbergsson, visar att de använde fonetisk skrift i sin nybörjarundervisning. Ordförteckningen tar upp alla ord i texten, även de allra vanligaste. Den var ingen tillfällig nödlösning utan upplevde flera tryckningar, från 1903 till 1923.³⁰ Följaktligen användes den engelska texten lika länge som läsebok. Med sina nära nog seriemässiga bildsviter lämpade den sig utmärkt för talövningar.

Stockholms borgarskola blev »kunskapskällan för alla», och dess språklinjer har med all rätt kallats »språkskolan där det konserverades».³¹ Som vi sett var de välbesökta. Samtidigt som svenskar med akademisk examen ännu kunde vara okunniga i engelska, fanns det många med sämre studiebakgrund eller helt utan studievana som på skilda vägar skaffade sig kunskaper i språket. För dem var det företrädesvis färdigheter att tala och ibland också att skriva engelska som eftersträvades. Att ta del av undervisningen vid en borgarskola var en utväg, men inte den enda. Bildningsverksamheten tog sig många uttryck, och den expanderade kraftigt under den undersökta perioden.

5. Att tala engelska — snart!

Kontinental system för självstudier

Företal i engelska lexikon och parlörer som blivit utgivna i Sverige från 1850 till 1905 kan ge oss en uppfattning om vilka svenskar som under perioden i fråga kunde ha bruk för engelska språket i kontakt med engelsktalande. Där nämns sjöfarande, resenärer, utvandrare och turister i största allmänhet, men där uppräknas också specifika yrkeskategorier, såsom skeppare, skeppsredare, mäklare, sjöförsäkringsagenter, konsulter, köpmän, manufakturidkare, handelsresande, korrespondenter, bankmän, järnvägstjänstemän, restaurang- och hotellpersonal, yrkesarbetare och tjänstefolk. Endast ett litet fåtal kan ha mött engelskundervisning under skolåren, och även dessa måste ha upplevt ett trängande behov av att få lära sig praktisk engelska. Vilka möjligheter stod då den vuxne till buds, när det gällde att utan skolmässig undervisning och utan alltför stora kostnader skaffa sig nödvändiga språkkunskaper och språkfärdigheter?

Problemet var internationellt. Med de ökande kommunikationsmöjligheter som regelbunden ångbåts- och järnvägstrafik erbjöd, ökade också behovet av att lära sig tyska, engelska och franska inom och utom Europa. Vuxenundervisningen i språk blev kommersialiserad i så måtto att språkkurser erbjöds per korrespondens, i särskilda språktidningar och av affärsmässigt drivna språkinstitut. Olika undervisningssystem marknadsfördes med

löften om att på kort tid lära den språkintresserade läsa, skriva och tala ett främmande språk, ja, rent av tänka på språket i fråga. Sådana kurser lanserades av driftiga språklärare i storstäder utomlands och överfördes till Sverige i form av läroböcker som hade undervisningen inbyggd och därför lämpade sig väl för självstudier. Försmådda av flertalet läroverkslärare på grund av sin uttalat praktiska och ovetenskapliga karaktär blev dessa läromedel för många vuxenstuderande vägen till det engelska språket. De har därför sin givna plats i den svenska engelskundervisningens historia.

Den första internationellt gångbara engelskkurs som översattes till svenska efter sekelmitten var skriven av tysken Heinrich Gottfried Ollendorff (1803—1865). Han lovade allsidiga färdigheter i ett nytt språk inom loppet av sex månader. I Paris och London hade han vunnit ryktbarhet med sin nya metod, och i sitt hemland kallades han för »Euclids der Sprachen», dvs språkens Euklides. Metoden gick ut på att genom ideliga upprepningar och variationer av givna satsmönster nöta in ett vardagligt ordförråd och enkla frågande, jakande och nekande satser. Övningar att läsa sammanhängande text förekom ej, men rikligt med frågor och svar att memorera och därtill skriftliga översättningsövningar. Dessa åtföljdes av en nyckel, så att de kunde rättas av den studerande själv. Ollendorffs engelskbok blev under 1850-talet föremål för tre skilda översättningar till svenska från en tysk och en fransk förlaga (Grönlund 1856, Oxenstierna 1856, Aubourne 1859), och på 1880-talet gavs den ut i två nya svenska versioner (Zetterquist 1881, 1888).¹ Mest framgångsrik blev Grönlunds översättning, som redan nämnts i samband med läromedelssituationen vid elementarläroverken innan läget där hade stabiliserats. Hans *Lärobok i engelska språket, efter Prof. H. G. Ollendorff's nya metod* utkom i åtta upplagor, av vilka den sista 1885 hade utökats av Carl Gustaf Morén med uttalslära, uttalsbeteckning och en engelsk-svensk ordlista. Såväl de många Ollendorffversionerna som de många upplagorna av Grönlunds bearbetning talar för att en »ollendorff» under flera decennier var den självklara läroboken att ta till vid vuxenstudier. I privata skolor lärde man sig också engelska i enlighet med Ollendorffs metod, men inom läroverken hade dessa läroböcker ingen framtid. Det berodde främst på att de saknade en systematisk grammatikframställning och inte

heller gav någon kontakt med litteraturen, men också på att de med sin inbyggda undervisning, presenterad lektion efter lektion, ansågs göra läraren överflödig.²

Ollendorff hade förbigått uttalsproblematiken, så påtaglig när det gällde att på egen hand lära sig engelska språket. Så mycket mera uppmärksammades uttalet i nästa självstudiebok från kontinenten, en översättning gjord av Viktor Emanuel Öman (1833—1904) och tryckt 1867. *Teoretisk-praktisk lärobok i engelska språket efter Toussaint-Langenscheidtska metoden* är en diger lunta på mer än tusen sidor. Originalen var en självinstruerande tysk brevkurs med utförliga studieanvisningar, mindre uppgifter att korrigera själv inom varje brev och repetitionsuppgifter med lösningar i det brev som följde. Alla övningar i att uttala, läsa, skriva och tala språket utgår från en och samma litterära text, Charles Dickens' *A Christmas Carol in Prose*. Den portioneras ut bit för bit, först med mellanradig ordagrann översättning och uttalshjälp, sedan fritt översatt. Uttalet av svåra ord är omskrivet så ljudtroget som det är möjligt med accenter och vanliga bokstavstecken i olika stilar.³ Kursen är ambitiös och kvaliteten så hög, att boken anvisades som hjälplitteratur åt dem som studerade germanska språk i Uppsala 1887.⁴ Kan den möjligtvis ha varit förebild för den akademiska ettbetygskurs i engelska som ingick i kursutbudet från Hermods korrespondensinstitut under 1950-talet? Där var Samuel Butlers *The Way of All Flesh* den grundläggande texten.⁵

Ollendorffkurserna, som fanns i flera språk, avlöstes under 1880-talet av det likaledes mångspråkiga »Mästerskapssystemet» som gick som en löpeld genom Europa och Nordamerika. Metoden var patentsökt av sin upphovsman, Thomas Prendergast, men gick under namnet »D:r Rosenthals metod». I Sverige introducerades den av en läroverkslärare i Stockholm, filosofie doktor Alfred Svensson (1847—1919). Redan titeln på läroboken i engelska, som i Svenssons bearbetning utkom 1883, låter oss ana att den av många hälsades med glad förväntan: den heter *Lärobok för ett praktiskt och naturenligt inhemtande af det engelska affärs- och umgängesspråket, med utsatt uttalsbeteckning och bifogad köpmansterminologi*. Här fanns just det språkstoff som flertalet vuxenstuderande upplevde sig ha behov av, därtill väl genomarbetat för självstudier: texten utgörs av samtal, där grund-

läggande satsmönster varieras och utvidgas, och är försedd med enkla uttalsanvisningar. Kursen kompletterades 1888 av Carl Gustaf Morén med en nyckel och en ordbok med uttalsbeteckningar. Moderniserad upplevde den sin sista upplaga, den adertonde, så sent som 1948.⁶

Mellan de nämnda tre undervisningssystemen föreligger både skillnader och likheter. På ett metodkontinuum intar »Mästerskapssystemet» ett mellanläge mellan den närmast »syntetiska» Ollendorffmetoden och den »analytiska» metod som präglar Toussaint-Langenscheidts brevkurser. Dock ligger Rosenthals metod närmare den senare än den förra. Likheten i »Mästerskapssystemets» och Ollendorffs strukturövningar är nämligen skenbar. Ollendorff gick från delen, ordet, till en mycket begränsad helhet, den lösryckta satsen. Det språk han lär ut är konstruerat och livlöst — icke utan skäl har det liknats vid en papegojas sätt att tala. Rosenthal-Svenssons övningar utgår i stället från ett begränsat antal idiomatiska samtalsfragment och förlorar aldrig kontakten med det levande språket. Båda dessa system sätter talträningen i centrum, medan Ömans på den tyska brevkursen baserade lärobok ger företräde åt läsningen och ett litterärt skriftspråk. I två avseenden är de alla lika. Grammatiken behandlas inte systematiskt, ordklass för ordklass, utan i den följd situationen kräver. I alla metoderna ingår vidare översättningar från och till det främmande språket som ett väsentligt inslag. Det skiljer dem från två moderiktningar som senare nådde fram till Sverige och som helt eliminerade modersmålet vid inlärandet av det främmande språket, nämligen de i samband med flickskoleundervisningen nämnda Berlitzska och Gouinska metoderna.

Språkinstitut och annan kursverksamhet. Engelska för utvandrare

Också Berlitz' och Gouins metoder för nyspråklig undervisning kom de svenskar till godo som på eget initiativ ville lära sig engelska språket. Dessa system fungerade emellertid inte utan lärare, eftersom de byggde på imitation beträffande uttalet och på åskådning parad med aktiva skeenden då det gällde att förstå och använda det främmande språket. Gester, mimik och handlingssekvenser, så väsentliga i enspråkig undervisning, kunde inte återges i

en lärobok för självstudier. Gouins seriemetod kom som vi sett till användning inom språkkurserna vid Stockholms borgarskola. För Berlitzkurser var språkinstitutet den rätta miljön.

Maximilian D Berlitz, som var tysk-amerikan (född i Polen 1852), hade sedan 1878 ett eget uppmärksammat språkinstitut i New York. Där undervisade infödda lärare var och en på sitt modersmål, varvid de försökte ge kursdeltagarna samma språkliga utbyte av lektionerna som av ett besök i landet i fråga. Främst bland de metodregler som läraren hade att följa nämns dessa: »Never translate: demonstrate. Never explain: act.»⁷ Avläggare till »The Berlitz School of Languages» växte upp som svampar ur jorden i tre världsdelar, och uppfattningen om metodens förträfflighet stärktes av att den vid världsutställningen i Paris 1890 tilldelades två guldmedaljer.⁸ När Berlitz' läroböcker i tyska, engelska och franska började användas i Sverige, var det i utländska upplagor. De bearbetades för svenska förhållanden av Emil Rodhe och fick samlingstiteln *Åskådningsmetoden*. Den engelska kursen, *Praktisk lärobok i engelska språket efter Berlitz' metod*, utgavs i två delar 1891 med en försäkran av Rodhe om att dess språk nu var fritt från amerikanismer och innehållet genuint engelskt. Därmed ansåg han sig tydligen ha beaktat skolornas krav på lärostoffet, men det var bland vuxna som läroboken fick störst spridning. Mest använd blev dess första del. Medan fortsättningen, som mera liknar en vanlig läsebok, trycktes för sista gången 1923, fortsatte nybörjarboken att utkomma till 1940.⁹

På hösten 1890 startade »Nya språkkursen» i Stockholm, ett språkinstitut med ambitioner att ge undervisning i såväl moderna som klassiska språk enligt nya metoder. De moderna språken skulle läras på samma sätt som man en gång hade lärt sig sitt modersmål: först förstå, sedan tala och slutligen läsa och skriva. Med nybörjarna användes Berlitz' metod och läroböcker. Läraren talade det främmande språket och ställde frågor, på vilka kursdeltagarna svarade individuellt eller i korus. Från en renodlad åskådningsundervisning övergick de till att lyssna till och återberätta anekdoter och andra små berättelser. I en anekdotsamling, utgiven av institutets engelsklärare och förståndare juris kandidaten Pontus Dahlander i samarbete med Carl Gustaf Morén¹⁰, rekommenderas användningen av skioptikonbilder i anslutning till talövningarna. Bilderna skulle ge den rätta lokalfär-

gen åt undervisningen och stödja inlärningen. Idéassociationer mellan syn-och hörselintrycken tänktes bidra till att fästa både språkform och innehåll i minnet.

I början av 1891 berättas det i tidskriften *Verdandi* om hur verksamheten vid »Nya språkkursen» dittills hade gestaltat sig. Redan denna andra termin besöktes institutet av 250 kursdeltagare som läste sammanlagt sju språk, därav 95 engelska, 80 tyska och 50 franska. Varje undervisningsavdelning omfattade 10—30 »äldre och yngre herrar och damer». Deltagarna i förmiddags- och de tidiga eftermiddagskurserna tillhörde ämbetsmannaklassen och den bildade medelklassen, medan kvällskursernas deltagare rekryterades från »handels- och hantverksvärlden». Det uppgjorda programmet omfattade fyra på varandra följande terminskurser om vardera 50 timmar; varje termins studier löpte över tre månader med fyra lektioner i veckan. Den första entusiasmen inför »talmetoden» bestod. I samma årgång av *Verdandi* kommenteras den av »Uffe», dvs samskoleföreståndarinnan Anna Sandström, som konstaterar att Berlitz' metod blivit nära nog »en fanatism» i huvudstaden. Den lämpade sig enligt henne bäst för privatundervisning, särskilt av vuxna med siktet inställt på praktiska språkfärdigheter.¹¹

Carl Gustaf Morén, Dahlanders medarbetare vid utgivningen av anekdoturvalet, hade som vi sett bidragit till att med ordlistor, uttalshjälp och nyckel göra Ollendorff-Grönlunds och Rosenthal-Svenssons engelskkurser bättre lämpade för vuxenstudier utan lärare. Troligtvis hade Morén egna erfarenheter av kursverksamhet i engelska. Därpå tyder hans *Engelska kurser för menige man i femtio-öres-häftet*, som utkom med ett enda häfte 1896.¹² Här hänvisar han till kursdeltagares uppfattning om vad som kunde vara ett intressant, enkelt, lättfattligt och praktiskt kursinnehåll. För att gå dem till mötes tänkte han i kommande häften presentera utdrag ur engelska »penny books» och »penny papers». Vidare omtalar han att »praktiska yrkesidkare» nu kunde få statsanslag för utbildning utomlands, något som stimulerat deltagandet i av föreläsningsföreningar och arbetarföreningar anordnade språkkurser.

Denna sista upplysning stämmer väl överens med vad som tidigare nämnts om föreningen Studenter och arbetare och dess initiativ till kurser för manliga och kvinnliga yrkesarbetare vid

Stockholms borgarskola i början av 1900-talet. Moréns lilla studiehäfte för »menige man» innehåller skämthistorier jämte en omfattande ordlista, där ord för ord översätts och med enkla medel förses med en så vitt möjligt ljudenlig omskrivning. Vid borgarskolan lästes som vi sett sagor med hjälp av en lika fullständig ordlista, där dock fonetisk skrift togs i bruk för att beskriva det engelska uttalet. Båda textvalen förvånar. Varken »English humour» eller »nursery tales» kan ha gett det ordförråd och de språkliga strukturer som behövdes inför en förestående resa till England eller Amerika. Det var uppenbarligen svårt att anpassa undervisningen till den nya studerandegruppen.

Förekomsten av språkinstitut framgår någon gång indirekt av läroböcker i engelska. Så var fallet med Morén-Dahlanders anekdotsamling, och detsamma gäller tysken M Seligs *Att tala engelska — snart! En kortfattad anvisning att genom sjelfundervisning lära på kortaste tid tala engelska språket*.¹³ Om dess översättare och bearbetare O Thorelli uppges nämligen på titelbladet till andra upplagan 1887, att han förestod ett engelskt språkinstitut i Stockholm. Vanligen gavs vid ett och samma institut kurser i flera moderna språk. När nu Thorelli hade inriktat sig på ett enda språk, det engelska, ligger det nära till hands att koppla hans verksamhet till behovet av engelskkunskaper hos utvandrare in spe. Denna kategori var också bäst betjänt av att läsa hans lärobok, som var genomsedd av en »de Förenade Staternas tolk». Just 1887 kulminerade för övrigt utflyttningen med en legal emigration av 46 tusen personer.¹⁴ Andra intressenter kan ha varit ingenjörer, vilka enligt Gunnar Richardson i stort antal sökte sig till Amerika för praktik och vidare studier vid denna tid¹⁵, och elever vid Tekniska skolan, vilka tidigare hade visat intresse för engelska språket men nu inte längre hade möjlighet att lära det inom sin egen utbildning. Utvandrare i gemen kunde givetvis inte kosta på sig lektioner vid ett språkinstitut i huvudstaden.

En ny emigrationstopp nåddes 1902 och 1903, då 33 respektive 35 tusen svenskar utvandrade, bland dem många industriarbetare. Från denna tid härrör socialistagitatorn August Palms bidrag till läromedelsarsenalen i engelska, *Svensk-engelsk parlör med uttalsbeteckning*. Först införd i hans reseskildring om en föredrags-turné i Förenta Staterna¹⁶ utgavs den separat men anonymt 1903, 1906 och 1909, sista gången med omslagstiteln *Amerikanen*.

Svensk-engelsk parlör. Prisuppgiften »endast 25 öre fraktfritt» förutsätter rekvisition av minst fem exemplar i taget, något som tyder på att parlören lästes i studiegrupper. Palm hade inte själv varit »mäktig» engelska språket när han kom till Amerika, vilket han varmt beklagade. Som ett exempel på engelskstudier i arbetarled är det lilla häftet av stort intresse. Det är emellertid bara en av många hjälpredor i engelska språket för dem som sökte sin utkomst i det nya landet.

Separata parlörer hade funnits sedan början av 1800-talet, men de var ofta polyglotta, dvs avfattade på flera språk samtidigt, och gav då ingen hjälp med det besvärliga engelska uttalet. Språkstoffet, presenterat i spalter av vilka en gav den svenska översättningen, bestod av ord och fraser för de flesta situationer som man kunde hamna i på en resa utomlands.¹⁷ I regel vände sig dessa handböcker till resenärer stadda vid god kassa. Det var väl den genren som Palm ville ge ett alternativ till. En annan parlör, tryckt i Göteborg 1872, skiljer sig ännu mera från mängden genom att anlägga perspektivet »herrska och tjänstefolk». Det är Charles A Berglunds *Directions for Swedish Servants and Phrases Translated to Swedish*, på nytt utgiven i Boston 1880.¹⁸ Den innehåller förhållningsorder veckodag för veckodag till var och en av fem tjänare i ett burget hushåll. Betraktad som läromedel är den unik, men utan tvivel hör den hemma i engelskundervisningens historia. Ämnets sociala aspekter får inte negligeras.

Den första sk utvandrarboken kom 1850, varefter varje decennium gav nya tillskott av praktiska läroböcker för amerikafarare. Alla ger hjälp med uttalet av engelska ord och fraser, och många innehåller en elementär engelsk grammatik jämte upplysningar om förhållandena i Förenta Staterna. De många upplagorna, 55 stycken på 55 år (se bilaga 8), visar att dessa självstudieböcker var efterfrågade. Bocktitlarna talar sitt tydliga språk, t ex *The Little American* (Günther 1852, Sommer 1870), *Emigranten* (Hörner 1868, i faksimilupplaga 1970), *Svenska amerikanaren* (Zengerlein 1868), *Utvandrarens tolk* (Jungberg 1869), *Amerikanaren* (Wernerström 1887) och *Den amerikanske tolken* (Walther 1891). Av de nämnda kan Jungbergs betraktas som standardverket, medan Hörners på nytt tillgängliga »nyaste handbok för utvandrare» måste ha varit en besvikelse för sina nyttjare.¹⁹ Andra talande titlar är *Den engelska språkmästaren* (Westerberg 1854), *Engelska*

språket utan lärare (Zengerlein 1862), *Den uppriktige engelsmannen, eller Konsten att utan lärare på åtta dagar lära riktigt läsa, skrifa och tala engelska språket* (Flügel 1864, nu i faksimiltryck) och *Engelsk språklära för menige man* (Sturzen-Becker 1872). Kvalitetsmässigt är den sistnämnda vida överlägsen alla de övriga. Den utgavs i protest mot tidigare utvandrarböcker som enligt Sturzen-Becker var behäftade med grova fel, delvis beroende på att de var översättningar eller bearbetningar av dåliga tyska förlagor. Själv lade han sig vinn om att förmedla ett gott uttal och ett rikt ordförråd. Hans insatser för »menige man» har tidigare nämnts i samband med engelskkurserna vid Stockholms borgarskola.

I åtskilliga undertitlar framhålls det att utvandrarböckerna var avsedda för självstudier. Ofta lästes de väl under den långa resan över Atlanten, då ingen annan hjälp stod att få. För filologen och språkpedagogen lämnade de förvisso mycket övrigt att önska. Språkstoffet motsvarade visserligen den hårda verklighetens krav, men det var ofta föråldrat, och i de fall då deklinations- och konjugationsparadigm förekom, måste dessa ha varit fullkomligt obegripliga för den som inte tidigare hade studerat något främmande språk. Inte heller uttalsbeskrivningarna var lätta att bemästra. Fastän uttalet av varje ord beskrevs så gott det nu var möjligt med hjälp av bokstäverna i det svenska alfabetet, kunde den unge Robert i Vilhelm Mobergs utvandrarepos²⁰ som bekant inte göra sig förstådd i det nya landet med sin första, grundligt inövade och ofta upprepade replik: »I am a stranger here». Så var det nog inte bara i romanens utan också i verklighetens värld.

Postbefordrad undervisning

Dessa strövtåg bland självstudier och språkkurser av olika slag skall avslutas med några ord om språktidningar och korrespondensundervisning, båda beroende av postverkets förmedling.²¹ En trespråkig teknisk månadstidning 1886 har redan nämnts, likaså universitetslektorernas skandinaviska månadsrevy i tyska, engelska och franska, startad i Lund 1905. I den senare öppnades en brevlåda för språkfrågor. Vidare inbjöds läsarna av lektor Fearenside att sända in frågor i anslutning till texter av Kipling, som han var beredd att kommentera i senare nummer av

tidskriften. Det påminner oss om Afzelius' erbjudande om uppföljning per korrespondens av sommarkursen i engelska 1902 (se avsnittet om Göteborgs högskola). Månadsrevyn gav också svenska texter att översätta till de främmande språken med lösningarna givna, ja, det utlystes till och med en tävling i den ädla översättningskonsten.

Mellan de nämnda månadsbladen utkom två andra språktidningar: *Språk-Journalen. Tidning för språköfningar*, som utgavs av Johan Rudolf Sundblad i Stockholm med hundra veckonummer från 1882 till 1884 och Hans Svensson Hermods *Språktidningen. Tyskt-engelskt-franskt-spanskt-italienskt öfningsblad* från Malmö, omfattande femton månadsnummer 1893—94. Sundblad bjöd på underhållningslektyr på tre språk jämte tävlingar i att översätta texter såväl från som till tyska, engelska och franska. I Hermods tidning kunde den engelskintresserade finna små berättelser och skämt, privatbrev och handelsbrev samt en engelsk spalt i en sexspråkig parlör. Ibland var de engelska texterna försedda med mellanradig översättning och uttalshjälp, ibland åtföljdes de av uppgifter, vars lösningar prenumeranterna erbjöds sända in till redaktionen, varifrån de rättade skulle återsändas utan extra kostnad. I oktober 1901 påbörjade Hermod dessutom månadstidningen *Korrespondens. Organ för bokföring, handelskorrespondens, språk m.m.* Utan att vara en egentlig språktidning gav den då och då övningar i tre språk: tyska, engelska och esperanto. I engelska rör det sig om affärsbrev med eller utan mellanradig uttals- och översättningshjälp. Lösningen gavs i nästa nummer.²²

Hans Svensson Hermod (1860—1920) hade under flera år vistats utomlands, bl a tre år i Amerika. Återkommen till Sverige 1886 försörjde han sig genom att ge privatlektioner, bl a i engelska. Genom att låta avsnitt av en engelsk nybörjarkurs som bilagor medfölja nr 6—14 av *Språktidningen* skapade han en ny distributionsform för självstudiematerial i ett främmande språk. Undervisningsmetoden var hämtad från Tyskland, där den namngivits efter sin upphovsman, professor Haeusser, men Hermod kallade sin kurs *Naturmetoden. Ett nytt, praktiskt och naturenligt system att på enklaste och intressantaste sätt inhämta engelska umgängesspråket*.²³ Beteckningen »naturmetoden» hade använts tidigare, så tidigt som på 1680-talet, då Samuel Hoadly gav sin

latinska grammatik titeln *The Natural Method of Teaching*, och den skulle tas upp på nytt i vår egen tid av dansken Arthur M Jensen.²⁴ Hermods kurs visar släktskap med Toussaint-Langenscheidts brevkurser — också »Methode Haeusser» var avsedd för »Selbstunterrichtsbrieft». Då *Språktidningen* upphörde 1894 fick Hermods engelska nybörjarkurs ett tvärt slut. År 1906 förelåg emellertid tre »fullständiga» kurser i engelska, tyska och franska efter naturmetoden. Hermods korrespondensinstitut, grundat 1898, erbjöd nya möjligheter för självstudier, bl a i engelsk handelskorrespondens. Där gavs också en kurs i engelska språket för emigranter.²⁵

6. Sammanfattning och diskussion

Detta kapitel har gett perspektiv inte bara på engelskundervisning och engelskstudier utanför universitet, högskola och allmänna läroverk utan också på dessa inrättningar i sig och den verksamhet som där bedrevs för att sprida kunskaper i engelska, ja, på det svenska samhället i stort. I ljuset av vad som vid samma tid hände på andra håll ter sig den lärda världen mer avskuren från livets realiteter än då den själv sattes i centrum. I dagsläget är det lätt att glömma hur få de svenskar var som under åren 1850—1905 nåddes av universitetens och de allmänna läroverkens undervisning. Det är också lätt att förbise att åtskilliga vägar till bildning och utbildning öppnade sig för de många som befann sig utanför denna smala sektor. Bland såväl undervisare som studerande gavs så mycket större utrymme för privat företagsamhet då än nu.

Det är en brokig samling engelsklärare som passerat revy, till dels akademiskt utbildade språklärare men också flickskolelära-rinnor i stort antal, handelslärare, telegrafassistenter, sjöofficere och många andra. Deras viktigaste kvalifikation var att de av en eller annan anledning hade lärt sig engelska, eller också var engelska deras modersmål. Ännu mycket större är förstas variationen inom det studerandeklientel som beskrivits: från privatskoleelever ur samhällets toppskikt till ungdomar med folkskolan som enda studiebakgrund, från officersaspiranten till yrkesarbetaren, från herrskap till tjänstefolk, alla utvandrare ej att för-glömma. Kunskaper i engelska kunde behövas på skilda nivåer i

samhället, både hos den som gav ordern och hos den som skulle verkställa den. Störst upplevdes förmodligen behovet av engelsk-kunskaper bland svenskar som befann sig i mellanskiktet. För dem kunde språkfärdigheterna leda till avancemang inom yrkeslivet och en högre social status. Utöver barn och ungdomar var det som vi sett många »äldre och yngre herrar och damer» som undervisades i engelska. Det var också i stor utsträckning bland dem som självstudier i ämnet bedrevs.

I målsättningsfrågan är det viktigt att göra klart för sig vem som undervisades, om det var någon som själv kunde sätta sina mål eller någon som fick sig målen tilldelade utan att ha tillfälle att göra sig hörd. För den vuxne blev det främmande språket en handelsvara. Man köpte den kunskap man ville ha: lärde sig tala engelska med hjälp av konversationslektioner, lärde sig läsa språket genom att skaffa sig ett lexikon och lärde sig engelsk handelskorrespondens genom att ta del av en kurs i ämnet. Möjligheterna fanns, och de blev flera ju närmare slutet av undersökningsperioden vi kommer. Annorlunda låg det till för de unga i bildnings- och utbildningsskolor. Flickskolorna tillhörde på en och samma gång båda dessa skoltyper, eftersom det var där flickorna fick både sin bildning och sin utbildning. Det förklarar de många diskussionerna om deras språkstudier, som därmed fick ett dubbelt syfte. Å ena sidan skulle engelskundervisningen liksom vid gossläroverken »utveckla *alla* själens krafter», »dana karaktären», »odla smaken» och ge »språkuppföstran», dvs bidra till de ungas utveckling i intellektuellt, etiskt och estetiskt avseende. Å andra sidan betonade flickskolorna jämte bildningsmålen nyttomål av vikt för sällskaps- och förvärvslivet: att förstå och kunna göra sig förstådd på engelska språket i tal och skrift. Därtill kommer för-mågan att åstadkomma en god översättning av en engelsk text till svenska, en färdighet som kunde ge ekonomisk utdelning samtidigt som den tränades i den formella bildningens intresse. I de sk tillämpningsskolorna var situationen enklare. Teknologerna behövde kunna läsa facklitteratur inom sitt gebit, handelseleverna övades att tala och korrespondera, blivande sjöofficerare lärde sig behärska den till yrket hörande vokabulären. Här befattade man sig lika litet som vid språkinstitut och i självstudiekurser med någon »allsidig och harmonisk själsodling».¹

Det känns befriande att kunna konstatera att undervisningsme-

toden inte var en och densamma oberoende av ändamålet, utan att speciella tal-, läs- och skrivmetoder utvecklades vid sidan av den grammatik- och översättningsmetod som kunde övertagas från de allmänna läroverken. Flickskolorna var under en övergångsperiod hårt trängda, då de för att göra sina elever likställda med gossläroverkens inför en eventuell mogenhetsexamen försökte leva upp till dessas krav på formella språkkunskaper. Det hårda greppet lossades emellertid, när reformmetodikerna i sina riktlinjer för en förbättrad språkundervisning befäste vad som länge varit flickskolornas praxis. Något tillkom dock, och det var en undervisning på ljudlärans grund med den fonetiska skriften som hjälpmedel vid uttalsträningen. På detta område gjordes för all engelskundervisning värdefulla erfarenheter vid Göteborgs handelsinstitut och Göteborgs högre folkskola liksom vid Gävle borgarskolas fyra yrkeslinjer. Lärarna vid dessa skolor, filosofie kandidaterna Afzelius i Göteborg och Elfstrand i Gävle, utgick i sin undervisning från talspråket och var angelägna om att ge kunskap om samtida engelska förhållanden. De lade grunden till den förmedlande metodik som skulle prägla realskolans undervisning i engelska efter 1905. Genom de läroböcker de författade framemot undersökningsperiodens slut spreds deras inflytande i tid och rum: efter bearbetningar trycktes t ex Afzelius' engelska handelskorrespondens från 1889 och Elfstrands engelska grammatik från 1902 så sent som 1970 respektive 1969.

Engelskundervisningens privata sektor har möjliggjort ett fritt experimenterande med nya metoder, efter hand som dessa vunnit segrar utomlands. Ollendorffs talmetod, Toussaint-Langenscheidts läsmetod, Rosenthals metod att lära ut affärs- och umgängesspråket, Berlitz' åskådningsmetod, Gouins seriemetod och quousquisternas fonetiska variant av den imitativa metoden, alla har prövats, somliga i privata flick-, sam- och gossläroverk, andra i språkkurser för vuxna, de tre förstnämnda dessutom vid självstudier. Pionjär för en modern, enspråkig engelskundervisning var Palmgrenska samskolan, men den fick flera följeslagare, såsom Beskowska skolan, Sofi Almquists skola, Högre samskolan i Göteborg och språklinjerna vid Stockholms borgarskola. Till varje moderiktning från kontinenten hörde en lärobok som styrde läro- och studiegången. Några av dessa böcker blev liksom Afzelius' och Elfstrands utgivna i nya upplagor och omtryck decennium

efter decennium, Berlitz' och Rosenthals, det s k Mästerskapssystemet, ända in på 1940-talet. Hans Svensson Hermods första försök med »naturmetoden» i engelska, en nybörjarkurs distribuerad som tidningsbilaga, blev kortvarigt men hade framtiden för sig: det följdes av korrespondenskurser i flera språk efter samma metod efter 1905.

Mycket av det som fördes fram som önskemål i läroverksdebatten men där blev nedtystat och förbisett förverkligades i andra, icke statliga skolformer. Det gäller inte bara mål- och metodfrågor utan också engelska språkets plats i språkföljden. Alltifrån 1850-talets slut har vi mött förslag om att engelska skulle vara begynnelsespråket, ett befängt förslag enligt formalbildningsteoretikernas uppfattning men prövat av andra. Som vi sett infördes engelska som första språk i Arctanders privatskola i Stockholm 1850, och 1890 fick engelskan samma ställning vid Gävle borgarskola. Därefter har vi funnit flera skolor med engelska som begynnelsespråk: Sofi Almquists skola, Lundsbergs internatläroverk, Göteborgs samskola. De banade vägen för den statliga försöksverksamhet som så småningom följde.

Ett annat önskemål var att engelskundervisningens elevunderlag vid de allmänna läroverken skulle breddas. Där var det helklassikerna det gällde, den intellektuella eliten, men utanför läroverken skedde en breddning i motsatt riktning, till »folkets barn». Vi minns hur några folkskolepojkar i Helsingborg på privat initiativ men genom skolstyrelsens försorg fick lektioner i engelska i början av 1850-talet och hur det på 1890-talet på flera håll i landet bedrevs skolmässig engelskundervisning på folkskolans grund för både flickor och pojkar. De allmänna läroverken var manliga med avseende på såväl språklärare som elever, men som bekant var engelskan framför allt de bildade kvinnornas språk. Här kan erinras om hur en flickskoleföreståndarinna satte upp den engelska ladyen som sitt och sina elevs kvinnoideal och hur alla försök att tränga ut engelskundervisningen från flickskolorna misslyckades. När en tidningsman på 1890-talet väckte den första riksdagsmotionen om engelska som undervisningsämne vid folkskolor och folkskoleseminarier, gjorde han inga restriktioner beträffande kön. Detsamma gäller givetvis Ellen Key, som betraktade engelska språket som ett av de få för alla oundgängliga skolämnen. Både demokratiseringssträvanden och kvinnoemancipation

visar sig ha gynnat engelskundervisningens utbredning.

Exemplen ovan hänför sig huvudsakligen till undersökningsperiodens ytterområden, 1850- och 1890-talen. Båda framstod som instabila decennier med avseende på engelskundervisningen vid de allmänna läroverken. Vid sekelmitten var man övertygad om engelska språkets betydelse för svenskt samhällsliv men oviss om hur undervisningen skulle bedrivas. Då var man beroende av impulser från andra undervisningsmiljöer inom och utom landet. Denna övergångsperiod följdes av »nerfrysning», när det tyska inflytandet tog överhanden och engelskan på samma villkor som övriga skolspråk tvingades in under läroverkets formalbildningsmål. Det fria experimenterandet fortgick emellertid hela tiden i sammanhang där målen för språkstudierna var helt eller delvis praktiska. Det bidrog till den »upptining» som vi kunnat konstatera alltifrån 1890-talet. Missnöjda med den ensidigt grammatiserande metoden började engelsklärare vid de allmänna läroverken ta till vara erfarenheter som gjorts på annat håll: i flickskolor, samskolor och privata gossläroverk, inom yrkesinriktad utbildning, vid språkinstitut, annan kursverksamhet och självstudier. Verksamheten inom denna mot sekelslutet starkt expanderande utbildningssektor blev på så sätt betydelsefull både för engelska språkets ställning som skolämne och för engelskundervisningens metodiska utveckling. Effekterna sträcker sig långt in i vårt eget århundrade.

Noter till kapitel 3

Flickskolor

1. E Heckscher: Några drag ur den svenska flickskolans historia. Sthm 1914, s 143 f, 150 ff. Ang Elizabeth May se också Bratt 1982 s 213.
2. E Hedin: Göteborgs flickskolor. En historisk återblick. Sthm 1967. ÅSU 117, s 90.
3. Heckscher s 156 ff. V Wigforss: Cecilia Fryxell. En märkeskvinna inom pedagogik och missionsarbete i 1800-talets Sverige. Kalmar 1960, s 51 ff, 71, 122.
4. Se M N Cutt: Ministering Angels. Wormley 1979. Missionskontakterna mellan Basel och England behandlas av Karl Werner i hans bok om Christian Gottlob Barth 1—3, Stuttgart 1865—69.
5. M Stridsberg: Helpensionsinteriörer från 1860-talet, i Verdandi 1902 s 170 f.
6. G Klingberg: Das deutsche Kinder- und Jugendbuch im schwedischen Raum. Weinheim & Basel 1973, s 82. En kartläggning av barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1840—1889 pågår vid pedagogiska institutionen i Lund, se Klingberg: Riktlinjer för en nationell barnboksbibliografi. Pedagogiska uppsatser 10. Pedagogiska institutionen, Lund 1980.
7. Se S-Å Selander: »Den nya sången». Den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige. Lund 1973.
8. S Torgerson: Översättningar till svenska av skönlitterär prosa 1866—1870, 1896—1900, 1926—1930. Göteborg 1981, s 66. Se också s 50 ff.
9. Bratt 1982 s 85 ff.
10. ÅSU 139 s 194 ff, 215 f, 220 f.
11. A Åström: Privatskoleväsendets, särskilt flickskolornas, yttre utveckling sedan början av 1800-talet, i Skolkommissionens betänkande II, Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922, s 70 ff.
12. Ib s 78. Hur »object lessons» kunde tillgå i en engelsk flickskola — även utan åskådningmaterial — beskrivs av Mary Vivian Hughes i hennes självbiografi A London Child of the 1870s. Oxford 1980 (1934), s 60: »The teacher read them out of a little book».
13. R Fåhraeus: Högre lärarinneseminariums historia. Sthm 1943, s 195. W Fevrell (red): Kungl högre lärarinneseminarium in memoriam. Sthm 1943, s 49.
14. Underdånigt betänkande afgifvet af den i nåder tillsatta kommissionen för behandling af frågor rörande ordnandet af undervisningen för qvinlig ungdom. Sthm 1870, s 3—23, s 32 f, 60.
15. Pedagogisk tidskrift 1866 s 211, 341.
16. Ang metoden se Ett försök i jmförande språklära i Programmet för Nya elementarskolan för flickor vid avslutningen af höstterminen 1865, s 1—16.
17. Nordisk familjebok bd 15, 191 I under Kvinnorörelsen sp 417. Åström s 82. Att trycket på flickskolorna var lika stort i England framgår av Mary Vivian Hughes skildring i självbiografen A London Girl of the 1880s. Oxford 1980 (1946), s 35: »And thus, for better or worse, the education of girls became a feeble imitation of what the boys were doing, for the public examinations made no distinction of sex, and no woman's voice was heard at the examination boards».
18. Tidskrift för hemmet. Sthm 1876, s 36 f.
19. S Leijonhufvud: Sophie Adlersparre (Esselde). Ett liv och en livsgärning I. Sthm 1922, s 105.
20. Fåhraeus s 196 f, 200. Kyle s 100.
21. Berättelse om det första allmänna flickskolemötet i Stockholm den 10, 11 och 12 juni 1879 utgifven af mötets beredningskomité. Sthm 1881, s 7, 41, 47 f.
22. Ib s 93 f.
23. Verdandi 1883 s 22, 32 f. Se också S Sandberg (utg): Anna Sandström. Uppsatser, essayer, minnesanteckningar, tal. Sthm 1933, s 45—111.
24. Berättelse om det andra allmänna flickskolemötet i Göteborg den 9, 10 och 12 juni 1882 enligt uppdrag af mötets lokalkomité utgifven av J A Hallgren. Göteborg 1886, s 4, 22—36.
25. Kyle s 100 f. Sveriges undervisningsväsen. Kortfattad redogörelse utarbetad för sjunde nordiska skolmötet i Stockholm 1895 genom svenska mötesbestyrelsens utställningssektion. Sthm 1895, s 64.
26. A a s 161—193, 231—238.
27. Ib s 188, 173.
28. Ib s 180.
29. Ib s 236.
30. Undersökning af Sveriges högre flickskolor. Underdånigt utlåtande afgifvet den 19 januari 1888 af utsedde komiterade. Sthm 1888, s III-V, 1, 5 f.
31. Ib s 6, 46. Psykologisk pedagogisk uppslagsbok, bd 1. Sthm 1943, s 493.
32. Undersökning af Sveriges högre flickskolor s 50 f.
33. Ib s 58, 60 f.
34. Ib s 47 f.
35. Ib s 53, 56 f.
36. Bratt 1982 s 215 f.
37. Undersökning af Sveriges högre flickskolor s 54 f, 134.
38. Quousque tandem 4. Uppsala 1889, s 36—42.
39. Se Underdåniga utlåtanden angående af utsedde komiterade verkställd undersökning af Sveriges högre flickskolor afgifna af direktionen öfver Högre lärarinneseminarium, domkapiteln, direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk och Medicinalstyrelsen. Sthm 1889.
40. Berättelse om det fjärde allmänna flickskolemötet i Stockholm den 12, 13 och 14 juni 1889. Utgifven af mötets lokalkomité. Sthm 1891, s 36, 38, 42.
41. Staaf & Martin s 238.
42. Hedin s 232 f.
43. M Edquist: Ateneum för flickor 1881—1931. Minnesskrift. Sthm 1931, s 36, 39.
44. Verdandi 1885 s 263 f.
45. Ib s 188.
46. Nordisk familjebok bd 34, 1922, under Österberg sp 194. Johan Mortensen (red): Sverige i England. Anteckningar samlade inom den svenska kolonien. Göteborg 1923, s 261 ff.
47. Bratt 1982 s 117 f, 196 f.
48. Berättelse om det tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm den 9, 10 och 11 juni 1886 utgifven af mötets beredningskomité. Sthm 1889, s 16.
49. Se Kyle s 171, som dock ger annat årtal för det slutliga förslaget.
50. Förteckning öfver till läsning i flickskolor lämpliga böcker på franska, tyska och engelska språken uppsatt i öfverensstämmelse med det tredje allmänna flickskolemötets beslut af den för ändamålet tillsatta kommittén. Sthm 1893, s 17—22.
51. Antalet framgår av bilaga 8, arten av Bratt 1982 s 213—226.
52. Berättelse om det femte allmänna flickskolemötet i Lund den 12, 13 och 14 juni 1893. Utgifven af lokalkomitténs ordförande. Lund 1897, s 131 ff.
53. Bratt 1982 s 165—168.
54. Ib s 176, 205 (Åhlström), 197 (Biörklund), 168 ff (Lind af Hageby).
55. Ib s 157 f, 200 ff (Rodhe), 159 f, 177 f (Elfstrand).
56. Verdandi 1897 s 164—175, se särskilt s 172. Verdandi 1900 s 194—212, se särskilt s 196 f, 205 ff, 202 f.
57. Staaf & Martin s 238 ff.

Några samskolor och privata gossläroverk

1. Nordisk familjebok bd 20, 1914 under Palmgren sp 1360.
2. G Ander: Karl Edvard Palmgren och hans skola. Till Palmgrenska samskolans 70-årsjubileum. Särtryck ur årsredogörelsen 1945—1946, s 14 ff.
3. H Lindegren (red): Palmgrenska samskolan 1876—1901. Några minnen. Sthm 1901, s 167. Lindegren återger två artiklar av Palmgren om undervisningen i levande språk, vilka finns införda i årsredogörelserna 1889 och 1894. En nedkortad och något moderniserad version av dem ingår i G Grunewald: Språkinläringens villkor i Sverige förr och nu. Lund 1969, s 66—69. (Grunewald sätter dem dock i samband med samskolan i Göteborg.)
4. Bratt 1982 s 206.
5. Lindegren s 39 f.
6. Ib s 29.
7. Ander s 15 f.
8. Lindegren s 191.
9. Ib s 178—181.
10. E Key: Barnets århundrade II. Sthm 1912 (1900), s 66.
11. Ib s 74.
12. Se Göteborgs högre samskola 1901—1911. Minnesskrift utgiven av skolans lärare. Göteborg 1911.
13. Ib s 113 f..
14. Ib s 118. Se också Berglund 1916, 162.
15. Arctander: Några upplysningar om Privata nya elementarskolan i Stadshuset. Sthm 1851, s 22 f; Några upplysningar om Privata elementarskolan på Söder. Sthm 1849.
16. Bratt 1982 s 85. Se också Arctanders förord till läroboken.
17. Bratt 1982 s 83 f.
18. Bratt 1977 s 16—22.
19. R Titone: Teaching Foreign Languages. An Historical Sketch. Georgetown University 1968, s 15, 25, not 9.
20. G Loftfield: The direct principle in the teaching of modern languages, i Scandinavian Scientific Review Vol III, 3—4. Oslo 1925, s 110 f.
21. Nordisk familjebok bd 30 1920 sp 586. Se också N G Ohlson: Det pedagogiska problemet i Sverige under frihetstiden och gustavianska tiden (till omkring år 1805). Sthm 1939, s 101—107.
22. Bratt 1977 s 10—15.
23. Bratt 1982 s 112 f.
24. Ib s 118 f.
25. C Svedelius: Vår skola som vi minns den. Beskowska skolan 1867—1937. Sthm 1938, s 47. Svenskt porträttgalleri XII:1. Sthm 1898, s 20.
26. Pedagogisk tidskrift 1882 s 242—252. Nordisk familjebok 3, sp 120 f. Se också Verdandi 1891, s 301 ff.
27. Underdånigt betänkande etc 1866 s 46.
28. Staaf & Martin s 243. Verdandi 1907 s 173 f.
29. Lundsbergs skolas historia 1896—1946. Sthm 1946, s 9—18.
30. I Andersson: Uddeholms historia. Människor, händelser, huvudlinjer från äldsta tid till 1914. Sthm 1960, s 486 f, 521.
31. Lundsbergs skolas historia s 40—43, 69, 151 f.
32. Ib s 64.
33. W Fevrell: Bidrag till de moderna främmande språkens metodik etc 1909 s 157—165.
34. Svensk uppslagsbok, under Fevrell.

Fackskolor

1. ÅSU 139 s 64—70.
2. Högre tekniska läroverket i Malmö 1853—1953. Malmö 1953, s 19 f, 24 ff.
3. R Anderberg: Grunddragen av svenska tekniska undervisningsväsendets historia. Ingeniörsvetenskapsakademiens meddelande 5, 1921, s 41. K Styffe: Kongl tekniska högskolan i Stockholm. Sthm 1877, s 62.
4. Högre tekniska läroverket i Malmö 1853—1953 s 32, 35 f, 38.
5. Ib s 41 f.
6. Underdånigt betänkande och förslag angående den lägre tekniska undervisningen i riket afgifvet den 21 november 1874 af dertill i nåder utsedde komiterade. Sthm 1874, s 20 f.
7. Tekniska elementarskolan i Örebro 1857—1907. Örebro 1908, s 33, 35, 52, 54.
8. M Lien: Högre tekniska läroverket i Örebro 1857—1957. Örebro 1957, s 83.
9. Se bilaga 7. Se också Bratt 1982 s 239.
10. Studiehandbok etc. Uppsala 1898, s 70.
11. Bratt 1982 s 29, 33 f, 136, 142 ff, 163 f, 185, 198 ff, 206 ff, 212 ff.
12. Underdånigt betänkande och förslag etc 1874 s 43, 52 f.
13. Styffe s 31 f.
14. N G Wollin: Från ritskola till konstfackskola. Konstindustriell undervisning under ett sekel. Sthm 1951, s 220 f, 225.
15. Bratt 1982 s 130 (Stenkula), 207 (Morén), 209 (Nilson).
16. V Adler: Om det tekniska undervisningsväsendet i Sverige. Sthm 1897, s 23. Olof Traung (red): Navigationsskolornas historia. Göteborg 1941, s 118 f.
17. Underdånigt utlåtande och förslag till den lägre tekniska undervisningens ordnande avgivet av den av Kungl Maj:t den 4 oktober 1907 tillsatta kommittén. II, s 70 f.
18. T G A Nordenskjöld: Den högre handelsutbildningen, i Skandinavisk månadsrevy för nyare språk, h 1—2 1907, sp 45. /Påhlman, O & Påhlman, J M/: Bröderna Påhlmans Stockholm 50 år 1881—1931. Sthm 1931, s 59 f.
19. A Ahlström: Göteborgs handelsinstitut 1826—1896. Några anteckningar till institutets historia. Göteborg 1897, s 24, 35 ff, 43 f, 62. P Adlerstam: Handbok rörande undervisningsanstalterna i Sverige. Sthm 1881, s 294—297.
20. H Kalén: Göteborgs handelsinstitut 1897—1941. Några anteckningar till institutets historia. Göteborg 1951, s 22—24 (minnesteckning av Emil Hägg).
21. Ib s 11 f.
22. Bratt 1982 s 35.
23. Ib s 194. Svensk uppslagsbok, del 9 sp 1275 (Fonetiska bokstäver), del 22, sp 560 (Paul Passy).
24. Bratt 1982 s 203 f (läseboken), s 153 f (elementarboken).
25. Ib s 180.
26. Om Löfgren som läroboksförfattare se Bratt 1982 s 164 f, 176 f. Han gjorde sig till talsman för »den organiska metoden» och använde inte fonetisk transkription utan beskrev uttalet på ett äldre manér, med enbart »de tecken, som vi i vårt språk äga».
27. Ahlström 1897 s 70 f, 62. Kalén 1951 s 74 f.
28. Å Munthe/: Minnesskrift vid invigningen av Frans Schartaus nya läroverksbyggnad med en kort återblick på de första femtio åren av institutets verksamhet. Sthm 1915, s 11—15, 28, 39 f.
29. Ib s 21.
30. Engelsk grammatik för högre allmänna läroverk, real- och samskolor av Viktor Hammarberg och Sven Zetterström, Sthm 1907.
31. /Munthe/ s 36.
32. Bratt 1982 bilagorna 1 och 5. Nämda arbeten beskrivs på s 24 f, 93 f, 128, 180 f.

33. Se Nordisk familjebok under Handelshögskolor, Handelsskolor och Wallenberg, Knut Agaton.
34. ÅSU 139 s 62—64, 180—185. Se också R Nohlgren: English Pronunciation according to Peter Moberg (1801 ff) and Other Swedes before 1900. Stockholm Studies in English LIV. Sthm 1981.
35. T Wennerström: Kungl krigsakademien och Kungl krigsskolan åren 1792—1935. Personhistoriska uppgifter. Sthm 1936, s 295.
36. Ib s 295 ff.
37. A Giron (red): Kungl sjökrigsskolan 1867—1942. Del 1. Eskilstuna 1942, s 38 f. Wennerström s 21, 24, 32, 297.
38. Kongl Maj:ts nådiga reglemente för dess sjö-krigsskola; gifwet Stockholms slott den 21 maj 1867. SFS 1867:38. Se också Giron s 40 ff.
39. Bratt 1982 s 24.
40. A Hafström: Kungl sjökrigsskolan 1867—1907. Biografiska anteckningar. Sthm 1908, s 32 f. Bratt 1982 s 34 f.
41. Hafström 1908 s 33—36.
42. E A H Jacobi: Något om våra gamla lärare, i Giron 1942 s 214 f.
43. G Hafström (red): Kungl sjökrigsskolan 1867—1942. Del 2. 1942, s 72, 74.

Engelska på folkskolans grund

1. A Gierow: Hälsingborgs barndomsskola genom tiderna. Till hundraårsminnet. Helsingborg 1938, s 74, 119.
2. ÅSU 139 s 222 ff.
3. A Sörensen: Det svenska folkundervisningsväsendet 1860—1900. Svenska folkskolans historia del 3 (under redaktion av Viktor Fredriksson). Sthm 1942, s 164.
4. L Ljungmark: Den stora utvandringen. Svensk emigration till USA 1840—1925. Sthm 1965, s 26, 28, 178.
5. O E Olsson (red): S A Kinbergs dagbok. Anteckningar från seminarie- och lärarår i Göteborg 1864—1868. ÅSU 105. Sthm 1961, s 176, 196 f.
6. L G Sjöholm: Folkskoleseminariet för manliga elever i Göteborg 1843—1956. Göteborg 1957, s 131.
7. Andra kammarens tillfälliga utskotts (n:o 1) utlåtande n:o 9. Sthm 1892. Om Bülow som tidningsman och politiker se Svenskt biografiskt lexikon, bd 7. Sthm 1927, s 8 f.
8. Uppgiften är hämtad ur utskottets utlåtande, men den kan jämföras med en tabell i S Stensaasen: Gjennomføring av engelskundervisningen i folkeskolen, u o, u å s 31 (Särtryck ur Forskning og dannelse IV), där de åsyftade stadskommunerna finns namngivna.
9. F Lundgren: Tyska språkets införande som läroämne vid seminarierna, i Tidskrift för folkundervisningen. Sthm 1893, s 170, 172, 176.
10. Andra kammarens tillfälliga utskotts (n:o 1) utlåtande n:o 8. Sthm 1892. Uppgiften angående antalet högre folkskolor och elever 1890 ges i samband med behandlingen av Liljeholms motion.
11. Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok 2. Sthm 1944, s 807.
12. Minnesskrift vid Malmö borgarskolas 100-årsjubileum 1974, s 11 ff.
13. O E Olsson: Göteborgs folkskolor 1858—1958. Göteborg 1958, s 217.
14. Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok 1. Sthm 1943, s 533.
15. Bratt 1982 s 154.

16. D Elfstrand: Gefle elementarskola och Athenaeum. En historik. Sthm 1928. ÅSU 139 s 69 f, 135 f.
17. D Elfstrand: Fem års erfarenhet med den »imitativa metoden», tillämpad vid undervisningen i engelska med lärjungar utgångna från folkskolan. Föredrag vid 7:e nordiska skolmötet i Stockholm 1895. Sthm 1896, s 1—12.
18. Ib s 12 ff. Se också artikel av Elfstrand i Quousque tandem 5 1891 s 1—16.
19. Bratt 1982 s 204, 159 f, 177 f.
20. Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok 1. Sthm 1943, s 273.
21. Bratt 1982 s 268.
22. O Rabenius: Stockholms borgarskola under hundra år 1836—1936. En minnesskrift. Sthm 1936, s 10 f, 34, 72 f.
23. Ljungmark s 28 f, 178.
24. Bratt 1982 s 53 f.
25. S Kärde: Språkskolan där man konverserade. Ett pionjärverk vid Borgarskolan, i Kunskapskällan för alla. Stockholms Borgarskola 1836—1971 (under redaktion av Sven Kärde och Sten Söderberg). Sthm 1975, s 82.
26. Ib s 81—84.
27. Ib s 83 f.
28. A a s 173—176. Se också R Titone: Teaching Foreign Languages. An Historical Sketch. Georgetown University, Washington 1968, s 33—37 eller Bratt 1977 s 24 f.
29. Titone s 40 not 4. Verdandi 1907 s 174.
30. Bratt 1982 s 226.
31. Dessa träffande uttryck används som rubriker i minnesskriften vid skolans 135-årsjubileum. Se not 25 ovan.

Att tala engelska — snart!

1. Bratt 1982 s 87 ff, 119 f, 164. Se också K Mager: Die genetische Methode des schulmässigen Unterrichts in fremden Sprachen. Zürich 1846, s 79, Loftfield 1925 s 107, 112 f, B Schmitz: Encyclopädie des philologischen Studiums der neueren Sprachen. Greifswald 1859, s 248.
2. Underdånigt betänkande etc 1866 s 16.
3. Bratt 1982 s 113 ff.
4. Studiehandbok etc Uppsala 1887 s 37 f.
5. Akademisk kurs. Textkommentarer 1—3. Kursförfattare: Professor M T Löfvenberg, Stockholm. Professor A Rynell, Stockholm. Hermods korrespondensinstitut, Malmö.
6. Bratt 1982 s 120 f. Se också L G Kelly: 25 Centuries of Language Teaching 500 BC — 1969. Rowley, Massachusetts 1976 (1969), s 107, 109 ff, 229 och Loftfield 1925 s 105 not 1, 112.
7. Titone s 100 f.
8. Nordisk familjebok under Berlitz-metoden.
9. Bratt 1982 s 157 f.
10. C G Morén & P Dahlander: Anekdot-urval till underlag för engelska talöfningar. 1:sta häftet. Efter nyaste utländska källor. Sthm 1892. Sthm 1892. Se Bratt 1982 s 198 f.
11. A a s 53 ff, 116 ff.
12. Bratt 1982 s 208.
13. Ib s 54.
14. Ljungmark s 178 f, varifrån all emigrationsstatistik är hämtad.

15. G Richardson: Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet. Göteborg 1963, s 440.
16. A Palm: Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika. Sthm 1901. Se också Bratt 1982 s 45.
17. ÅSU 139 s 176 f, 193. Bratt 1982 s 39—46.
18. Bratt 1982 s 43.
19. Ib s 51 f.
20. V Moberg: Invandrarna. Romanen om utvandrarerna. Andra delen. Sthm 1952, s 66.
21. Bratt 1982 s 181, 195, 208 ff.
22. G Gaddén: Hermods 1898—1973. Ett bidrag till det svenska undervisningsväsendets historia. Malmö 1973, s 24 ff, 42 ff.
23. Ib s 13, 21, 26—33.
24. Kelly s 105. B Malmberg: Språkinläring. En orientering och ett debattinlägg. Sthm 1971, s 81 ff.
25. Gaddén s 37, 39, 60.

Sammanfattning och diskussion

1. Ett schema över nytto- och bildningsmål kopplade till olika undervisningsaktiviteter ges i ÅSU 139 s 243.

Slutdiskussion

När denna undersökning planerades, möttes ämnesvalet av en viss skepsis. Den svenska engelskundervisningen hade väl inte någon historia, åtminstone ingen som kunde sträcka sig längre bakåt i tiden än till sekelskiftet? Med tyska och franska ansågs det ligga annorlunda till, men undervisning i engelska betraktades allmänt som en sentida företeelse. Icke desto mindre har skildringen av engelskundervisningens framväxt och utveckling i Sverige till och med 1905 nu fyllt tre volymer, och ändå känns ämnet inte uttömt. Balansgången mellan utbildningshistoria och undervisningshistoria har lett till att en del av det insamlade materialet har fallit bort i redovisningen, kanske främst när det gäller undersökningsperiodens slutskede. Dessa brister kan dock avhjälpas av den som ger sig i kast med engelskundervisningens 1900-talshistoria. En sådan forskningsuppgift bör ha underlättats betydligt genom det vägröjningsarbete som härmed avslutas. Samtidigt har marken beretts för specialundersökningar av olika slag, inte bara på pedagogikhistoriens område.

Som drivkrafter till undersökningen nämndes i inledningen några händelser inom svensk språkundervisning, timade efter det andra världskrigets slut: engelska ersatte tyska som begynnelse-språk i realskolan, engelskundervisning infördes i folkskolan och kring språkmetodiska frågor gick stridens vågor höga. Det har visat sig att dessa händelser hade en lång inkubationstid. Både lämpligheten av engelska som första språk och för nybörjare lämplig ålder och skolbakgrund är frågeställningar som har stötts och blötts i vårt land alltsedan 1850-talet. Redan då märktes tendenser till att betrakta engelska som världsspråket framför andra. Det tog sig bl a uttryck i att engelskundervisningen breddades och tidigarelades vid läroverken och att läroböcker i engelska skrevs också för självstudier, t ex för utvandrare till Amerika. Med varje nytt decennium ökade engelskundervisningens demokratisering. Också »gemene mans» behov beaktades när det gällde att sprida kunskaper i engelska språket.

Huruvida en deduktiv eller en induktiv språkundervisningsmetod ger de bästa resultaten är ett månghundraårigt problem med internationell förankring. Olika lösningar har prövats vid olika tidpunkter, för växlande ändamål och i skilda pedagogiska miljöer. Att tala om en traditionell metod såsom kännetecknande för engelskundervisningen i Sverige under åren 1850—1905 är vilseledande. Endast under några få decennier, och då endast i allmänna läroverk och snarlika skolor, var den grammatik-och översättningsmetod allena rådande som brukar dölja sig bakom beteckningen »traditionell». Medan perioden i sin helhet utmärks av stor öppenhet för impulser från andra länder, kännetecknas dess början och dess slut av en benägenhet att ompröva tidigare mål och att söka nya vägar. Engagemang för språkundervisningen har kunnat konstateras vid alla tidpunkter och i alla läger. Det är ett engagemang som inger respekt.

Med avseende på engelskundervisningens villkor under åren 1850—1905 har som väntats både kvantitativa och kvalitativa förändringar i positiv riktning kunnat konstateras. Förbättrade yttre betingelser, såsom en frikostig timtilldelning och ett ökande utbud av läromedel, har emellertid inte alltid följts av en mera tillfredsställande undervisning. Tvärtom har det från läroverken getts exempel på att den yttre formen fanns, men att ett meningsfullt innehåll saknades. Klagomålen på undervisningens resultat var många och säkert berättigade. När förstelning hotade, kom impulser till förnyelse från två håll: å ena sidan från universiteten, å andra sidan från engelskundervisningens privata och i stor utsträckning examensfria sektor. Forskningsinsatser inom anglistiken kanaliseras genom nyfilologernas reformrörelse för en förbättrad språkundervisning, varvid Axel Erdmanns institution i Uppsala blev en viktig inspirations- och förmedlingscentral. Därmed förnyades språklärarytbildningen. Undervisningsinsatser i icke-statsreglerade sammanhang, gjorda av både kvinnor och män, dokumenterades i läroböcker av olika slag. Därigenom fick engelsklärarna nya och mera ändamålsenliga arbetsredskap. Förutsättningarna för att lära sig engelska i Sverige var förvisso helt andra 1905 än de hade varit 1850. Om man betänker undersökningsperiodens relativt ringa omfattning, inte mycket mer än ett halvt århundrade, måste förändringarna anses vara vida större än man hade kunnat förvänta sig.

Fastän de nya signalerna kom från så olika håll, dels »uppsifrån» och dels »nerifrån», verkade de i en och samma riktning: från en preskriptiv inställning mot en strävan att beskriva och lära ut varje språk sådant det verkligen var. Därmed följde en intresseförskjutning från det skrivna språket till det talade, från bokstäver till ljud. Det »främmande levande språket» blev levandegjort. I stället för att uppfattas som ett statiskt system av regler, ett mål i sig för undervisning och inläring, betraktades det av reformvännerna som ett medel för kommunikation med olika framtoning i olika sociala situationer. Den nya inställningen gavs ett mästerligt uttryck av Otto Jespersen i hans bok *Sprogundervisning* 1901 (s 5): »Sproget er ikke formål i sig selv, sålidt som jernbaneskinne er det; det er en forbindelsevej mellem sjælene, /.../ det slår bro mellem mennesker /.../»

En sådan syn på språket ledde givetvis till nya mål för språkundervisningen och till nya medel för målens förverkligande. »Språkundervisningen bör byggas ej på *produktion*, utan på *imitation*», hade Anna Sandström framhållit (i *Verdandi* 1883, s 75) innan ännu något nordiskt reformprogram hade formulerats. Den imitativa metoden, som tidigt prövats i flickornas undervisning, fick stöd av akademiskt skolade språklärare. Ett gott uttal började tillmätas betydelse, och högfrekventa ord och konstruktioner började framhävas på det systematiska grammatikstudiets bekostnad. Jämte kunskaper och färdigheter i engelska språket förmedlades kännedom om engelskt vardagsliv och engelska samhällsförhållanden. Det var en utveckling som gick stick i stäv mot vad som länge var de allmänna läroverkens intentioner med all språkundervisning: att skärpa intellektet och ge en formell bildning.

Trögheten i pedagogiska system är som bekant stor, men mot de dubbla påtryckningarna från vetenskap och verklighet kunde de allmänna läroverken inte hålla stånd. Kring sekelskiftet sveptes de med av reformrörelsen. Händelseförloppet ger anledning till reflexion. Det belyser värdet av ett vetenskapligt intresse för undervisning och inläring; undervisningen i ett skolämne måste ha kontakt med det vetenskapliga arbetet inom disciplinen i fråga för att inte stagnera. Det pekar också på betydelsen av att det finns en icke statsreglerad utbildningssektor, där privata initiativ kan bli utslagsgivande för undervisningens innehåll och uppläggning; då

kan försök göras i liten skala och goda uppslag assimileras, mindre goda elimineras. Under dylika betingelser samlades de erfarenheter som nya generationer engelsklärare hade att bygga vidare på vid 1900-talets början och som alltjämt ligger till grund för engelskundervisningen i våra skolor. Undervisningsmetoder är djupt rotade i traditionen. De förändras inte så lätt.

Vad som hände på den svenska engelskundervisnings område under åren 1850—1905 kan sammanfattas mycket kort: det växte fram *ett nytt sätt att se* — på språket såväl som på språkundervisningens mål och medel. Denna slutsats kan generaliseras till att gälla all undervisning i moderna språk vid samma tid, inte bara i Sverige utan också i våra nordiska grannländer. En slutsats med ännu större räckvidd är denna: själva undersökningen har steg för steg lett till ett nytt sätt att se, inte bara på pedagogiska bemödan- den i en gången tid utan också på vad som händer i nuet. Dåtids- historia har visat sig ha relevans för nutidshistoria också inom un- dervisning och utbildning.

Appendix

Bilaga 1

AKADEMISKA AVHANDLINGAR OM ENGELSKA SPRÅKET OCH LITTERATU- REN: Lund (L) och Uppsala (U)

- 1857 *NILSSON, L G*
(L) Några fornengelska andeliga qväden på grundspråket, i svensk öfversättning med åtföljande glossarium. Lund 1857. 8:o. 46 s (ej ventilerad).
- 1859 *NILSSON, L G*
L Specimens of »King Alfred's proverbs» with a Swedish translation and a glossary. I. Köpenhamn 1859. 8:o. 45 s.
- 1860 *ZETHRAEUS, A G*
U Om användandet af participium i engelskan. Stockholm 1860. 8:o. 20 s.
- 1861 *EDMAN, L*
U A specimen of Chaucer's language with explanatory notes. Uppsala 1861. 8:o. 83 s.
- 1862 *COLLIN, A Z*
L An essay on the Scoto-English dialect. I. Lund 1862. 8:o. 85 s.
- 1862 *LIDFORSS, V E*
U A survey on the English conjugation. Uppsala 1862. 8:o. 22 s. (Utg tillsammans med en tysk avh.)
- 1862 *ÖMAN, V E*
U An essay on the construction in the English language. I. Örebro 1862. 8:o. 38 s.
- 1866 *EKLUND, L A*
U Studier rörande den engelska litteraturens tillstånd under restaurationstidehvarvet (1660—1688). Uppsala 1866. 8:o. 111 s.
- 1866 *ÖDMAN, N P*
U Anmärkningar om det fransk-klassiska och det Shakspearska dramats uppkomst och allmänna karakter. Uppsala 1866. 8:o. 57 s.
- 1868 *STURZEN-BECKER, V T P*
L Some notes on the leading grammatical characteristics of the principal early English dialects. Köpenhamn 1868. 8:o. 81 s.
- 1869 *LAURIN, A*
U An essay on the language of Lay le Freine. I. Stockholm 1869. 8:o. 37 s.
- 1869 *ROMDAHL, P A C*
U Obsolete words in Shakespeare's Hamlet. Uppsala 1869. 8:o. II, 44 s.
- 1871 *ERDMANN, A*
U Essay on the history and modern use of the verbal forms in *-ing* in the English language. I. Old Anglo-saxon period. Stockholm 1871. 8:o. 44 s.

- 1872 *ASKLÖF, I*
U An essay on the romance of William and the werwolf. A specimen of the Midland dialect in the middle of the 14:th century. I. Stockholm 1872. 8:o. 46 s.
- 1872 *ISBERG, C M*
U Grammatical studies of Chaucer's language. Uppsala 1872. 8:o. 38 s.
- 1877 *WIDHOLM, A E*
L Grammatical notes on the language of John Bunyan. Jönköping 1877. 4:o. 56 s.
- 1882 *SCHÜCK, J H E*
U Hufvudriktningar inom femtonhundralets engelska renässanceliteratur. I. Uppsala 1882. 4:o. 166 s.
- 1883 *SVENSSON, J V*
U Om språket i den förra (merciska) delen af Rushworth-handskriften. I. Ljudlära. Göteborg 1883. 8:o. V, 68 s.
- 1884 *BEHM, O P*
U The language of the later part of the Peterborough chronicle I. Phonology. 2. Inflection. Göteborg 1884. 8:o. VII, 88 s.
- 1884 *BRATE, E*
U Nordische Lehnwörter im Ormulum. Halle an der Saale 1884. 8:o. 80 s.
- 1892 *LJUNGGREN, C A*
L The poetical gender of the substantives in the works of Ben Jonson. Lund 1892. 4:o. 62 s.
- 1893 *LJUNGGREN, W P F*
L On the auxiliaries *shall* and *will* in the English language, especially with regard to modern English. I och II. Karlskrona 1893, 1894. 8:o. 32, 123 s.
- 1896 *PALMGREN, J F*
U An essay on the use in present English prose of *when, after, since, as* introducing temporal clauses. Stockholm 1896. 8:o. XII, 57 s.
- 1897 *KOCK, E A*
L The English relative pronouns, a critical essay. Lund 1897. 4:o. X, 92 s.
- 1897 *RODHE, G E*
L Transitivity in modern English. I. Stockholm 1897. 8:o. 117 s.
- 1900 *BJÖRKMAN, E*
U Scandinavian loan-words in middle English. I. Halle an der Saale 1900. 8:o. IV, 191 s.
- 1900 *NILSSON, E E*
(L) The syntax of the homilies and homiletic treatises of the XII and XIII centuries. Lund 1900. 8:o. X, 89 s. (Ej ventilerad).
- 1900 *SCHMIDT, K F*
U Studies in the language of Pecoock. Uppsala 1900. VIII, 140 s.
- 1901 *DAHLSTEDT, K A*
L Rhythm and word-order in Anglo-saxon and Semi-saxon with special reference to their development in modern English. Lund 1901. 8:o. VII, 246 s. 12 tabeller.
- 1902 *PAUES, A C*
U A fourteenth century English biblical version consisting of a prologue and parts of the New Testament edited from the manuscripts together with some introductory

chapters on the middle English biblical versions. Cambridge 1902. 8:o. LXXVI, 208 s.

- 1903 *HEYMAN, H E*
U Studies on the Havelok-tale. Uppsala 1903. 8:o. X, 153 s.
- 1903 *REINIUS, E J*
U On transferred appellations of human beings chiefly in English and German. Studies in historical sematology. I. Göteborg 1903. 8:o. XV, 291 s.
- 1903 *EKWALL, B O E*
U Shakspeare's vocabulary. Its etymological elements. I. Uppsala 1903. 8:o. XIX, 99 s.
- 1904 *PALMGREN, C*
U English gradations-nouns in their relation to strong verbs. Uppsala 1904. 8:o. 92 s.
- 1904 *SUNDÉN, K F*
U Contributions to the study of elliptical words in modern English. Uppsala 1904. 8:o. 233 s.
- 1905 *HALLBECK, E S*
L The language of the middle English Bestiary. I Phonology. 1. Inflection. Kristianstad 1905. 8:o. 66 s.
- 1905 *KNUTSON, K A B*
L The gender of words denoting living beings in English and the different ways of expressing difference in sex. Lund 1905. 8:o. XIII, 96 s.

Källor: A Josephson: Avhandlingar ock program utgivna vid svenska och finska akademier ock skolor under åren 1855—1890. Bibliografi. Uppsala 1892—97. A Nelson: Akademiska avhandlingar vid Sveriges universitet och högskolor läsåren 1890/91—1909/10. Bibliografi. Uppsala 1911.

Bilaga 2

DOMKAPITELSAVHANDLINGAR: EN EXEMPELSAMLING Citat ur engelska teser jämte titlar på engelskspråkiga avhandlingsavsnitt:

Anm. I regel omfattar avhandlingarna för sökande av lektorstjänst i moderna språk ett större lärodomsprov på franska och bara enstaka teser på tyska och engelska. Det sidantal som anges nedan gäller avhandlingens engelskspråkiga inslag. Citaten har valts så att de om möjligt avspeglar författarens uppfattning om engelska språket och det sätt varpå undervisning i moderna språk borde bedrivas. Ibland saknar dock tesernas innehåll anknytning härtill.

Den stad som nämns är säte för domkapitlet där avhandlingen försvarades, inte tryckort. För bibliografiska uppgifter om avhandlingarna i fråga hänvisas till Aksel Josephson: Avhandlingar och program etc 1855—1890, Uppsala 1892—97 och C W Sjöberg: Domkapitelsavhandlingar efter 1890, Uppsala 1921.

- 1858 C MOQUIST, Kalmar (1 s):
»/.../ the teacher of a living language ought to use his utmost endeavours to form his pupils, so that they pronounce as well as possible.»
- 1859 C I B BERNDTSON, Uppsala (1/2 s):
»Most people have different notions of the nature of true patriotism.»
- H S CEDERSCHIÖLD, Växjö (1/2 s):
»To some /.../ the French, to others the German seems to be more qualified for the first instruction in schools. /---/. But as to the English language, there are very few partakers of the contest (a single one, or I am mistaken), who have earnestly asserted it's being proper for this purpose. The motive of unfavourable judgment is to be found in this language's wanting in some respect that logical precision and accuracy one cannot but require as necessary, if a solid and perspicuous knowledge of the grammatical principles shall be won.»
- J A DRYSEN, Strängnäs (8 1/2 s):
The English articles
- P J C DUBB, Lund (9 kvartosidor):
»/.../if we consider the literatures in either tongue /French and English/, the English as belonging to a protestant nation must be of greater value to us, than the French.»
- V ENBLÖM, Västerås (14 s):
On a new method of indicating the English pronunciation.
- U F FLACH, Skara (2 s):
»While there are persons who extol the English language, making a great ado about it and pretending that it is the only one deserving of being (!) preferably studied in our schools, there are on the other hand men, that condemn it and will not have it studied at all.»
- J A GADD, Lund (1/3 s):
»There are three chief qualities which make a language worth being studied in schools: richness of grammatical forms combined with a syntax logically developed, a rich and distinguished literature, lastly an extensive use of the language. As for the English language, you cannot but allow it to possess the two last mentioned qualities in as high a degree as any other, and consequently to merit a place among the subjects of school instruction.»
- 1859 E HERLÉN, Strängnäs (1/2 s):
»In our public schools the pupils may learn to read and even to write tolerably the modern tongues, but not to speak them; this accomplishment requires more practice than two or three lessons a week can afford.»
- A C NERMAN, Lund (1 s):
»The Anglo-Saxon tongue, for a time suppressed and confined to the lower classes of the society, has regained its superiority in the language of England.»
- A V NORINDER, Västerås (4 1/2 s):
»Not caring to preserve in uncorrupted purity their language's German type the

English have gathered from every dialect whatever could be turned to account. /.../ In fact — in point of copiousness no modern language can be compared with English.»

P J SUNDSTÉN, Strängnäs (3 1/2 s):
Critical remarks on Shakspearian dramatic poetry

C F von SYDOW, Lund (3 s):
»Irregular and unsettled as the English language is now, it perplexes foreigners, when learning it, which, in no small degree, would be avoided, if the various sounds given same character were written according to the oral sounds with which they are pronounced.»

1860 M HENRIQUES, Göteborg (1 s):
»The verb to love has been injudiciously introduced as a model of conjugation; being a mental affection it will not admit varieties of expressions given by grammarians. I am loving is inadmissible in English.»

J O HÖGSTADIUS, Härnösand (1/3 s):
»The pronunciation of the English language is not so difficult, as one facies. The general rules are very few and plain, and the greatest number of words may be confined to these.»

O ROSMAN, Visby (3 1/2 s):
Present participle

A SUNDBERG, Visby (1/3 s):
»There are linguists who maintain the opinion that every language is either synthetic or analytic. But such a classification of the languages is a bad one and, properly speaking, not logical. All languages are, for ought I know, at once synthetical and analytical; /.../.»

1864 C E BERLIN, Linköping (2 s):
»The English language is the youngest and, in its lexicography, the most complex of European idioms.»

Z COLLIN, Lund (1/3 s):
»There is no doubt but the past participle of the 'strong' verb will gradually become formally identical with the past tense of the same verb.»

J L V HIMMELSTRAND, Uppsala (3 s):
»The celebrity of Walker as a teacher of elocution has led many persons to put more confidence in his English orthoepy, than close examination of its principles will support /.../his notation of the sound of several letters being (!) in many cases wrong and contrary to all good usage.»

1864 A V NORINDER, Stockholm (4 s):
»The English language has been developed by a process peculiar to itself. Belonging to the greatest commercial nation that ever existed in the world, a nation, whose vessels plough every sea and frequent every port, it is at present the most widely-spread language on the face of the earth and may perhaps hereafter lay claim

to a yet higher degree of universality, in virtue of its simple and easily-learned etymology, of its correctness, conciseness, copiousness and excellent literature.»

- 1865 G A L DRAKE, Strängnäs (10 s):
An essay on the participle in ing and the different manners in which it may be employed.
- C HERSLOW, Lund (1 1/2 s):
»The most part of the blemishes in pronunciation that are to be objected to the renowned »Cockney-dialect» seem to depend of perversity in aspiration.»
- C A F MÖLLER, Lund (1 s):
»/.../every observer, not too shallowsighted, must yield to the fact that the English language not only has a grammar but a grammar as important as that of any modern language.»
- 1868 A C NERMAN, Skara (1 kvartosida):
»A good system of English pronunciation is, at least to the beginner, of as great a value as the rest of the grammar. It must, however, be founded, as well as any branch of the science to which it belongs, on comparing philology.»
- 1870 C J BLOMBERG, Härnösand (1/2):
»In teaching English pronunciation, there ought not to be said, that the sound of *th* is a peculiar modification of the common *t*, but of the common *s*.»
- N P ÖDMAN, Härnösand (34 s):
Remarks on the origin and syntax of the verbal forms in -ing in modern English.
- 1872 C J E AURELL, Västerås (1 1/2 s):
»/.../one must admit, that it is not enough to know a modern language, such as it is at present, in as much as the only way of acquiring a thorough knowledge of its character and genius is to study it historically in the works of its great writers.»
- J E MODIN, Västerås (4 s):
Grammatical inflections.
- 1875 R AFZELIUS, Växjö (1 1/2 s):
»Now, examples confusedly hurled together without a rule, is just as little a sure guidance for a pupil as is a rule without examples.»
- O WIGERT, Linköping (1 s):
»The modern verbal form in *-ing* is not to be identified with the Anglo-Saxon participle in *-ende*, as some grammarians improperly think, such a permutation of sounds being altogether out of analogy in English.»
- 1876 G ELMQUIST, Strängnäs (1/2 s):
»/.../ it does not shock an English ear in any way to apply a French prefix to a Saxon word, or to make a French word receive a Saxon prefix.»
- 1876 G GULLBERG, Kalmar (1/2 s):
»If we consider the future position of the English language and its claims to a wider extension, it may be said to hold a middle station between languages purely
- Teutonic, like the German, and those of classical origin, like the French, and thus seems fitted to become an interpreter between the different nations of Europe.»
- 1878 V H BERONIUS, Härnösand (22 s):
A prospect of the chief-epoches of the development of the Castilian idiom in ancient and modern times. An appendix to La Gitanilla de Madrid.
(Se notis hos Stjernberg, s 5)
- J E M LEANDER, Karlstad (2 s):
»Many words in the English language are very difficult to translate into Swedish.»
- T MALMBERG, Härnösand (1/2 s):
»It is to be wished that the study of English were obligatory for all, and that a greater number of hours were given to it in the highest classes of our colleges.»
- T NORDSTRÖM, Karlstad (1 s):
»In teaching several foreign languages at the same time, we think it very useful to hold forth the points in which there is a conformity or a difference as to the syntactic rules. Good grammars always should point out such parallels.»
- 1879 E L EDSTRÖM, Härnösand (2 s):
»/.../the concise and distinct character of the English language may be considered a striking argument against those who claim the necessity of grammatical gender as something essential to the language.»
- A H KLINT, Stockholm (25 s):
An account of Chaucer's translation of the Romaunt of the rose.
- A G ZETHRAEUS, Stockholm (11 s):
Continuation of the treatise on parallel grammars, with particular reference to the prepositions.
- 1881 J E M LEANDER, Linköping (2 kvartosidor):
»The rule that the immediate object cannot be separated from its verb, is often infringed, even by the best authors.»
- A ROMDAHL, Linköping (1/2 s):
»The analytical character of the English language draws its origin partly from phonetic partly from political causes.»
- 1882 A LUNDBERG, Linköping (1/2 s):
»The English language is chiefly an analytical, and therefore its grammar highly differs from the Latin grammar, which has served as a model of modern grammar in general. /---/ It is perhaps owing to this circumstance that, in the lower classes, our school-law has bestowed plenty of time on the pronunciation, which is universally acknowledged to be difficult; but that, in the upper classes, part of the time which ought to have been granted to the English language, has been spent on other matters.»
- 1886 C J M FANT, Härnösand (4 s):
»Among the many peculiarities of English pronunciation *the combination of a distinct vowel sound with a comparatively indistinct vocal murmur* is certainly one of

the most remarkable. /---/This combination is generally represented in writing by an r /.../»

- 1886 J H R LENANDER, Lund (1 1/2 s):
»Grammarians writing school-grammars, especially of a living language, in establishing the rules, should pay as much attention as possible to the usage of the mother-tongue, in order to facilitate for the pupils a sure and ready insight into the nature of the foreign language.»
- 1887 N LUNDBORG, Lund (1 s):
»The method of studying conversational exercises, in order to learn to speak foreign languages, only wastes time without producing so good a result as tht of reading the master-works of the great authors.»
- 1888 M KLINTBERG, Visby (1 1/2 s):
»/.../ it would be a change for the better, if the students of modern languages at our universities, /.../ were forced, as a condition of being allowed to pass their examination, to spend some time in a foreign country, in order to learn the practical use of that language.»
- 1891 N A MATHESIUS, Skara (4 s):
The dying warrior by Runeberg. Translation in the metre of the original.
- 1892 H ANDERSSON, Lund (25 1/2 s):
Some remarks on the use of relative pronouns in modern English prose.

Bilaga 3

TIMPLANER FÖR LÄROVERKENS OBLIGATORISKA SPRÅKUNDERVISNING

		Klass	1	2	3	4	5	6	7	8:1	8:2	
1856 års läroverksstagda	Latin, klassisk linje	—	—	10	8	8	8	8	8	6	7	55
	Grekiska, klassisk linje	—	—	—	6	6	6	6	6	5	6	35
	Tyska, klassisk linje	—	—	4	2	3	3	3	2	—	—	17
	reallinje	—	—	4	4	5	5	5	3	3	—	29
	Franska, klassisk linje	—	8	4	3	3	2	3	2	—	—	25
	reallinje	—	8	6	6	5	5	5	4	4	—	43
	Engelska, reallinje	—	—	—	5	5	5	5	3	3	—	26

		Klass	1	2	3	4	5:1	5:2	6:1	6:2	7:1	7:2	
1859 års läroverksstagda	Latin, klassisk linje	—	—	10	8	8	8	8	8	8	7	7	64
	Grekiska, klassisk linje	—	—	—	6	5	5	6	6	5	5	—	38
	Tyska, klassisk linje	—	6	4	2	2	2	1	1	—	—	—	18
	reallinje	—	6	5	3	2	2	2	2	—	—	—	22
	Franska, klassisk linje	—	—	—	3	3	4	4	4	5	3	—	22
	reallinje	—	—	—	3	4	4	5	5	5	5	—	31
	Engelska, reallinje	—	—	3	3	3	3	2	2	3	3	—	22

		Klass	1	2	3	4	5	6:1	6:2	7:1	7:2	
1869 års kun- görel- se	Latin, klassisk linje	—	10	10	8	8	8	8	8	7	7	66
	Grekiska, klassisk linje	—	—	—	6	5	6	6	5	5	—	33
	Tyska, klassisk linje	8	4	4	2	2	1	1	—	—	—	22
	reallinje	8	6	5	2	2	2	2	—	—	—	27
	Franska, klassisk linje	—	—	—	—	3	4	4	5	3	—	19
	reallinje	—	—	—	5	5	5	5	5	5	—	30
	Engelska, reallinje	—	4	4	2	2	2	2	3	3	—	22

		Klass	1	2	3	4	5	6:1	6:2	7:1	7:2	
1878 års läro- verks- stagda	Latin, A-linje	—	—	—	8	8	8	8	8	8	8	48
	B-linje	—	—	—	8	8	8	8	8	8	8	48
	Grekiska, A-linje	—	—	—	—	7	7	6	6	—	—	26
	Tyska, A-linje	6	7	7	4	3	1	1	—	—	—	29
	B-linje	6	7	7	4	3	1	1	—	—	—	29
	reallinje	6	7	7	4	3	—	2	2	—	—	31
	Franska, A-linje	—	—	—	—	3	4	4	3	3	—	17
	B-linje	—	—	—	—	3	4	4	4	4	—	19
	reallinje	—	—	—	—	3	4	4	5	5	—	21
	Engelska, B-linje	—	—	—	—	—	4	4	2	2	—	12
	reallinje	—	—	—	7	7	3	3	3	3	—	26

		Klass	1	2	3	4	5	6:1	6:2	7:1	7:2	
1895 års kun- görel- se	Latin, A-linje	—	—	—	7	7	6	6	7	7	—	40
	B-linje	—	—	—	7	7	6	6	7	7	—	40
	Grekiska, A-linje	—	—	—	—	6	6	6	6	—	—	24
	Tyska, A-linje	6	7	6	4	3	2	2	2	2	—	34
	B-linje	6	7	6	4	3	1	1	1	1	—	30
	reallinje	6	7	6	4	3	1	1	1	1	—	30
	Franska, A-linje	—	—	—	—	3	4	4	3	3	—	17
	B-linje	—	—	—	—	3	4	4	4	4	—	19
	reallinje	—	—	—	—	3	4	4	4	4	—	19
	Engelska, B-linje	—	—	—	—	—	3	3	2	2	—	10
	reallinje	—	—	—	6	6	3	3	3	3	—	24

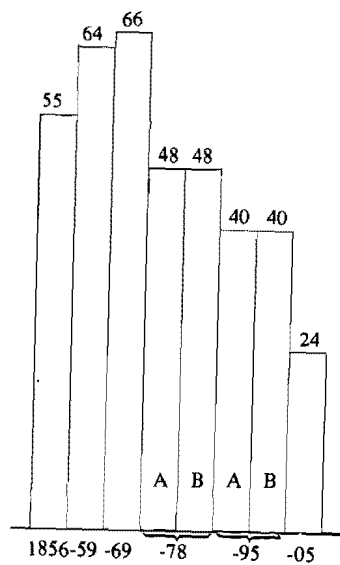
		Realskola, klass						Gymnasium, ring				
		1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	
1905 års läro- verks- stagda	Latin, latinlinje	—	—	—	—	—	—	6	6	6	6	24
	Tyska, realskolan latinlinjen	6	6	6	4	4	3	29	—	—	—	—
	reallinjen	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
	Franska, latinlinjen reallinjen	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
	Engelska, realskolan latinlinjen reallinjen	—	—	—	5	5	4	14	—	4	4	4
		—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	12
		—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	12
		—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
		—	—	—	—	—	—	—	3	3	2	4
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18
		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22

Anm. Övergången till gymnasiet skedde efter femte realskoleklassen.

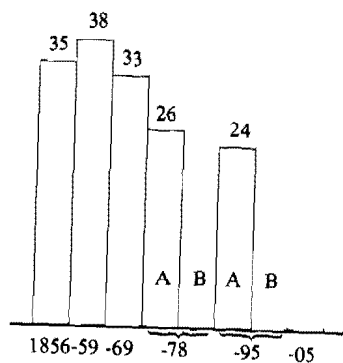
Bilaga 4

FÖRÄNDRINGAR I SPRÅKSITUATIONEN VID LÄROVERKEN

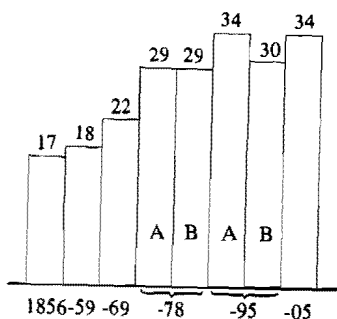
Staplarna visar det sammanlagda timantalet för de obligatoriska språken på det allmänna läroverkets olika linjer fram till studentexamen eller motsvarande enligt läroverksstadgorna 1856, 1859 och 1878, kungörelserna 1869 och 1895 samt läroverksstadgan 1905.

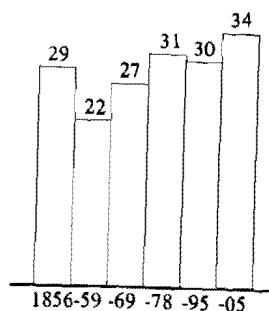
Latin, hel- och halvklassisk linje (A, B) resp latinlinje.

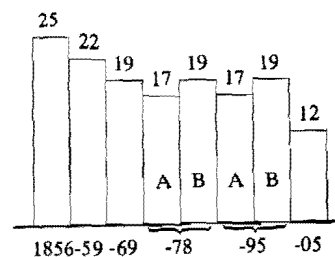
Grekiska, helklassisk linje (A) resp latinlinje.

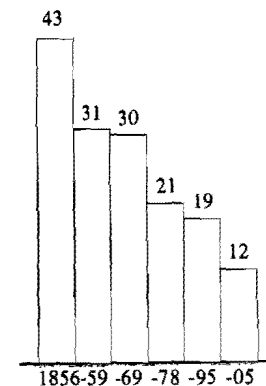
Tyska, hel- och halvklassisk linje resp latinlinje.

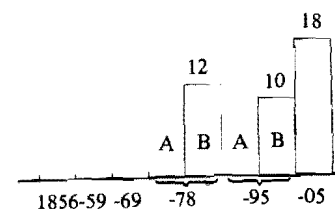
Tyska, reallinje.

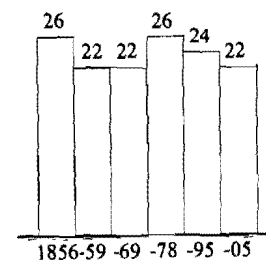
Franska, hel- och halvklassisk linje resp latinlinje.

Franska, reallinje.

Engelska, halvklassisk linje (B), resp latinlinje.

Engelska, reallinje.

Anm. Enligt stadgorna 1856, 1859 och 1878 samt kungörelserna 1869 och 1895 kunde elever som läste både latin och grekiska välja hebreiska och engelska som tillvalsämnen. Enligt 1905 års läroverksstadga var grekiska ett tillvalsämne på latinlinjen.

Bilaga 5:1

KURSPLANER I ENGELSKA enligt 1856 och 1859 års läroverksstadgor och 1869 års kungörelse (SFS 1856:52, 1859:16, 1869:14).

1856	1859	1869
För lärjungar som icke läsa klassiska språk:	... för dem som icke läsa klassiska språk:	... för dem som icke läsa klassiska språk:
		2* Läseöfningar. Formlära. 4 t
	3* Läseöfningar. Formlära. 3 t	3 Läsning ur läsebok eller valda författare. Fortsättning af formläran. 4 t
4* Uttal, formlära, läseöfningar. 5 t	4 Läsning ur en tjenlig krestomati eller lättare författare. Fortsättning af formläran. 3 t	4 Läsning ur läsebok eller valda författare. Grammatik. Skriföfningar på lärorummet. 2 t
5 Läse-, tal- och skriföfningar. 5 t	5:1, 5:2 Läsning ur en tjenlig krestomati eller valda författare. Grammatik. Skriföfningar på lärorummet. 3 + 3 t	5 Läsning ur lärobok eller valda författare. Grammatik. Skriföfningar på lärorummet. 2 t
6 Läsning af klassiska skrifter på vers och prosa. Tal- och skriföfningar. 5 t	6:1, 6:2 Läsning af valda författare. Skriföfningar på lärorummet. 2 + 2 t	6:1, 6:2 Läsning af valda författare. Skriföfningar på lärorummet. 2 + 2 t
7 Lika med 6:e klassen. Ett hemthema hvarje vecka, omwexlande i de tre språken/franska, tyska och engelska/. 5 t	7:1, 7:2 Extemporerad läsning. Skriföfningar på lärorummet. 3 + 3 t	7:1, 7:2 Extemporerad läsning. Skriföfningar på lärorummet. 3 + 3 t
8:1, 8:2 Lika med 7:e klassen. 3 + 3 t		
För lärjungar som läsa klassiska språk /tillval/:	... för dem som läsa klassiska språk /tillval/:	... för dem som icke läsa klassiska språk /tillval/:
8:1, 8:2 Uttalslära, grammatik, läseöfningar.	7:1, 7:2 Uttalslära. Grammatik. Läseöfningar.	7:1, 7:2 Uttalslära. Grammatik. Läseöfningar.

* Siffrorna till vänster om kursangivelsen betecknar klass och antal lektioner per vecka.

Bilaga 5:2

KURSPLANER I ENGELSKA för reallinjens lägre stadium enligt 1878 års läroverksstadga och 1895 års kungörelse (SFS 1878:53, 1895:24) samt för realskolan efter 1905 års läroverksreform (SFS 1906:10).

1878	1895	1906
... för reallinien:	... för reallinien:	Realskolan:
4 Uttals- och läsöfningar; formläran i förening med extemporerade öfningar; vokabelläsning. 7 t	4 Uttals- och läsöfningar; formlära i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar. 6 t	4 Uttals- och läsöfningar; formlära; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. 5 t
5 Läsöfningar; formläran och det viktigaste af syntaxen i förening med extemporerade öfningar; vokabelläsning; skriföfningar på lärorummet. 7 t	5 Läsning af lättare, sammanhängande stycken; repetition af formläran; det allmännaste af syntaxen i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar. 6 t	5 Läsning af lättare stycken; formläran afslutad och repeterad; behöfliga delar af syntaxen i anslutning till den lästa texten; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. 5 t
		6* Läsning af lättare hufvudsakligen moderna författare; syntax såsom i föregående klass jämte en kort öfversikt af syntaxen i dess helhet; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. 4 t
		Hvarannan vecka en skriftlig reproduktionsöfning eller en öfversättning till engelska, utförd än i hemmet än på lärorummet.

* Övergången från realskolan till gymnasiet skedde efter den femte realskoleklassen. Realskolans avslutningsklass har därför ingen motsvarighet i den tidigare läroverksorganisationen.

Bilaga 5:3

KURSPLANER I ENGELSKA för reallinjens högre stadium enligt 1878 års läroverksstadga och 1895 års kungörelse (SFS 1878:53, 1895:24) samt för realgymnasiet efter 1905 års läroverksreform (SFS 1909:28).

1878 ... för reallinjen:	1895 ... för reallinjen:	1909 Realgymnasiet:
6:1, 6:2 3+3 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore. Grammatik i förening med extemporerade öfningar. Skriföfningar på lärorummet. På tid utom lärotimmarne: ett tema i månaden.	6:1 3 t Läsning af lättare moderna författare, delvis ex tempore; språkläran utförligare genomgången i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar. Hvarannan vecka en skriftlig öfversättning till engelska, utförd än i hemmet, än på lärorummet.	I 3 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; syntax utförligare; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. Hvar tredje vecka en skriftlig reproduktionsöfning eller öfversättning till engelska, utförd än i hemmet, än på lärorummet.
7:1, 7:2 3+3 t Läsning af valda författare. Extemporerade öfningar. Skriföfningar på lärorummet.	6:2 3 t Läsning af valda moderna författare, delvis ex tempore; grammatik i förening med genomgåendet af de skriftliga arbetena; talöfningar. Hvar fjerde vecka en skriftlig öfversättning till engelska, utförd på lärorummet.	II 3 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; syntaxen såsom i föregående ring jämte repetition; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. Hvar tredje vecka en skriftlig reproduktionsöfning eller öfversättning såsom i föregående ring.
	7:1 3 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; grammatik i förening med genomgåendet af de skriftliga arbetena; talöfningar. Hvar fjerde vecka en skriftlig öfversättning till eller en uppsats på engelska, utarbetad än i hemmet, än på lärorummet.	III 2 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; grammatik i anslutning till de skriftliga öfningarna; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. Hvar fjärde vecka en uppsats på engelska öfver ett lätt ämne, hvilken äfven må kunna förekomma i form af reproduktion, eller en skriftlig öfversättning till engelska, utarbetad än i hemmet, än på lärorummet.
	7:2 3 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; repetition av språkläran i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar. Hvar fjerde vecka en skriftlig öfversättning till eller en uppsats på engelska, utarbetad än i hemmet, än på lärorummet.	IV 4 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; grammatik såsom i föregående ring; talöfningar och andra tillämpningsöfningar. Hvar fjärde vecka en uppsats eller en skriftlig öfversättning såsom i föregående ring.

Bilaga 5:4

KURSPLANER I ENGELSKA för latinlinjens A- och B-linjer enligt 1878 års läroverksstadga och 1895 års kungörelse (SFS 1878:53, 1895:24) samt för latingymnasiet efter 1905 års läroverksreform (SFS 1909:28).

1878 ... för latinlinjen: För afdelningen B:	1895 ... för latinlinjen: För linjen B:	1909 Latingymnasiet:
6:1, 6:2 4+4 t Uttals- och läseöfningar. Grammatik i förening med extemporerade öfningar.	6:1 3 t Uttals- och läseöfningar; läsning af lättare, sammanhängande stycken; formlära i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar, talöfningar.	I 2 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; ex tempore; syntaxen något utförligare; talöfningar och andra tillämpningsöfningar.
7:1, 7:2 2+2 t Läsning af valda författare. Grammatik som i föregående klass.	6:2 3 t Läsning af sammanhängande stycken; det allmänaste af syntaxen i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar.	II 2 t Läsning af valda författare, delvis ex tempore; syntaxen såsom i föregående ring jämte repetition; talöfningar och andra tillämpningsöfningar.
	6:2 2 t Läsning af valda moderna författare, delvis ex tempore; kortfattad systematisk syntax i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar.	III 2 t Läsning af valda författare; delvis ex tempore; talöfningar och andra tillämpningsöfningar.
	7:2 2 t Läsning af valda moderna författare, delvis ex tempore; repetition af språkläran i förening med muntliga och skriftliga tillämpningsöfningar; talöfningar.	IV 2 t Läsning af valda författare; delvis ex tempore; talöfningar och andra tillämpningsöfningar.
För de lärjungar af afdelningen A, som sådant önska:	För linjen A (valfritt):	
7:1, 7:2 Uttals- och läseöfningar. Grammatik.	7:1 1 t Uttals- och läseöfningar; läsning af lättare, sammanhängande stycken; grammatik.	
	7:2 1 t Läsning af lättare författare; grammatik.	

Bilaga 6

LÄROMEDEL I ENGELSKA använda vid de allmänna läroverken läsåren 1876—77, 1889—90 och 1899—1900 enligt samtida läroverksstatistik.
Källa: Bidrag till Sveriges officiella statistik. P:2, P:19, P:42.

a. Läromedel som under något av de tre statistikåren tagits i bruk vid minst tio läroverk med angivande av deras frekvenser under dessa år (tryckår för första i Sverige utgivna upplaga anges inom parentes).

	76/77	89/90	99/00
»Språkläror»:			
Herlén: Engelsk språklära för elementarundervisningen (1868)	48	10	—
May: Lärobok i engelska språket /.../ för begynnare (1834)	17	1	—
Olde: Engelsk pronunciations-lära (1840)	13	13	2
Mathesius: Engelsk elementarbok (1876)	12	39	20
Calwagen: Engelsk språklära för skolor (1882) och Kortfattad engelsk språklära (1888)		37	33
Calwagen: Öfversättningsöfningar till engelska (1882)		36	39
Mathesius: Engelsk skolgrammatik (1878)		32	38
Calwagen: Engelsk elementar- och läsebok (1887)		18	11
Calwagen: Öfningar i engelskt talspråk (1885)		13	6
Afzelius: Engelsk elementarbok (1887)			35
Brekke: Lärobok i engelska språket för nybörjare (1890)			19
Afzelius: Engelsk grammatik för skolor (1892)			14
Afzelius: Öfningar i engelsk syntax (1891)			13
»Läseböcker och vittra författares arbeten»:			
Morén: Urval ur engelska litteraturen (7 häften 1873—76)	32	9	2
Morén: Läsebok i engelska språket (1873)	24		
Dito tillsammans med Engelsk läsebok (1878)		19	19
May: A Course of English Reading (1841)	20	2	1
Sturzen-Becker: Engelsk läsebok I-II (1876—77)		38	20
Dickens: A Christmas Carol in Prose (1869)		13	5
Wallström: Engelsk läsebok (1880)		13	—
Massey: In the Struggle of Life (1897)			19
Burnett: Little Lord Fauntleroy (1895)			15
Rodhe: Engelsk läsebok för nybörjare (1892)			13
Elfstrand: Engelsk läsebok /.../ för skolans högre klasser (1892)			10
»Ordböcker»:			
Öman: Svensk-engelsk handordbok (1872)	1	9	10
Nilsson-Widmark-Collin m fl: Engelsk-svensk ordbok (1875)		10	6
Björkman: Svensk-engelsk ordbok (1886—89)		6	11
Wenström-Lindgren: Engelsk-svensk ordbok (1884—89)		1	10

b. Det totala antalet använda läromedel med fördelning på utgivningsland.

	»Språkläror»			»Läseböcker /.../»			Ordböcker»		
	76/77	89/90	99/00	76/77	89/90	99/00	76/77	89/90	99/00
Utgivna i Sverige	28	29	33	22	22	45	5	10	12
Införda från utlandet	2	2	6	28	30	47	—	2	—
utan uppgift om land	—	—	—	23	—	3	—	—	—
utgivna i Tyskland	2	1	3	5	26	31	—	1	—
England	—	—	—	—	2	8	—	1	—
Danmark	—	—	2	—	1	4	—	—	—
Norge	—	1	1	—	1	—	—	—	—
Finland	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Summa för läsåret:	30	31	39	50	52	92	5	12	12

Bilaga 7

LÄROMEDEL I ENGELSKA UTGIVNA I SVERIGE 1850—1905

Förteckningen är hämtad ur en monografi med denna titel (Studia Psychologica et Paedagogica 58. Lund 1982), där varje bok finns beskriven. Läromedel med asterisk är nämnda i föreliggande framställning. Titlarna har återgetts så kortfattat som möjligt och endast en upplaga har medtagits, den första efter 1849 (för äldre verk ges första tryckår inom parentes).

Adolf Bonniers turistparlör 6. Se Engelska utan språkstudier.

- *Afzelius J A, Engelsk elementarbok. Gbg 1887.
- *— Engelsk grammatik. Sthlm 1892.
- *— Engelsk handelskorrespondens. Gbg 1889.
- *— Engelsk läsning I—II. Gbg 1886.
- *— Engelska synonymer. Gbg 1884.
- *— Grunddragen af engelska talspråkets uttals- och formlära. Gbg 1886.
- *— Inledning till engelsk ljudlära. Sthlm 1902.
- Kortfattad engelsk grammatik. Sthlm 1903.
- *— Praktisk lärobok i engelska språket I—II. Sthlm 1893, 1894.
- *— Praktisk lärobok /.../ för skolor med kortare kurs. Sthlm 1905.
- Skola, vilja och kunna. Sthlm 1899.
- *— Skriföfningar för nybörjare i engelsk handelskorrespondens I. Gbg 1904.
- *— Skriföfningar i engelsk handelskorrespondens I. Gbg 1896.
- *— Skriföfningar till engelsk grammatik I. Sthlm 1900.
- *— Öfningar i engelsk syntax. Sthlm 1891.

- *Afzelius J A (utg), C Massey: In the Struggle of Life. Sthlm 1897.
— Mrs Oliphant: Neighbours on the Green. Norrköping 1890.
— Selections from Modern English Humour. Sthlm 1898.
- *Almquist S & Bahr J von, Engelsk lärobok för nybörjare. Sthlm 1897.
A.L.O.E. se Wallerstedt.
Alpha (= J E Alsing), Only a rose-bud. Köping 1899.
A/lsing/J E, I. The Great Unknown. II. A Sketch on Life's Ocean. Köping 1902.
— Life's Ways. Köping 1903.
- *Arctander A, Elementarkurs i engelska språket. Sthlm I. 1851. II—III. 1852.
- *Aubourne I T, Lärobok /.../ efter Ollendorfs metod. Gbg 1859.
— Engelsk uttals- och tonvigts-lära. Gbg 1858.
- Bahr J von, se Almquist & Bahr.
- *Bergendal J P, Engelsk läsebok /.../ del av /.../ Scott's Tales of a Grandfather. Karlstad 1864.
- *Berglund C, Directions for Swedish Servants. Gbg 1872.
Berlitz, se Almquist & Bahr och Rodhe.
- *Biörklund H, Lists of Words etc. I—II. Sthlm 1899, 1900.
— (utg), Mrs Howell: Pictures of Girl Life. Norrköping 1890.
- *Björkman C G, Svensk-engelsk ordbok. Sthlm 1886—1889.
- *Boheman M (utg), O Jespersen: Kortfattad engelsk grammatik. Sthlm 1886.
Books for English Reading I. Jönköping 1865.
- Borg H, Kommentar till Engelsk läsebok (av C G Morén) I—II. Sthlm 1893, 1894.
— Moderna engelska samhällsförhållanden. Sthlm 1896.
- Brassey Lady, se Wendell.
- Brekke K, se Rodhe.
- Brock K, Handledning /.../ i engelsk handelskorrespondens. Sthlm 1890.
- *Brunell L (utg), C Dickens: Four Tales from the Pickwick Club. Lund 1903.
- Burnett F H, se Lindgren.
- Byron, se Collin och Ernst.
- */Callerholm C W (utg)/, W Shakespeare: Macbeth. Uppsala 1867.
- *Calwagen A F, Svensk, tysk, engelsk och fransk handels-korrespondens. Gbg 1864.
- *Calwagen E G, Engelsk elementar- och läsebok. Sthlm 1887.
— Engelsk språklära. Sthlm 1882.
— Kortfattad engelsk språklära. Sthlm 1888.
— Öfningar i engelskt talspråk. Sthlm 1885.
— Öfversättnings-öfningar till engelska. Sthlm 1882.
- *Calwagen F M, Svenskt, engelskt och franskt /.../ sjö-lexicon. Sthlm 1851.
— Svenskt och engelskt sjö-lexicon. Sthlm 1853.
- Casselli H (utg), Mrs Ewing: Jackanapes. Sthlm 1891.
— Short Stories for Children. Sthlm 1894.
- Collin A Z, se Nilsson, Widmark & Collin.
- Collin A Z (utg), Engelska läsestycken I (Scott och Byron). Hbg 1872.
— W Scott: The Lady of the Lake. Sthlm 1876.
- Craik Mrs, se Rodhe & Harvey.
- Crump W H, se Hjorth.
- Crüger C, se Sievers.
- Dahlander P, se Morén & Dahlander.
De engelska vokalernas olika uttal. Sthlm 1862.
- Dickens C, se Brunell och Sturzen-Becker.
- Doyle A C, se Ringenson.

- *Drysen J A, Engelsk läsebok. Sthlm 1873.
*— Engelska vokabler. Sthlm 1870.
Dörr F, se Ählström.

- *Edgren A H, Praktisk och enkel lärobok i engelska språket I. Sthlm 1869.
Ekman A W, Engelsk grammatik. Sthlm 1852.
— Engelska läs- och tal-öfningar. Sthlm 1852.
- *Elfstrand D, An English Grammar. Sthlm 1897.
*— Engelsk elementar- och läsebok. Sthlm 1900.
*— Engelsk grammatik. Sthlm 1902.
*— Engelsk läsebok. Sthlm 1892.
*— Grundlinjer för begynnarekursen i engelska. Sthlm 1895.
- Elmqvist G, Extemporaliebok. Sthlm 1880.
- *Enblom V, Lärobok i engelska språket I—II. Sthlm 1856.
Engelska samtalsöfningar. Sthlm 1871.
Engelska utan språkstudier. Sthlm 1901.
Engelska vokalernas och digrafernas uttal. Sthlm 1862.
- *Ernst G (utg), Byron & Tennyson: Select Poems. Lund 1904.
- *Ernst G & Kock E A (utg), O Wilde: The Happy Prince. Lund 1903.
Ewing Mrs, se Casselli.
- Fant C J M, Engelskt uttal. Sthlm 1905.
- Fawcett Mrs, se May, E.
- Fearenside C S, se Hungerland och Söderbergh.
- Fletcher J G, William Allair af Mrs. Henry Wood I. Ordlista. Hbg 1894.
- *Flügel C A, Den uppriktige engelsmannen. Sthlm 1864.
- *Frese A de, Lärkurs i engelska språket I—II. Sthlm 1858.
Fähraeus E, se Löwenhielm & Fähraeus.
- Gardiner S H, se Sturzen-Becker.
/Genlis Madame de/, Samtalsöfningar. Sthlm 1851.
- Goldschmidt T, se Thaning.
Goldsmith O, se Stephens.
- */Granlund J (utg)/, F Kürschner: Engelsk affärskorrespondens. Sthlm 1903.
- *Grönlund J U (utg), Lärobok i engelska språket (efter Ollendorff) . Sthlm 1856.
- *Günther F W, The Little American. Sthlm 1852.
- *Hammar A, Theoretisk-praktisk lärobok i engelska språket I—II. Lund 1861.
Handbok för resande. Sthlm 1892.
Harlock W, se Rodhe & Harlock och Wenström & Harlock.
- *Harvey W F (utg), Ouida: Frescoes. Sthlm 1899.
— se Morén & Harvey och Rodhe & Harvey.
- *Härlén E, Engelsk grammatik och elementarbok I—II. Örebro 1868.
*— Engelska skriföfningar, se Morén.
- *Hermod H S, Naturmetoden. Malmö 1893—1894, bilaga till
*— Språktidningen. Malmö 1893—1894.
- *H/immelstrand/ V (utg), W Shakespeare: Julius Caesar. Hudiksvall 1872.
- *Hjorth H (utg), W H Crump: Engelska samtal. Uppsala 1885.
Hjälp dig själf. Handelstermer å fyra språk. Sthlm 1904.
- Hodges F (utg), Mrs Molesworth: Stories I—II. Sthlm 1891.
Howell Mrs, se Biörklund.
- *Hungerland H, Fearenside C S & Polack C, Skandinavisk månadsrevy I—V. Lund 1905.

- Hungerland H (utg), se Söderbergh m fl.
 *Högstadius J O, Commentar till Washington Irving's Sketch Book. Sthlm 1865.
 *— Lärobok i engelska språket. Umeå 1868.
 Hölzel, se Rodhe och Rodhe & Harlock.
 *Hörner H, Emigranten. Sthlm 1868.

Irving W, se Högstadius och Morén.

Jerome J K, se Lindberg och Rodhe.
 Jespersen O, se Boheman.

- Jungberg C G, Engelskt och svenskt hand-lexikon. Sthlm 1875.
 — Handels-lexikon på fyra språk. Sthlm 1873.
 — Nytt svenskt och engelskt hand-lexicon. Sthlm 1856.
 — Svensk, engelsk, fransk och tysk parlör. Sthlm 1853.
 — Svensk och engelsk parlör. Sthlm 1853.
 *— Utvandrarens tolk. Sthlm 1869.
 — 100 engelska språköfningar. Sthlm 1870.

Kipling R, se Lindgren.

- *Kjellberg O C, Lärobok för ungdom i engelska språket. Sthlm 1880.
 Kock E A, se Ernst & Kock.
 Kort vägledning till engelska språkets talande. Sthlm 1869.
 Kortfattad undervisning i engelska språket. Norrköping 1894.
 Kron R, se Morén & Harvey.
 Kürschner F, se Granlund.

L (utg), My First Season. Lund 1892.

- *Lagerstedt L, Engelska vokabler och samtal. Gbg 1890.
 Leffler O E, se Öhrlander & Leffler.
 Leigh Fry E N, se Persson.
 Lind af Hageby L, Lefvande språkundervisning. Sthlm 1905.
 *Lindberg C H, Tysk-engelsk minnesbok. Sthlm 1880.
 Lindberg L (utg), J K Jerome: Three Men in a Boat. Sthlm 1904.
 *Lindgren E, Engelsk-svensk ordbok. Sthlm 1891.
 — Engelska egennamn. Sthlm 1891.
 *— Öfversättningsöfningar till engelska. Sthlm 1897.
 — Se Wenström & Lindgren.
 *Lindgren E (utg), F H Burnett: Little Lord Fauntleroy. Sthlm 1895.
 *— R Kipling: Mowgli Stories. Sthlm 1896.
 *Lindh C, Utförlig /.../ handelskorrespondens. Sthlm 1880.
 Ling A J, Om futurum i engelskan (shall och will). Gbg 1905.
 — Svensk-engelsk prepositions- och konstruktionslära. Sthlm 1894.
 — Öfversättningsöfningar. Gbg 1898.
 Ljung J A, Den lille parlören. Kalmar 1903.
 Ljungberg C E, Engelsk språklära, i Nisbeth H: Emigrantens vän. Sthlm 1881.
 Longfellow H W, se Stjernström.
 Löfgren O L, Engelsk språklära. Gbg 1895.
 *— Engelsk öfningsbok. Gbg 1899.
 *Löfving C, Elementarbok i engelska språket. Uppsala 1881.
 Löhr A M, Praktisk lärobok uti engelska språket. Sthlm 1870.
 Löwenhielm G S, De engelska hjälpverberna shall och will. Sthlm 1893.
 — Engelsk språklära II. Sthlm 1866.

- Engelska skriföfningar. Sthlm 1872.
 *— Inledning till engelska språket I. Sthlm 1852.
 — (utg), Scenes from the Irish Rebellion /.../ from Lord Macaulay's History of England. Sthlm 1888.
 *Löwenhielm G S & Fähræus E, Stories from the Earlier History of England. Sthlm 1856.

Macaulay, se Löwenhielm och Morén.

Massey C, se Afzelius.

Massey Mrs, se Siljeström.

- *Mathesius N A, Engelsk elementarbok I. Sthlm 1876.
 *— Engelsk skolgrammatik. Sthlm 1878.
 *May A, A Course of English Reading. Sthlm 1853 (1841).
 — An English Grammar. Sthlm 1861.
 *— Lärobok i engelska språket. Sthlm 1852 (1834).
 *— Samtals-öfningar på engelska och svenska. Sthlm 1853 (1839).
 — The Etymology and Syntax of the English Language. Sthlm 1864.
 — Öfningar för öfversättning. Sthlm 1850.
 *May E (utg), Mrs Fawcett: Some Eminent Women. Norrköping 1891.
 Meeden C F, se Nachman.
 *Modin J E, Engelsk elementarbok. Köping 1877.
 *— Engelsk språklära. Köping 1877.
 Molesworth Mrs, se Hodges och Morén (Short Story Library I).
 Montgomery A, Engelsk ordlista jämte samtalsöfningar. Sthlm 1904.
 Morén C G, Engelsk elementarbok. Norrköping 1891.
 — Engelsk elementarkurs /.../ efter den Ploetzska metoden. Sthlm 1891.
 — Engelsk läsebok I—II. Sthlm 1892. 1893.
 *— Engelsk läsebok för yngre begynnare. Sthlm 1878.
 *— Engelsk repetitions- och avslutningskurs I. Sthlm 1886.
 *— Engelsk teknisk litteratur. Norrköping 1892.
 *— Engelska kurser för menige man I. Sthlm 1896.
 — Engelska talöfningar. Sthlm 1895.
 *— Engelskt konstruktions-lexikon. Örebro 1872.
 *— Fritze's parlörlexika III. Svenskt-engelskt. Sthlm 1887.
 *— Läsebok i engelska språket. Örebro 1873.
 *— Ordbok och anmärkningar till The Alhambra. Sthlm 1866.
 — Ordförråd till förberedande talöfningar. Sthlm 1896.
 Morén C G (utg), Engelska talkurser I. Sthlm 1892.
 *— E Herlén: Engelska skriföfningar. Örebro 1871.
 *— W Irving: The Alhambra. Sthlm 1873.
 *— The Life and Voyages of Columbus. Sthlm 1873.
 *— The Sketch Book. Sthlm 1874.
 *— Voyages and Discoveries of the Companions of Columbus. Sthlm 1874.
 *— T B Macaulay: Frederic the Great. John Bunuyan. Sthlm 1873.
 *— Goldsmith. Johnson. Sthlm 1876.
 *— History of England. Sthlm 1874.
 — Short Story Library I—V. Norrköping 1893—1897.
 *Morén C G & Dahlander P, Anekdot-urval I. Sthlm 1892.
 *Morén C G & Harvey W F, England och engelsmännen /.../ Efter Kron's »Londoner». Sthlm 1899.
 *Morgan D L, Kungl. Ecklesiastikdepartementets skriftliga uppgifter /.../ i engelska. Sthlm 1893.

- *Nachman E (utg)/. C F Meeden: Fullständig handels-correspondens. Sthlm 1864.
Nerman A C, Kort handbok i engelska uttalsläran. Malmö 1868.
- *Nilson A. Technical Notes. Gävle 1886.
- *Nilsson L G. Anglosaxisk (fornengelsk) grammatika. Lund (1866) 1870.
- *— Anglosaxisk (fornengelsk) läsebok. Lund 1871.
- *Nilsson L G, Widmark P F & Collin A Z m fl. Engelsk-svensk ordbok. Sthlm 1873—1875.
Ny parlör på fyra språk. Sthlm 1890.
Nyaste Orbis Pictus. Gbg 1853.
- Ohlsson A, Bruket af /.../ shall och will. Gbg 1884.
/Ohlsson H L/, Anmärkningar till /.../ engelska språkets prononciation. Gbg 1883.
- *Olde E M, Engelsk prononciations-lära. Sthlm 1851 (1840).
Ollendorff H G, se Aubourne, Grönlund, Oxenstierna och Zetterquist.
Olsson B F,Handledning /.../ i engelska språket. Sthlm 1870.
Ordbok i franska, engelska, tyska och svenska språken. Sthlm 1857.
Osterman T, se Snellman & Osterman.
Ouida, se Harvey.
- *Oxenstierna E G,Handledning /.../ efter H.G. Ollendorffs method. Gbg 1856.
- *Palm A T/, Svensk-engelsk parlör. Sthlm 1903.
- *Palmgren K E, Tyska, engelska och franska sånger. Sthlm 1894.
Parlör. Sanakirja. Rasgavór /.../ Sthlm 1896.
- *Persson J (utg), E N Leigh Fry: Shreds and Patches I—II. Sthlm 1892, 1896.
- *Phillipson H & Åbergsson A, Ordlista till Nursery Tales. Sthlm 1903.
Philp H W, Engelska skriföfningar och temata. Sthlm 1880.
Ploetz R A, Den engelske reskamraten. Sthlm 1880.
Polack C, se Hungerland och Söderbergh.
- *Ramsten C H, Svenskt och engelskt /.../ nautiskt hand-lexikon. Sthlm 1866.
Religious and Moral Studies. Halmstad 1872.
- *Ringenson C A (utg), A Conan Doyle: /.../ Sherlock Holmes. Sthlm 1904.
/Ritterberg J H (utg)/, Nyckel till köpmans-correspondance I—II. Sthlm 1850, 1851 (1839).
- *Rodhe E, Engelsk brevsamling I—II. Sthlm 1898.
- *— Engelsk elementarbok. Sthlm 1902.
- *— Engelsk läsebok. Sthlm 1892.
— Engelska skriföfningar. Sthlm 1889.
— Engelska talöfningar. Sthlm 1890.
- *— Kongl. Ecklesiastikdepartementets engelska öfversättningsuppgifter. Sthlm 1899.
- *— Talöfningar i engelska /.../ till Hölzels väggplansch »London». Sthlm 1897.
- *— Åskådningsmetoden. /.../ efter Berlitz' metod I—II. Sthlm 1891.
- *Rodhe E (utg), K Brekke: Lärobok i engelska språket. Lund 1890.
— J K Jerome: Novel Notes. Sthlm 1897.
— J S Winter: Bootles' Baby. Sthlm 1891.
- *Rodhe E & Harlock W, Talöfningar i engelska /.../ efter Hölzels väggplanscher I—IV. Sthlm 1896.
- *Rodhe E & Harvey W F (utg). R L Stevenson: The Pavilion on the Links. Lund 1898.
— Mrs Craik: A Hero. Lund 1897.
- *Romberg H B (utg), Selections from Lyric Poets. Lund 1905.
Rosenthal R S, se Svensson.
- *Rosman O, Engelsk uttals-lära. Visby 1851.
Rydberg G (utg), Thackeray's Snob Papers I—X. Uppsala 1896.

- S/alomon/ E C, Inledande bihang. Sthlm 1853.
- *Schoug T, Engelska ord och samtal. Sthlm 1889.
Scott W, se Bergendal, Collin och Widholm.
Selig M. se Thorelli.
Sewell A, se Wendell.
Shakespeare W, se Callerholm och Himmelstrand.
- *Sievers P F (utg), C Crüger. Engelsk elementarbok. Sthlm 1869.
Siljeström H (utg), Mrs Massey. Village Tales. Norrköping 1881.
Snellman E & Osterman T. Handelstermer på fyra språk. Sthlm 1903.
Sommer M, se Wingstedt.
Spanier C M, Vexel-lära och handels-bref. Sthlm 1855.
- *Stenkula A O, Kort engelsk uttalslära. Malmö 1871.
/Stephens G/, Engelskt och svenskt handlexikon. Sthlm 1874 (1841).
*Stephens G (utg), O Goldsmith. The vicar of Wakefield. Sthlm 1853.
- *Sterky F. Fullständig handelskorrespondens. Sthlm 1881.
Stevenson R L, se Rodhe & Harvey och Österberg.
Stjernström G (utg), H W Longfellow: Evangeline. Sthlm 1880.
- *Sturzen-Becker V, Engelsk läsebok I—II. Sthlm 1876. 1877.
*— Engelsk språklära för menige man. Sthlm 1872.
*— (utg), C Dickens: A Christmas Story in Prose. Örebro 1869.
*— C Dickens: The Cricket on the Hearth. Sthlm 1891.
— S R Gardiner: Historical Biographies. Sthlm 1891.
- *Sundblad J R (red), Språk-Journalen. Sthlm 1882—1884.
Sundstén P J, Engelsk grammatik och elementarbok I—II. Falun 1868.
— Försök till en sammanhängande parallellkurs. Falun 1865.
— Öfningar för /.../ öfversättning. Falun 1865.
Svensk och engelsk parlör. Sthlm 1880.
- *Svensson A (utg), »Mästerskapssystemet». /.../ Efter R Rosenthal. Sthlm 1883.
Söderbaum C, Engelska skriföfningar. Sthlm 1869.
- *Söderbergh H, Hungerland H, Fearenside C & Polack C: Moderna svenska texter för öfversättning. Lund 1905.
- Tabell öfver ett fullständigt engelskt verbum. Sthlm 1854.
Tennyson A, se Ernst.
- *Thaning K, Engelsk bild-elementarbok. Sthlm 1896.
- *— Engelska bildglosor. Sthlm 1894.
Thomson J, se Wingstedt.
- *Thorelli O (utg), M Selig: Att tala engelska — snart! Sthlm 1883.
Toussaint & Langenscheidt, se Öman.
- *Uggle T, Engelskt-svenskt sjö- och handelslexikon. Gävle & Sthlm 1874—1878.
- Waddy S D, se Zetterquist.
- *Wallerstedt J, Lärobok i engelska. Sthlm 1898.
— (utg), A.L.O.E.: My Neighbour's Shoes. Sthlm 1904.
Wallström S G, Artikeln i engelska språket. Sthlm 1881.
- *— Engelsk läsebok. Örebro 1880.
Walter F, Engelska vardagsuttryck. Sthlm 1893.
- *—Hjälpreda i svensk-engelsk handelsterminologi. Sthlm 1903.
— Kortfattad vägledning i svensk-engelsk handelskorrespondens. Sthlm 1903.
- *Walther E, Den amerikanske tolken. Sthlm 1891.
Varu-polyglott på tio språk. Sthlm 1858.

- Welander P O, Svensk och engelsk parlör. Sthlm 1855.
- *— Tillförlitlig handledning. Sthlm 1850.
- Wendell H. Engelska språkets syntax. Sthlm 1882.
- Öfningar för /.../ öfversättning. Sthlm 1883.
- (utg). Lady Brassey: A Voyage in the »Sunbeam». Norrköping 1891.
- G Eliot: The Sad Fortunes of the Rev. Amos Barton. Norrköping 1891.
- *— A Sewell: Black Beauty. Sthlm 1893.
- *Wennerberg J W, Engelskt och svenskt synonym-lexikon. Sthlm 1872.
- *Wennerström J, Amerikanen. Sthlm 1887.
- Wenström O E, Engelsk-svensk ordbok. Sthlm 1894.
- *Wenström O E & Harlock W E, Svensk-engelsk ordbok. Sthlm 1904.
- *Wenström O E & Lindgren E, Engelsk-svensk ordbok. Sthlm 1884—1889.
- *Westerberg L, Den engelska språkmästaren. Sthlm 1854.
- Widergren H F, Gastronomien. Gbg 1903.
- Widholm A E, Tales /.../ selected from Walter Scott's »Tales of a Grandfather». Sthlm 1885.
- The History of Mary Stuart. Extracted from Walter Scott's »Tales of a Grandfather». Sthlm 1890.
- Widmark P F, se Nilsson.
- Viëtor W, se Åhlström.
- Wilde O, se Ernst & Kock.
- *Wingstedt C (utg), M A Sommer: The Little American. Sthlm 1870.
- J Thomson: Engelska phraser och talesätt. Sthlm 1857.
- Wistén M L. Öfversättningsöfningar. Lund 1903.
- Wood Mrs, se Fletcher.
- Wählin W, An Essay on Elocution. Sthlm 1853.
- Partiklarnes bruk i engelska språket. Sthlm 1858 (1842).
- Praktisk handbok för engelska språkets rättstafning och uttal. Sthlm 1851.
- Yell E, Gleanings from English and American Literature. Sthlm 1892.
- Svenskt-engelskt parlör-lexikon. Sthlm 1892.
- *Zengerlein J, Engelska språket utan lärare. Sthlm 1862.
- *— Svenska amerikanaren. Sthlm 1868.
- Zethraeus A G, Engelsk grammatik. Sthlm 1876.
- Engelsk uttalslära. Sthlm 1874.
- Engelsk uttalslära för begynnare. Sthlm 1874.
- Zetterquist C G. Alfabetiskt ordnad engelsk fraseologi. Sthlm 1870.
- *— Nyaste mästerskapssystemet. Sthlm 1888.
- *— Praktisk lärobok /.../ Ollendorff's /.../ method. Sthlm 1881.
- The English Reader. Sthlm 1881.
- (utg), S D Waddy: Det engelska ekot. Sthlm 1876.
- Åbergsson A, se Philipson & Åbergsson.
- *Åhlström K, Engelsk språklära. Sthlm 1894.
- *— (utg), Engelsk läsebok i urval från W Viëtor och Fr Dörr. Sthlm 1901.
- *Öhrlander C N, Hand-lexikon för öfversättningar. Sthlm 1852—1856.
- *— Praktisk lärobok i engelska språket I—II. Sthlm 1855, 1856 (1836).
- Öhrlander C N & Leffler O E, Tetraglott-lexikon. Sthlm 1852—1856.
- *Öman V E, Svensk-engelsk hand-ordbok. Örebro 1872.

- *— Teoretisk-praktisk lärobok /.../ efter Toussaint-Langenscheidtska metoden. Örebro 1867.
- Österberg E (utg), R L Stevenson: Treasure Island. Sthlm 1891.

Bilaga 8

UTGIVNINGENS FÖRDELNING:
läromedelskategorier, årtionden, första och senare upplagor.

	1850-59	1860-69	1870-79	1880-89	1890-99	1900-05	
Ordböcker	7	1	8	4	5	3	28
28+28	1	2	2	6	9	8	28
Parlörer	2	1	2	2	2	4	13
13+16	6	4	2	1	2	1	16
Utvandrarböcker	3	5	2	3	2	1	16
16+39	6	8	5	13	6	1	39
Elementarböcker	8	6	4	7	13	4	42
42+73	6	8	11	14	18	16	73
Språkläror	2	4	4	6	7	2	25
25+32	2	0	1	6	9	14	32
Skrivövningar	2	5	2	9	8	7	33
33+20	2	1	2	2	8	5	20
Uttalsläror	4	3	3	2	1	2	15
15+9	3	2	2	2	0	0	9
Talövningar	1	0	3	4	10	1	19
19+12	2	1	1	2	4	2	12
Läseböcker	2	0	7	5	11	2	27
27+15	1	2	2	3	6	1	15
Litteraturutgåvor	1	6	10	3	35	11	66
66+11	0	0	0	1	4	6	11
Förstaupplagor	32	31	45	45	94	37	284
Senare upplagor	29	28	28	50	66	54	255

Källa: Bratt: Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905. Studia Psychologica et Paedagogica 58. Lund 1982, s 290.

Källor och litteratur

Anm. Läromedel i engelska utgivna i Sverige under åren 1850—1905 har ej tagits upp i förteckningen. De återfinns i bilaga 7.

Otryckta källor

Lunds landsarkiv. Katedralskolan i Lund:

Serie A I:4. Protokoll hållet vid provårskandidaternas diskussionssammanträde i Lunds katedralskola den 12 november 1877.

— Protokoll hållet vid sammanträde med lärarna i engelska den 4 februari 1887.

Serie A VIII:1. Protokoll och betyg ang provårstjänstgöringen vid Lunds högre elementarläroverk 1875—1900.

Serie F IV a. Provårsavhandlingar.

— Franzén, E. Har de främmande språkens ställning vid de allmänna läroverken förbättrats genom undervisningsplanerna af den 22 mars 1895? 1896.

— Kjederqvist, J. Utkast till metodik för undervisningen i engelska språket i klass R4 och R5. 1892.

— Nilsson, E. Statistisk redogörelse för undervisningen i engelska vid de svenska läroverken under läsåren 1859—60 och 1874—75. 1900.

— Nyman, J T. Om undervisningen i moderna språk vid de högre elementarläroverken. 1884.

— Oldin, C M. Något om provåret. 1885.

— Rodhe, E. Några ord om det talade språkets plats inom språkundervisningen /.../ 1890.

— Wallin, H. Om feriearbetena i främmande lefvande språk sommarferierna 1895 och 1896. 1896.

Lunds universitetsbibliotek. Filosofiska fakultetens arkiv:

Serie E V. Fakultetens lärares dagböcker och åhörarlistor. Humanistiska sektionen ht 1891 — ht 1938 ff.

Serie F III. Handlingar rörande av fakulteten upprättade stadgar och studieplaner.

— Anvisningar och råd för dem, som vid Lunds universitet bereda sig till undergående af filosofie-kandidatexamen enligt 1870 års stadga. V E Lidforss 1873.

— Avskrift av Reglemente för universitetslektorerna i tyska, franska och engelska språken vid universitetet i Uppsala, daterat december 1888.

— Brev från L Bygdén i Uppsala till filosofiska fakultetens notarie i Lund den 29 augusti 1889.

— Kurser i ny-europeisk lingvistik och modern litteratur i Lund den 6 september 1877. V Edv Lidforss.

— Utdrag af protokollet, hållet inom filosofiska fakultetens vid Upsala universitet humanistiska sektion den 26 september 1888.

Officiellt tryck i tidsföljd

Berättelse af revisionen öfver rikets elementar-läroverk, i underdånighet afgifven den 13 december 1843, med bilagor. Sthm 1844.

Kongl Maj:ts nådiga statuter för universiteterna i Upsala och Lund, gifna Stockholms slott den 2 april 1852. Lund 1863.

Kongl Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna elementar-läroverk; gifwen Stockholms slott den 14 augusti 1856, i ÅSU 11, Lund 1924.

Underdånigt betänkande och förslag afgifvet den 17 december 1858 af den för granskning af 1856 års skol-stadga i nåder förordnade komité. Sthm 1859.

Kongl Maj:ts förnyade stadga för rikets allmänna elementar-läroverk; gifwen Stockholms slott den 29 januari 1859, i ÅSU 11, Lund 1924.

Underdånigt betänkande och förslag i fråga om afgangsexamen vid rikets allmänna elementar-läroverk; afgifvet den 30 november 1859 af den för granskning af 1856 års skol-stadga i nåder förordnade komité. Sthm 1860.

Protokoll, hållna hos vällofliga borgare-ståndet vid lagtima riksdagen i Stockholm åren 1862 och 1863. Band 1 och 4.

Kongl Maj:ts nådiga stadga angående afgangsexamen vid rikets elementarläroverk; gifven Stockholms slott den 11 april 1862, i Vägen till och genom skolan, Karlskrona 1864.

Kongl Maj:ts nådiga reglemente för seminarium för bildande af lärarinnor; gifvet Stockholms slott den 6 augusti 1864. Sthm 1864.

Anvisningar och råd för lärare angående tillämpningen af de till nådiga stadgan för rikets allmänna elementar-läroverk af den 29 januari 1859 hörande undervisningsplaner. Örebro 1865.

Kongl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändringar i nådiga stadgan för rikets allmänna elementarläroverk af den 29 januari 1859; gifwen Stockholms slott den 12 maj 1865. SFS 1865:31.

Underdånigt betänkande afgifvet den 1 september 1866 af den i nåder tillsatta kommissionen för behandling af åtskilliga till språkundervisningen inom elementarläroverken hörande frågor. Sthm 1866.

Kongl Maj:ts nådiga reglemente för dess sjö-krigsskola; gifvet Stockholms slott den 21 maj 1867. SFS 1867:38.

Kongl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändringar i nådiga stadgan för rikets allmänna elementarläroverk af den 29 januari 1859; gifwen Stockholms slott den 10 mars 1869. SFS 1869:14.

Underdånigt betänkande afgifvet af den i nåder tillsatta kommissionen för behandling af frågor rörande ordnandet af undervisningen för qvinlig ungdom. Sthm 1870.

Underdånigt betänkande och förslag afgifna den 23 juli 1872 af den för revision af gällande läroverksstadga och de särskilda, tid efter annan meddelade föreskrifter rörande denna stadgas tillämpning i nåder förordnade komité. Sthm 1872.

Underdånigt betänkande och förslag angående den lägre tekniska undervisningen i riket afgifvet den 21 november 1874 af dertill i nåder utsedde komiterade. Sthm 1874.

Förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifvet den 22 december 1874 af utsedde komiterade. Sthm 1875.

Kongl cirkulär den 12 mars 1875 till eforalstyrelserna angående /.../ vissa nya bestämmelser rörande afgangsexamen. Sthm 1875.

Kongl Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den 1 november 1878, i ÅSU 22, Lund 1927.

Cirkulär till eforalstyrelserna angående anskaffande vid de högre allmänna läroverken af åtskilliga böcker att användas vid mogenhetsexamen. Stockholm den 20 april 1881.

Betänkande angående likformig uppställning af grammatiska för rikets allm läroverk af-sedda läroböcker jemte dertill hörande grammatiska utkast af de för detta ändamål förordnade kommitterade. Sthm 1882.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. P:2. Sthm 1884.

Läroverkskomiténs betänkande I. Läroverkskomiténs underdåniga utlåtande och förslag angående organisationen af rikets allmänna läroverk och dermed sammanhängande frågor, afgifvet den 25 augusti 1884. Sthm 1884.

Underdåniga utlåtanden och yttranden angående läroverkskommitténs den 25 augusti 1884 daterade betänkande. I—II. Sthm 1885.

Kongl Maj:ts nådiga proposition till riksdagen, angående ändrade bestämmelser med afseende på allmänna läroverken och pedagogierna; gifven Stockholms slott den 14 februari 1887. N:o 26. Sthm 1887.

Undersökning af Sveriges högre flickskolor. Underdånigt utlåtande afgifvet den 19 januari 1888 af utsedde komiterade. Sthm 1888.

Underdåniga utlåtanden angående af utsedde komiterade verkställd undersökning af Sveriges högre flickskolor afgifna af direktionen öfver Högre lärarinneseminariet, domkapitlen, direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk och Medicinalstyrelsen. Sthm 1889.

Förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifvet den 13 januari 1891 af utsedde kommitterade. Sthm 1891.

Underdåniga utlåtanden och yttranden öfver utsedde kommitterades den 13 januari 1891 daterade förslag till stadga för rikets allmänna läroverk afgifna af domkapitlen m fl myndigheter. Sthm 1891.

Andra kammarens tillfälliga utskotts (n:o 1) utlåtande n:o 8, n:o 9. Sthm 1892.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. P:19. Sthm 1893.

Kungl Maj:ts nådiga kungörelse angående ändrad lydelse i vissa delar af stadgan för rikets allmänna läroverk den 1 november 1878; gifven Stockholms slott den 22 mars 1895. SFS 1895:24.

Kungl Maj:ts nådiga stadga angående mogenhetspröfning vid rikets högre allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den 22 mars 1895, i Zimmerman, Sthm 1896.

Chefens för ecklesiastikdepartementet cirkulär till eforalstyrelserna angående de ordböcker, som få användas vid mogenhetsexamen m m. Stockholm den 10 september 1895, i Zimmerman, Sthm 1896.

Yttrande i läroverksfrågan på uppdrag af statsrådet och chefen för Kungl ecklesiastikdepartementet afgifvet den 20 juni 1899. Sthm 1899.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. P:42. Sthm 1901.

Betänkande afgifvet den 8 december 1902 af den för utredning af vissa frågor rörande de allmänna läroverken den 26 maj 1899 i nåder tillsatta kommitté. I. Sthm 1902.

Fakulteternas vid Upsala universitet utlåtanden öfver läroverkskommitténs den 8 dec 1902 afgifna betänkande. Uppsala 1903.

Sammanfattning af utlåtanden, yttranden och petitioner i anledning af läroverkskommitténs den 8 december 1902 afgifna betänkande. Sthm 1904.

Kungl Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna läroverk; gifven Kristiania slott den 18 februari 1905, i ÅSU 31. Lund 1930.

Kungl kungörelse den 2 mars 1906 angående undervisningsplan för realskolan. SFS 1906:10.

Kungl kungörelse den 30 april 1909 angående undervisningsplan för gymnasiet. SFS 1909:28.

Underdånigt utlåtande och förslag till den lägre tekniska undervisningens ordnande avgivet av den av Kungl Maj:t den 4 oktober 1907 tillsatta kommittén. II. Örebro 1911.

Läroverksöverstyrelsens gymnasieutredning. Sthm 1921.

Skolkommisionens betänkande. II. Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922.

Utredning och förslag rörande praktisk lärarkurs för blivande lärare vid de allmänna läroverken m fl undervisningsanstalter avgivna av 1927 års skolsakkunniga. SOU 1929:10.

Betänkande med utredning och förslag angående begynnelsespråket i realskolan avgivet av inom ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga. SOU 1938:22.

Elever i icke-obligatoriska skolor 1864—1970. Promemorior från SCB 1977:II.

Mötesberättelser i tidsföljd

Berättelse om det femte allmänna svenska läraremötet hållet i Stockholm den 18—21 juni 1866. Enligt uppdrag utgifven af Ernst C F Olbers. Sthm 1867.

Berättelse om det nionde allmänna svenska läraremötet i Gefle den 18—20 juni 1878. Enligt uppdrag utgifven af V Knös. Sthm 1879.

Berättelse om det första allmänna flickskolemötet i Stockholm den 10, 11 och 12 juni 1879 utgifven af mötets beredningskommitté. Sthm 1881.

Berättelse om det tionde allmänna svenska läraremötet i Örebro den 15—17 juni 1881. Enligt uppdrag utgifven af August Bellinder. Örebro 1882.

Berättelse om det andra allmänna flickskolemötet i Göteborg den 9, 10 och 12 juni 1882 enligt uppdrag af mötets lokalkommitté utgifven af J A Hallgren. Göteborg 1886.

Berättelse om det elfte allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 17—19 juni 1884. Enligt uppdrag utgifven af Constans Falk. Sthm 1885.

Berättelse om det tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm den 9, 10 och 11 juni 1886 utgifven af mötets beredningskommitté. Sthm 1889.

Pedagogik från tredje nordiska filologmötet i Stockholm den 10—13 augusti 1886 / referat av Fredrik Palmgren, sept 1886/, i Verdandi 1886.

Berättelse om det tolfte allmänna svenska läraremötet i Göteborg den 14—16 juni 1887. Enligt uppdrag utgifven af Gustaf Hörberg. Göteborg 1888.

Berättelse om det fjärde allmänna flickskolemötet i Stockholm den 12, 13 och 14 juni 1889. Utgifven af mötets lokalkommitté. Sthm 1891.

Förhandlingar vid trettonde allmänna svenska läraremötet i Helsingborg den 17—19 juni 1890. Berättelse af Alex E Widholm. Helsingborg 1891.

Berättelse om det femte allmänna flickskolemötet i Lund den 12, 13 och 14 juni 1893. Utgifven af lokalkommitténs ordförande. Lund 1897.

Berättelse om det sextonde allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 15—18 juni 1900. Enligt uppdrag utgifven af Edvard Eliaeson. Sthm 1901.

Förhandlingar vid sjätte nordiska filologmötet i Upsala den 14—18 augusti 1902, utg af Erik Staaf. Uppsala 1903.

Berättelse om det sjuttonde allmänna svenska läraremötet i Malmö den 16—18 juni 1903. Enligt uppdrag utgifven af Knut Wintzell. Malmö 1904.

Periodiska publikationer

Acta Academiae Lundensis. Pars Decima vt 1847-vt 1867 (Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning).

Aftonbladet nr 213 1856, nr 18, 20 1859.

Föreläsningar och öfningar vid Carolinska universitet i Lund ht 1866-vt 1905.

Föreläsningar och öfningar vid Göteborgs högskola ht 1891-vt 1905.

Föreläsningar och öfningar vid Kongl universitetet i Upsala vt 1861-vt 1905.

Göteborgs högskolas katalog 1891—1905.

Göteborgs högskolas årsskrift 1895—1905.

Kungl humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1965.

Lunds Kongl universitets katalog. Utgifven af Akademiska föreningen. Lund 1868—1873.

Lunds universitets årsskrift 1866-1905.

Meddelanden från Statens profskola nr 16. Sthm 1903—1904.

Moderna språk IX 1915, XXX 1936.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri utgifven af Letterstedtska föreningen. Sthm 1900.

Nordisk universitets-tidskrift IX:2. Lund 1864.

Norsk pedagogisk tidskrift, 10, 1971.

Pedagogiska blad. Tidskrift för Sveriges elementarläroverk under medverkan af flere skolmän utgifven af Gustaf Sjöberg. Sthm 1875—77.
 Pedagogisk tidskrift 1865—1905.
 Quousque tandem 3—5. Sthm, Uppsala 1888—1891.
 Redogörelse för Kongl universitetet i Upsala 1884—85, 1886—87, 1888—89, 1890—91, 1896—97.
 Scandinavian Scientific Review III. Oslo 1925.
 Skandinavisk månadsrevy för nyare språk 1907.
 Skandinavisk månadsrevy för undervisning i de tre hufvudspråken (tyska, engelska och franska). Lund 1905.
 Språk och stil. Årg 15. Sthm 1915.
 Språkvetenskapliga sällskapet i Upsala förhandlingar. Uppsala 1886.
 Svensk författningssamling. (SFS).
 Svensk tidskrift utgifven af Frans von Schéele. Uppsala 1891.
 Tidning för Sveriges läroverk 1901—1906.
 Tidskrift för folkundervisningen. Sthm 1893.
 Tidskrift för hemmet. Tillegnad Nordens quinnor. Sthm 1876.
 Upsala universitets årsskrift 1861—1905.
 Ur vår tids forskning 31. Sthm 1883.
 Transactions of the American Philological Association 1880.
 Verdandi. Tidskrift för ungdomens målsmän och vänner i hem och skola, utgifven af »Uffe» och Lars Hökerberg. Sthm 1883—1905.
 Årsbok för undervisningen i moderna språk, årg 4, 1960—61. Lund 1960.
 Årsböcker i svensk undervisningshistoria (ÅSU):
 9. 1820 års skolordning. Lund 1923.
 11. 1856 och 1859 års stadgar för elementarläroverken. Lund 1924.
 22. 1878 års skollag. Anvisningar och råd (1820). Lund 1927.
 31. 1905 års läroverksstadgar. Lund 1930.
 40. Läroverksminnen. Ny följd. Lund 1934.
 59. Läroverksminnen. III. Lund 1940.
 67. B. Läroverksminnen. IV. Ur Alfred Nordfelts memoarer. Sthm 1943.
 105. S A Kinbergs dagbok. (Olsson) Sthm 1961.
 113. Striden om de s k småläroverken. (Warne) Sthm 1965.
 117. Göteborgs flickskolor. (Hedin) Sthm 1967.
 137. Reallinjens uppkomst och utveckling fram till 1878. (Åstrand) Sthm 1976.
 139. Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Tiden före 1850. (Bratt) Sthm 1977.
 148. Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare. (Hammar) Sthm—Uppsala 1981.
 150. Carl Johan Blomberg. (Wikmark) Sthm—Uppsala 1981.
 Årskataloger och/eller årsredogörelser från bl a Ateneum för flickor, Sthm 1881—1905.
 F d Beskowska skolan, Sthm 1890-talet. Göteborgs högre samskola 1901—1905. Högre lärarinneseminariet 1866—1905. Jönköpings elementarläroverk för flickor 1860-talet. Palmgrenska samskolan, Sthm 1876—1905. Sofi Almquists samskola, Sthm 1892—1905. Statens normalskola för flickor, Sthm 1866—1905. Wallinska flickskolan, Sthm 1860-talet.

Uppslagsverk, bibliografier, matriklar

Brandberg, T & Bahr, J V. Upsala universitets matrikel. Uppsala 1906.
 Gerle, E. Lunds universitets matrikel 1834—47. Lund 1978.
 Hofberg, H. Svenskt biografiskt handlexikon. Sthm 1906.

Josephson, A. Avhandlingar och program utgivna vid svenska och finska akademier och skolor under åren 1855—1890. Bibliografi. Uppsala 1892—97.
 Lunds universitets matrikel. Biografiska uppgifter öfver universitetets styresmän, lärare och tjänstemän 1879. Lund 1879.
 Melander, S E. Förteckning öfver afhandlingar och uppsatser som ingå eller medfölja årsredogörelserna för rikets allmänna läroverk 1858—1882. 1883—1909. Lund 1909—12.
 Nelson, A. Akademiska avhandlingar vid Sveriges universitet och högskolor läsåren 1890/91—1909/10. Bibliografi. Uppsala 1911.
 Nordisk familjebok. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga. Sthm 1904—26.
 Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok. Sthm 1943—46.
 Stjernberg, C W. Domkapitelsavhandlingar efter 1890. Uppsala 1921.
 Svensk uppslagsbok. Malmö 1947—55.
 Svenskt porträttgalleri XII:1—4. Lärarekåren. XVI. Tidningsmän. Sthm 1906—1910.
 Wählin, L & Johansson, J V. Göteborgs högskolas matrikel 1891—1916. Göteborg 1916.

Övrigt

Adler, V. Om det tekniska undervisningsväsendet i Sverige. Sthm 1897.
 Adlerstam, P (utg). Handbok rörande undervisningsanstalterna i Sverige. Sthm 1881.
 Afzelius, J A & Fuhrken, G E. An English Reader 1908.
 Ahlström, A. Göteborgs handelsinstitut 1826—1896. Några anteckningar till institutets historia. Göteborg 1897.
 Ander, G. Karl Edvard Palmgren och hans skola. Till Palmgrenska skolans 70-årsjubileum. Särtryck ur årsredogörelsen 1945—1946.
 Anderberg, R. Grunddragen av svenska tekniska undervisningsväsendets historia. Ingeniörsvetenskapsakademiens meddelande 5. 1921.
 Andersson, A. Upsala universitet 1872—1897. III. Uppsala 1897.
 Andersson, I. Uddeholms historia. Människor, händelser, huvudlinjer från äldsta tid till 1914. Sthm 1960.
 Arctander, A. Några upplysningar om Privata elementarskolan på Söder /.../ Sthm 1849.
 — Några upplysningar om Privata nya elementarskolan i Stadshuset såsom program till den examen, som der hålles den 6 juni 1851. Sthm 1851.
 Arngart, O. Eilert Ekwall. Minnesord, i Kungl humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1965.
 Attman, A. D Carnegie & Co 1803—1953. Göteborg 1953.
 Axelsson, A W. Gällivare-verken 1855—1882. Luleå 1964.
 /—/ Munksundsindustrierna 1861—1961. Kort historik. Härnösand 1961.

Behm, O P. Bidrag till engelskans metodik, i Quousque tandem 4. Uppsala 1889.
 Berglund, U. Om utvecklingen av teorin för den så kallade reformmetoden vid den ny-språkliga undervisningen. En språkdidaktisk studie. Åbo 1916.
 Bergman, C G. Några ord om elementar-läroverken. Sthm 1872.
 Bergqvist, B J:son & Nordfelt, A (utg): Författningshandbok angående rikets allmänna läroverk. Sthm 1910.
 Bergsten, N. Om engelska lånord i svenskan, i Språk och stil, årg 15, Sthm 1915.
 Berättelse öfver det språkvetenskapliga sällskapet i Upsala verksamhet sept 1882—maj 1885, i Språkvetenskapliga sällskapet i Upsala förhandlingar. Uppsala 1886.
 Bratt, I. Bidrag till språkmetodikens historia. Pedagogiska rapporter 12. Pedagogiska institutionen, Lund 1977 (refererad till som Bratt 1977).
 — Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Sthm 1977 (refererad till som ÅSU 139).

- Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850—1905. *Studia Psychologica et Paedagogica* 58. Lund 1982.
- Braune, F. Om den filosofiska graden vid Lunds universitet, i *Nordisk universitetstidskrift* IX:2. Lund 1864.
- Cornell, J (red): Den svenska historien 9. Industri och folk rörelser 1866—1920. Sthm 1968.
- Cutt, M N. *Ministering Angels*. Wormley 1979.
- Dubb, P J C. *Considérations sur quelques points relatifs à lecture des langues française et anglaise*. Lund 1859.
- *Handbok i franska språket och litteraturen för skolan, akademien och hemmen*. 2 uppl. Lund 1859.
- Edgren, Hj. De nyare språkens studium i våra läroverk, i *Svensk tidskrift* utgifven af Frans von Schéele. Uppsala 1891.
- *Quelques observations sur l'élément roman de l'anglais, considéré dans ses rapports au français moderne*, i *Lunds universitets årsskrift* 1882—1883.
- The kindred words of German and English exhibited with reference to their consonant relations, i *Transactions of the American Philological Association* 1880.
- Edquist, M. *Ateneum för flickor 1881—1931*. Minnesskrift. Sthm 1931.
- Education in Sweden. The Lundsberg School for Boys*. Kristinehamn 1896.
- Elfstrand, D. Ett försök med den »nya metoden» läsåret 1889—1900, i *Verdandi* 1891 och *Quousque tandem* 5. Uppsala 1891.
- Fem års erfarenheter med den »imitativa metoden» tillämpad vid undervisningen i engelska med lärjungar utgångna från folkskolan. Föredrag vid 7:e nordiska skolmötet i Stockholm 1895. Sthm 1896.
- *Gefle elementarskola och Athenaeum*. En historik. Sthm 1928.
- Eneström, G. Statistiska undersökningar rörande studie- och examensförhållanden vid de svenska universiteten enligt uppdrag af statsrådet och chefen för ecklesiastikdepartementet. Sthm 1888.
- Erdmann, A. Om studiet av germanska språk vid Uppsala universitet, i *Quousque tandem* 5. Uppsala 1891.
- Ett-betygskurs i engelska. Akademisk kurs. Textkommentar 1—3. Kursförfattare: Professor M T Löfvenberg, Stockholm. Professor A Rynell, Stockholm. Hermods korrespondensinstitut, Malmö, u å.
- Fevrell, W. Bidrag till de moderna främmande språkens metodik med särskild hänsyn till de svenska läroverken jämte en inledande historik över språkundervisningens utveckling. Uppsala 1909.
- (utg). *Kungl högre lärarinneseminariet in memoriam*. Sthm 1943.
- Framställning angående undervisningen samt de för den och för förvaltningen varande inrättningar vid universitetet i Uppsala vt 1858.
- Fähræus, R. *Högre lärarinneseminarierets historia*. Sthm 1943.
- Förteckning öfver till läsning i flickskolor lämpliga böcker på franska, tyska och engelska språken uppsatt i öfverensstämmelse med det tredje allmänna flickskolemötets beslut av den för ändamålet tillsatta kommittén. Sthm 1893.
- Gadd, J A. *Essai sur la construction de la langue française en prose /.../*. Lund 1859.
- Gaddén, G. *Hermods 1898—1973*. Ett bidrag till det svenska undervisningsväsendets historia. Malmö 1973.
- G/eijer/ P A. *Hvad bör göras för att främja studiet af de moderna språken till filosofie kandidatexamen?*, i *Pedagogiska blad* 1876.
- Geijer, R (utg). *Uppsala universitet 1872—1897*. I. Uppsala 1897.
- Gellivara. (For private circulation only.) Sthm 1863.
- Gierow, A. *Hälsingborgs barnskola genom tiderna*. Till hundraårsminnet. Hälsingborg 1938.
- Gierow, K. *Lunds universitets historia*. III. Lund 1971.
- Giron, A (utg). *Kungl sjökrigsskolan 1867—1942*. I. Eskilstuna 1942.
- Grünwald, G. *Språkinläringens villkor i Sverige förr och nu*. Lund 1969.
- Göteborgs högre samskola 1901—1911. Minnesskrift utgiven av skolans lärare. Göteborg 1911.
- Hafström, A. *Kungl sjökrigsskolan 1867—1907*. Biografiska anteckningar. Sthm 1908.
- Hafström, G (utg). *Kungl sjökrigsskolan 1867—1942*. II. 1942.
- Hagberg, T. Den skola, »som skall komma», i *Verdandi* 1887.
- En blick på de främmande lefvande språkens öden i vårt fädernesland, i *Verdandi* 1886.
- Hallgren, J A. Kort öfversikt af det svenska allmänna läroverkets historia. Sthm 1909.
- Hammar, E. *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807*. Undervisningssituationer och lärare. Sthm—Uppsala 1981. (ÅSU 148)
- *L'enseignement du français en Suède jusqu'en 1807*. Méthodes et manuels. Sthm 1980.
- Hammarberg, V & Zetterström, S. *Engelsk grammatik för högre allmänna läroverk, real- och samskolor*. Sthm 1907.
- Harbo, T. Nye språkmetodiske synsätter i Norden i siste del av forrige hundreår, i *Norsk pedagogisk tidskrift*, 10, 1971.
- Heckscher, E. Några drag ur den svenska flickskolans historia. Sthm 1914.
- /Hedin, A/. *Macaulay's skrifter i våra skolor*. Sthm 1875.
- Om latinherraväldet, i *Ur vår tids forskning* 31. Sthm 1883.
- Hedin, E. Göteborgs flickskolor. En historisk återblick. Sthm 1967. (ÅSU 117).
- Henriksson, S O. *Tyskundervisningen i Sverige*. Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk I—II. Tyska institutet. Stockholm 1960.
- Holthausen, F. Die englische Aussprache zum Jahre 1750 nach dänischen und schwedischen Zeugnissen, I, II, i *Göteborgs högskolas årsskrift* 1895, 1896.
- Om studiet af germanska språk vid de svenska universiteten, i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* utgifven af Letterstedtska föreningen. Sthm 1900.
- Holmberg, A. *Elementarister*. Några bilder från Nya elementarskolan i Stockholm på 1850-talet. Sthm 1919.
- Hughes, M V. *A London Child of the 1870s*. Oxford 1980 (1934).
- *A London Girl of the 1880s*. Oxford 1980 (1946).
- Högre realläroverket i Göteborg 1868—1885 och 1886—1936. Göteborg 1936.
- Högre tekniska läroverket i Malmö 1853—1953. Malmö 1953.
- Höjer, S. *Arvet från läsarna*. Sthm 1976.
- Inbjudning till den högtidlighet varmed /.../ professorn i engelska Jan Svartvik kommer att installeras /.../ i Lund den 7 november 1970.
- Inbjudning till den offentliga föreläsning, med hvilken innehafvaren af Andrew Carnegies professur i engelska språket och litteraturen fil dr Erik Björkman kommer att inställas i sitt ämbete vid Göteborgs högskola af högskolans rektor. Göteborgs högskolas årskrift XI, 1905.
- /Inbjudning till Oldes installation i Lund 1860/, i *Acta Academiae Lundensis*. Pars Decima, vt 1847-vt 1867 (Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning).

Jacobi, E A H. Något om våra gamla lärare, i Giron, A (utg). Kungl sjökrigsskolan 1867—1942. I. Eskilstuna 1942.

Jespersen, O. Sprogundervisning. Köpenhamn 1901.

Kalén, H. Göteborgs handelsinstitut 1897—1941. Några anteckningar till institutets historia. Göteborg 1951.

Kelly, L G. 25 Centuries of Language Teaching. An inquiry into the science, art, and development of language teaching methodology 500 B.C. -1969. Rowley 1976 (1969).

Key, E. Barnets århundrade. II. Sthm 1911 (1900).

Kjederqvist, J. Den engelska språkkursen i radio. Sthm 1916.

Kjerrström, F O. Om de vilkor, under hvilka elementarlärare i främmande levande språk få åtnjuta offentligt reseunderstöd. Ur adj Kjerrströms reseberättelse, i Pedagogiska blad 1877, h 4.

Klingberg, G. Das deutsche Kinder- und Jugendbuch im schwedischen Raum. Weinheim & Basel 1973.

— Riktlinjer för en nationell barnboksbibliografi. Pedagogiska uppsatser 10. Pedagogiska institutionen, Lund 1982.

Koch, R von. Om flickors uppfostran, i Tidskrift för hemmet 1876.

Kyle, G. Svensk flickskola under 1800-talet. Göteborg 1972.

Kärde, S & Söderberg, S (utg). Kunskapskällan för alla. Stockholms borgarskola 1836—1971. Sthm 1975.

Københavns universitet 1479—1979. IX. Köpenhamn 1979.

Leijonhufvud, S. Sophie Adlersparre (Esselde). Ett liv och en livsgärning. I. Sthm 1922.

Leonardsson, S. Den franska grammatikens historia i Sverige I. En översikt över perioden 1646—1866 och en antydan om den fortsatta utvecklingen. Studia Psychologica et Paedagogica 45. Lund 1978.

— Dialoger och talövningar i franskundervisningen. En historisk översikt fram till 1900. Pedagogisk-psykologiska problem 364. Lärarhögskolan i Malmö 1979.

— Histoire de la grammaire française en Suède II. Analyse systématique et méthodologique. Studia Psychologica et Paedagogica 46. Lund 1978.

Lien, M. Högre tekniska läroverket i Örebro 1857—1957. Örebro 1957.

Lindgren, H (utg). Palmgrenska samskolan 1876—1901. Några minnen. Sthm 1901.

Linder, G. På den tiden. Några bilder från 1870-talets Stockholm. Sthm 1924.

Lindquist, E. An Immigrant's Two Worlds. Augustana Historical Society, Rock Island. Illinois 1972.

Ljungmark, L. Den stora utvandringen. Svensk emigration till USA 1840—1925. Sthm 1965.

Lofffield G. The direct principle in the teaching of modern languages, i Scandinavian Scientific Review. III. Oslo 1925.

Lundgren, F. Tyska språkets införande som läroämne vid seminarierna, i Tidskrift för folkundervisningen. Sthm 1893.

Lundsbergs skolas historia 1896—1946. Sthm 1946.

Lysander, A T. Om det filologiska seminariets i Lund grundläggande (1864—1865) och tioåriga verksamhet (1865—1875) samt om villkoren för dess bestånd, i Lunds universitets årsskrift XI:2. Lund 1874—75.

Lärokursen vid Kongl seminarium för bildande af lärarinnor och den dermed förenade normalskolan för flickor. Sthm 1866.

Läroverksminnen. Ny följd. Skildringar af de elever och lärare. 1934. (ÅSU 40).

Läroverksminne. III. Från Stockholms, Strängnäs, Örebro o a lärda skolor av Fr Aulin, N Lundqvist, V Ståhle m fl. Lund 1940. (ÅSU 59)

Läroverksminnen. IV. Ur Alfred Nordfeldts memoarer. 1943. (ÅSU 67 B)

Mager, K. Die genetische Methode des schulmässigen Unterrichts in fremden Sprachen und Litteraturen nebst Darstellung und Beurtheilung der analytischen und der synthetischen Methoden. Zürich 1846.

Malmberg, B. Språkinläring. En orientering och ett debattinlägg. Sthm 1971.

Malmberg, T. Etude sur Brun de la Montaigne. Härnösand 1878.

Malmborg, Boo von. Bidrag till Luleå-Ofotenbanans historia. Gävle 1927.

Minnesskrift vid Malmö borgarskolas 100-årsjubileum 1974.

Moberg, V. Invandrarna. Romanen om utvandrarerna. Andra delen. Sthm 1952.

Mortensen, J (utg). Sverige i England. Anteckningar samlade inom den svenska kolonien. Göteborg 1923.

Munksundsindustrierna 1861—1961, se Axelson, A W.

/Munthe Å/. Minnesskrift vid invigningen av Frans Schartaus nya läroverksbyggnad med en kort återblick på de första femtio åren av institutets verksamhet. Sthm 1915.

Nohlgren, R. English Pronunciation according to Peter Moberg (1801 ff) and Other Swedes before 1900. Stockholm Studies in English LIV. Sthm 1981.

Nordenskjöld, T G A. Den högre handelsutbildningen, i Skandinavisk månadsrevy för nyare språk, 1—2, 1907.

Nordlund, K. Linjedelningen vid de svenska gymnasierna. En historisk översikt, i Läroverksöverstyrelsens gymnasieutredning. Sthm 1921.

Några anteckningar om Nyfilologiska sällskapet i Stockholm 1896—1905. Sthm 1905.

Ohlson, N G. Det pedagogiska problemet i Sverige under frihetstiden och gustavianska tiden (till omkring 1805), Sthm 1939.

Olbers, E G F. Om Kongl seminarium för bildande af lärarinnor och den dermed förenade normalskolan för flickor 1861—1871. Sthm 1871.

Olsson, O E. Göteborgs folkskolor 1858—1958. Göteborg 1958.

— (utg). S A Kinbergs dagbok. Anteckningar från seminarie- och lärarår i Göteborg 1864—1868. Sthm 1961. (ÅSU 105)

Palm, A. Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika. Sthm 1901.

Palmgren, F. Pedagogik från tredje nordiska filologmötet i Stockholm den 10—13 augusti 1886, i Verdandi 1886.

— Språkuppfostran. Undervisning i engelska i en flickskola. Särtryck ur Verdandi 1885.

Program för sommarkurserna i Göteborg den 16—26 augusti 1902. Göteborg 1902.

Program för sommarkurserna i Uppsala den 10—24 augusti 1895.

/Påhlman, O & J M/. Bröderna Påhlmans Stockholm 1881—1931. Sthm 1931.

Rabenius, O. Stockholms borgarskola under hundra år 1836—1936. En minnesskrift. Sthm 1936.

Richardson, G. Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet. Studia Historica Gothoburgensia II. Göteborg 1963.

Rundbäck, A. Om bristerna i elementarläroverkets nuvarande organisation jemte förslag till dess ändamålsenliga ombildning. Sthm 1870.

Sandberg, S (utg). Anna Sandström. Uppsatser, essayer, minnesanteckningar, tal. Sthm 1933.

Sandström, A. Om språkundervisning I—III, i Verdandi 1883.

— Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning, i Sandberg, S (se ovan).

- Schéele, F von. Studieplaner samt bestämmelser, råd och anvisningar rörande studier inom filosofiska fakulteten vid universitetet i Uppsala för filosofisk kandidat- och licentiatexamen. I. Humanistiska sektionens läroämnen. Uppsala 1892.
- Schmitz, B. Encyclopädie des philologischen Studiums der neueren Sprachen. Greifswald 1859.
- Schück, H. Inbjudningsskrift till åhörande af den offentliga föreläsning med hvilken professorn i engelska språket Erik Björkman tillträder sitt ämbete. Acta Academiae Upsalensis 1911.
- Schück, M. Ett försök i jmförande språklära, i Programmet för Nya elementarskolan för flickor vid avslutningen af höstterminen 1865. Sthm 1865.
- Selander, S-Å. »Den nya sången». Den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige. Lund 1973.
- Siljeström, P A. Handlingar och skrifter rörande undervisningsväsendet. Sthm 1884.
- Sillén, J af. Något om formel bildning, i Pedagogisk tidskrift 1886.
- Om skolans inflytande, i Pedagogisk tidskrift 1887.
- Sjöberg, G. Bidrag till Nya elementarskolans historia under de första femtio åren af hennes tillvaro. II. Sthm 1885.
- Sjöholm, L G. Folkskoleseminariet för manliga elever i Göteborg 1843—1956. Göteborg 1957.
- Sjöstedt, C E (utg). Studentexamen 100 år. Sthm 1963.
- Sjöstrand, W. Pedagogikens historia III:2. Utvecklingen i Sverige under tiden 1805—1920. Lund 1965.
- Skola, universitet och vetenskaper, i Cornell, J (red): Den svenska historien 9. Industri och folkrörelser 1866—1920. Sthm 1968.
- Slottved, E. Laerestole og laerere ved Københavns universitet 1537—1977. Köpenhamn 1978.
- Smedberg, E. Historik över läroverkslärarnas i Sverige praktiska utbildning åren 1801—1907, i SOU 1929:10, Bilaga 5.
- Staafl, E & Martin, G. De moderna språkens ställning i svensk skolundervisning, i Skolkommissionens betänkande. II. Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922.
- Statistiska upplysningar om svenska elementarläroverket, utgifne af den vid tredje allmänna svenska läraremötet för ändamålet nedsatta kommitté. Sthm 1855.
- Stensaasen, S. Gjennemføring av engelskundervisningen i folkeskolen. U o, u å (Särtryck ur Forskning og dannelse. J W Cappelens förlag).
- Stridsberg, M. Helpensionsinteriörer från 1860-talet, i Verdandi 1902.
- Strindberg, A. Tjänstekvinnans son. II. Jäsningstiden. En själs utvecklingshistoria (1867—1872). Sthm 1886.
- Studiehandbok för dem som vid Lunds universitet ämna aflägga filosofie kandidatexamen /.../ utgifven af Akademiska föreningen. Lund 1888.
- Studiehandbok för dem som vid Lunds universitet vilja aflägga filosofie kandidat- eller licentiatexamen enligt uppdrag af filosofiska fakulteten utgifven af fakultetens notarie. Lund 1895.
- Studiehandbok för dem som vid Upsala universitet ämna aflägga filosofie kandidatexamen /.../ utgifven af föreningen Verdandi. Uppsala 1887.
- Studiehandbok för examina vid Upsala universitet utgifven af föreningen Verdandi. 3:e omarb uppl. Uppsala 1898.
- Styffe, K. Kongl tekniska högskolan i Stockholm. Sthm 1877.
- Svedelius, C. Vår skola som vi minns den. Beskowska skolan 1867—1937. Sthm 1938.
- Sveriges undervisningsväsen. Kortfattad redogörelse utarbetad för sjunde nordiska skolmötet i Stockholm 1895 genom svenska mötesbestyrelsens utställningssektion. Sthm 1895.
- Säterstrand, B. Åt en språklärare ett språk. Separat ur Tidning för Sveriges läroverk. Karlstad 1906.
- Söderbergh, H. Fredrik Wulff och den svenska uttalsundervisningen. Några minnesord på 70-årsdagen, i Moderna språk IX, 2—3, 1915.
- Emil Rodhe. Minnesruna i Moderna språk XXX, 3, 1936.
- Södergren, A W. Sveriges elementarläroverk samt dess tidsenliga organisation. Västerås 1870.
- Söderlind, J. English, i Uppsala University 500 Years. 6. Linguistics and Philology. Uppsala 1977.
- Sörensen, A. Det svenska folkundervisningsväsendet 1860—1900. Svenska folkskolans historia. 3. Sthm 1942.
- Tarschys, K. »Svenska språket och litteraturen». Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor. Sthm 1955.
- Tegnér, E. Lunds universitet 1872—1897. Lund 1897.
- Tegnér, E d y. Om språk och nationalitet, i Svensk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur. Sthm 1874.
- Tekniska elementarskolan i Örebro 1857—1907. Örebro 1908.
- Tengström, E. Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt. Lund 1973.
- Thorén, B. Censurer och censur i moderna språk, i Årsbok för undervisningen i moderna språk, årg 4, 1960-1961. Lund 1960.
- De moderna språken, i Sjöstedt, C E (utg). Studentexamen 100 år. Sthm 1953.
- Engelskundervisningen i våra skolor - en återblick och en översikt, i Skola och samhälle 1953.
- Hundra års undervisning i moderna språk, i Pedagogisk tidskrift. Minnesskrift 1865—1964. Lund 1964.
- Titone, R. Teaching Foreign Languages. An Historical Sketch. Georgetown University, Washington 1968.
- Torgerson, S. Översättningar till svenska av skönlitterär prosa 1866—1870, 1896—1900, 1926—1930. Göteborg 1981.
- Traug, O (utg). Navigationsskolornas historia. Göteborg 1941.
- Uppsala University 500 Years. 6. Linguistics and Philology. Uppsala 1977.
- Warne, A. Striden om de s k småläroverken. Sthm 1965. (ÅSU 113)
- Weibull, J. Lunds universitets historia. IV. Lund 1968.
- Weibull, M. Lunds universitets historia 1668—1868. I. Lund 1868.
- & Tegnér, E. Lunds universitets historia 1668—1868. II. Lund 1868.
- Wennerström, T. Kungl krigsakademien och Kungl krigsskolan åren 1792—1935. Personhistoriska uppgifter. Sthm 1936.
- Wennås, O. Striden om latinväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet. Uppsala 1967.
- Werner, K. Christian Gottlob Barth, Doktor der Theologie, nach seinem Leben und Wirken gezeichnet 1—3. Stuttgart 1865—69.
- Viëtor, W. Die Methodik des neusprachlichen Unterrichts. Sammlung Neuphilologischer Vorträge und Abhandlungen herausgegeben von Wilhelm Viëtor III. Leipzig 1902.
- Wigforss, E. Minnen. I. Sthm 1950.
- Wigforss, V. Cecilia Fryxell. En märkeskvinna inom pedagogik och missionsarbete i 1800-talets Sverige. Kalmar 1960.
- Wikmark, G. Carl Johan Blomberg. En språkforskarens studieår och livsgärning. Sthm-Uppsala 1981. (ÅSU 150)

Wollin, N G. Från ritskola till konstfackskola. Konstindustriell undervisning under ett sekel. Sthm 1951.

Vägen till och genom skolan. Karlskrona 1864.

Zimmerman, A. Stadga för rikets allmänna läroverk af den 1 november 1878 med däri intill år 1896 vidtagna ändringar samt stadga angående mogenhetspröfning vid rikets högre allm läroverk den 22 mars 1895. Sthm 1896.

— & Stjernstedt, A F. Samling af författningar m m rörande allmänna läroverken och pedagogierna. Sthm 1879.

Åstrand, S. Reallinjens uppkomst och utveckling fram till 1878. Sthm 1976. (ÅSU 137)

Åström, A. Privatskoleväsendets, särskilt flickskolornas, yttre utveckling sedan början av 1800-talet, i Skolkommisionens betänkande. II. Historiska översikter och särskilda utredningar. Sthm 1922.

Öfversikt af Filologiska sällskapets i Lund förhandlingar 1881—1888, i Lunds universitets årsskrift XXV Afd 3. Lund 1890.

Österberg, E. Undervisningsfråga vid Nya elementarskolan. Handlingar i ett besvärsmål. Sthm 1901.

Personregister

Hänvisningar ges endast i undantagsfall till noterna och ej alls till bilaga 7. På sida som kursiverats finns födelse- och om möjligt också dödsår angivna.

- Addison, Joseph 30
Adlersparre, Sophie 163, 167
Afzelius, Jon Arvid 41, 45 f, 52, 68, 132 f, 135, 142, 187, 195 ff, 199, 207, 209, 222, 225, 254
Afzelius, R 244
Ahn, Johann Franz 185
Aisopos 136
Alfvegren, Georg 202
Allwood, Charles 198
Almquist, Sofi 174, 176, 225 f
Almqvist, Carl Jonas Love 200
A.L.O.E. (pseud för Charlotte Maria Tucker) 173
Andersson, Herman 246
Anjou, Lars Anton 86
Arctander, August 183 ff, 226
Arngart, Olof 35
Arnold, Thomas 113
Ashley, F M 31
Asklöf, Isaac 240
Atterbom, Per Daniel Amadeus 36
Aubourne, Ino Th 214
Aurell, Claes Johan Emil 244
- Bahr, Julia von 174, 176
Bannerman, Helena 182
Behm, Olof Peter 68, 139, 240
Behre, Frank 54
Bergendal, Jonas Peter 139
Berglund, Charles A 220
Bergman, Carl Gustaf 98
Bergman, Martina 171
Bergsten, Nils 13
Berlin, Carl Erhard 243
Berlitz, Maximilian D 174, 216 f, 225 f
Berndtson, Christoffer Isak Bernhard 242
Beronius, Viktor Hjalmar 245
Bétis, Victor 212
Bingley, Elizabeth Mary 198
Biörklund, Hedvig 175
Björk, Lennart 55
Björkhagen, Immanuel 202
Björkman, Carl Gustaf 44, 133, 254
Björkman, Erik 35, 47 ff, 53 f, 240
Blanche, August 32
- Blomberg, Carl Johan 37, 244
Boheman, Måuritz 41
Bohnhof, Anna 137
Boklund, Gunnar 49
Borg, Fredrik Theodor 92
Bowring, Emma Godfray 198
Brate, Erik 240
Brekke, Knud 45, 132, 187, 254
Browning, Robert 34
Bulwer-Lytton, Edward 138, 140
Brunell, Lars 141
Burnett, Frances Hodgson 133, 173, 254
Butler, Samuel 215
Bülow, Christian 205
Byron, George Noel Gordon 30, 51, 90, 141, 147
Byron, Henry 39, (41)
Böttiger, Carl Wilhelm 36 f, 49, 93
- Callerholm, J W 139
Calwagen, A F 201
Calwagen, Ernst Gottfrid 105, 130 ff, 134, 142, 166, 169, 254
Calwagen, Fredrik M 199
Carl, prins 26, 186
Carlson, Fredrik Ferdinand 36, 84, 102, 192
Carnegie, Andrew 53 f
Carnegie, David 50
Carroll, Lewis (pseud för Charles Lutwidge Dodgson) 182
Casselli, Hilda 64 f, 167, 169, 173
Cederschiöld, Henrik Samuel 242
Chaucer, Geoffrey 29, 39, 239 f
Collin, August Zacharias 26, 131, 133, 239, 243, 254
Collins, William Wilkie 43
Cooper, James Fenimore 140
Craik, Mrs (f Dinah Mulock) 140, 173
Crump, W H 137
Crüger, Carl 185
- Dahlander, Pontus 217 ff
Dahlstedt K A 240
Dante Alighieri 25
Despard, Rev 52

- Dickens, Charles 26, 28, 30, 41, 52, 131, 137, 139 f, 147, 169, 173, 215, 254
 Donner, Heinrich Wolfgang 49
 Doyle, Arthur Conan 140
 Drake, Gustaf Axel Ludvig 244
 Dryden, John 30
 Drysén, Johan Albert 101, 242
 Dubb, Paul Johan Christoffer 90, 242
 Dörr, Franz 175
- Edgren, August Hjalmar 50 f, 54
 Edman, Lars 37 f, 40, 42, 239
 Edström, Ernst Ludvig 245
 Eklund, Ludvig August 239
 Ekwall, Eilert 35, 47 f, 53, 241
 Eldrup, Helena 158
 Elfstrand, Daniel 46, 68, 133, 135, 142, 175, 182, 207 ff, 225, 254
 Eliot, George (pseud för Mary Ann Evans) 140
 Ellegård, Alvar 54
 Elmquist, Gustaf 244
 Emerson, Ralph Waldo 51
 Enblom, Viktor 29, 90, 126 f, 242
 Erdmann, Axel 37, 38 f, 40, 42, 44, 47 ff, 56, 68, 89, 95, 122 f, 138, 236, 239, 242
 Ernst, Gustaf 34, 141
 Escott 45
 Eugen, prins 26, 186
 Ewing, Mrs (f Juliana Horatia Gatty) 173
- Fant, Carl Johan Michael 245
 Fearenside, Charles Scott 32 f, 221
 Fevrell, Walter 189
 Flach, Ulrik Ferdinand 242
 Flügel, C A (pseud för J A Henning) 221
 Forsten, Elin 137
 Franzén, Elis 153 (not 32)
 Frese, Amalia Augusta de 160
 Friedberg & Mode 136
 Fritze 133, 191
 Fryckstedt, Olov 49
 Frykman, Erik 54
 Fryxell, Cecilia 158 f, 170
 Fuhrken, George Ernest 46, 180, 198
- Gabrielson, Arvid 55, 202, 210
 Gadd, Johan Adolf 90, 242
 Gantter, Ludwig 29, 135
 Gatty, Margaret Scott 173
 Geijer, Erik Gustaf 106
- Geijer, Per Adolf 23, 95
 Gepp, Hubert Majendie 44 f
 Gibbs, Philip 180
 Gierow, Arvid 203 f
 Goethe, Johann Wolfgang 43
 Goldschmidt, Thora 137, 174
 Goldsmith, Oliver 28, 126, 138 ff, 185
 Gouin, François 175, 187, 212, 216 f, 225
 Grunewald, Gottfried 230 (not 3)
 Grönlund, Jonas Ulrik 126, 128, 214, 218
 Gullberg, Gotthard 244
 Gumperd, J A 190, 203 f
 Gustaf, prins 186
 Günther, F W 220
- Hæusser 222 f
 Hagberg, Carl August 25, 35
 Hagberg, Jakob Theodor 37, 40, 49, 95, 110
 Haggard, Henry Rider 40 f, 140
 Hallam, Henry 30
 Hallbeck, Einar Svensson 241
 Hamilton, James 127, 185
 Hammar, August 127
 Hammar, Elisabet 12
 Hammarberg, Viktor 198
 Hansen, T J 137
 Harlock, Walter Ernest 33, 45 ff, 202, 209
 Harte, Bret 41
 Harvey, William Frederick 32 f, 141
 Heckscher, Ebba 158 f
 Hedin, Edit 158
 Hedin, Sven Adolf 106, 139
 Henriksson, Sven O 12, 123
 Henriques, Mauritz 243
 Henschen, Salomon Eberhard 109 f
 Herlén, Erland 129, 131, 166, 169, 191, 242, 254
 Hermod, Hans Svensson 194, 222 f, 226
 Herrig, L 136, 138
 Herslow, Carl Christian Peter 244
 Heyman, Harald Ernst 241
 Hierta, Lars Johan 91
 Himmelstrand, Johan Ludvig Victor 139, 243
 Hjorth, Hjalmar 186, 208
 Hoadly, Samuel 222
 Holthausen, Ferdinand A W 51 f, 54
 Hope 32
 Howe, Rev 52
 Humble, Julius 64 f, 165, 173 f
 Högstadius, Jacob Oscar 135, 139 243
- Hökerberg, Lars 69
 Hörner, H 220
- Irving, Washington 41, 126, 130, 138 ff, 166, 169
 Isberg, Carl Magnus 240
- James 138
 Jensen, Arthur M 223
 Jerome, Jerome K 140
 Jerrold, Douglas 140
 Jespersen, Otto 27, 39, 41 f, 45, 68, 137, 181, 237
 Jonson, Ben 28, 240
 Josephson, Aksel 241
 Jungberg, Carl Gustaf 220
- Kerfstedt, Amanda 31
 Key, Ellen 180 f, 226
 Kidd, Erskine 199
 Kinberg, Sven Andersson 204
 Kipling, Rudyard 32, 140, 182, 221
 Kjederquist, John 60
 Kjellberg, Olivier Constantin 186
 Kjærström, Frans Oskar 67
 Klingberg, Göte 228 (not 6)
 Klinghardt 68
 Klini, Axel Henrik 245
 Klintberg, Mathias 246
 Knutsson, Karl Artur Botvid 241
 Koch, Nils Samuel von 100
 Koch, Richert von 163 f
 Kock, Ernst Albin 34, 240
 Kolmodin, Gustaf 97 f
 Kron, Richard 137
 Kyle, Gunhild 156
 Kürschner, Friedrich 199
- Lagerstedt, Lotten 171
 Langenfelt, Gösta 202
 Langenscheidt, Gustav 215 f, 225
 Laurin, Albert 239
 Leander, Jonas Erik Magnus 245
 Leigh Fry, E N (pseud för Mrs Napier Lefroy) 141
 Lenander, Johan Henrik Rossini 246
 Leonardsson, Sigurd 12
 Lidforss, Volter Edvard 27 ff, 33 ff, 38, 60, 64, 67, 95, 135, 239
 Lignell, Carl Fredrik 36
 Liljegren, S Bodvar 49
 Liljeholm, Anders Fredrik 206
- Lind af Hageby, Lizzy 175, 212
 Lindgren, Erik 65, 133, 141, 187, 202, 254
 Lindh, Const 199
 Lindström, A A 162
 Ljung, Magnus 55
 Ljunggren, Carl August 240
 Ljunggren, Wilhelm Philip Ferdinand 240
 Locke, John 184
 Longfellow, Henry W 41, 140, 159, 169
 Lundberg, August 245
 Lundborg, Nils 246
 Lundell, Johan August 39, 68, 170
 Lundgren, Fredrik 206
 Luther, Martin 30
 Lutz, Rev 52
 Löfgren, Oscar Leonard 197
 Löfvenberg, Mattias 55
 Löfving, Concordia 171, 186
 Löwenhielm, Gustaf Samuel 88, 184
- Macaulay, Thomas 29 f, 90, 130, 138 ff, 147, 173, 197
 Malmberg, Theodor 65, 101, 245
 Marryat, Frederick 136, 138, 140
 Martin, Gerda 81
 Massey, C 133, 141, 254
 Mathesius, Nils Aron 106, 129 ff, 132, 134, 166 f, 169, 246, 254
 May, Alfred 65, 126 ff, 142, 158, 198, 254
 May, Amy 64 f, 158
 May, Elizabeth 158
 Meeden, C F 199
 Meidinger, Johann Wallentin 185
 Milton, John 30, 51, 147, 185
 Moberg, Peter 200
 Moberg, Vilhelm 221
 Modin, Johan Engelbrekt 106, 166, 244
 Molesworth, Mary Louisa 173
 Molière, Jean Baptiste 25
 Montgomery, Florence 140
 Moore, Thomas 30
 Moquist, Carl Johan 242
 Morén, Carl Gustaf 33, 130 f, 133 f, 139, 166, 169, 191 ff, 214, 216, 217 ff, 254
 Morgan, David Lloyd 30 ff, 46
 Morgan, Rev 52
 Morris 32
 Munthe, Åke 199
 Möller, Carl Axel Frithiof 244
- Nelson, Axel 241
 Nerman, Carl Arvid 242, 244

- Nilson, August Nicolaus 193
 Nilsson, Elof E 125 f, 138 f, 240
 Nilsson, Lars Gabriel 26, 131, 133, 239, 254
 Nohlgren, Rune 232 (not 34)
 Nordfelt, Alfred 117
 Nordlund, Karl 81
 Nordström, Thor 245
 Noreen, Adolf Gotthard 70
 Norinder, Alfred Viktor 162, 242 f
 Nyman, Josef Theodor 76 (not 7)
- Olde, Emanuel Matthias 25, 27, 35 f, 88, 126 f, 131, 254
 Oldin, C M 75 (not 4)
 Ollendorf, Heinrich Gottfried 128, 214 ff, 218, 225
 Olsson, William 188
 Oscar, prins 26, 186
 Ouida (pseud för Louisa de la Ramée) 32, 41, 141
 Owen, Samuel 73 (not 5)
 Oxenstierna, Erik Gustaf 214
 Palm, August 219 f
 Palmgren, Carl 241
 Palmgren, Fredrik 166 ff, 169, 171
 Palmgren, Johan Ferdinand 240
 Palmgren, Karl Edvard 178 ff, 225
 Paues, Anna 47, 240
 Percy, Thomas 28
 Persson, J 141
 Peterson, Emil 27 f
 Philipson, Helen 122
 Ploetz, Carl Julius 185 f
 Pope, Alexander 30
 Prendergast, Thomas 215
 Pählman, Otto och Johan M 194
- Quousque Tandem (pseud, se Viëtor)
- Ramsten, Carl Henrik 201
 Ray, E A 179
 Reinius, Ernst Josef 241
 Ribbing, Sigurd 98
 Richardson, Gunnar 81, 219
 Ringenson, Carl Axel 65
 Robertson, T 185
 Rodhe, Gustaf Emil 32 f, 34, 52 f, 60, 115 f, 133, 135, 141 f, 175, 183, 187, 217, 240, 254
 Romberg, Hans Birger 141
 Romdahl, Per Axel Cyrus 239, 245
 Rosenthal, Richard S 215 f, 218, 225 f
- Rosman, Johan Oskar 154 (not 1), 243
 Rossetti 32
 Rudebeck, Sigrid 170 f
 Rundbäck, Abraham 96
 Rydberg, Sven 25, 35
 Rydberg, Viktor 32
 Rynell, Alarik 55
- Sandström, Anna 69, 165, 171, 177, 237
 Sarauw, Christian 181
 Schaar, Claes 35
 Schartau, Frans 194, 198
 Schiller, Friedrich 43
 Schmidt, Knut Fredrik 240
 Schoug, Thalia 171, 175
 Schrevelius, Alma 175
 Schück, Henrik 36, 240
 Schück, Martin 162
 Scott, Walter 30, 41, 52, 138 ff, 169, 173, 197
 Seidenstücker, Johann Heinrich 185
 Selig, M 219
 Seppänen, Aimo 55
 Serenius, Jacob 201
 Sewell, Anna 141
 Shakespeare, William 27, 29 f, 34, 37 f, 43, 48, 51, 90, 138 ff, 147, 185, 239 ff
 Shelley, Percy Bysshe 32
 Sheridan, Richard 28, 30, 140
 Sievers P F 185 f
 Siljeström, Per Adam 82, 85
 Simon, Jules 164
 Sjöstrand, Wilhelm 81
 Smith, Miss 158
 Snapp, M E, Rev 198
 Sommer, Mogens Abraham 220
 Sommerfelt, K L 137
 Sorelius, Gunnar 49, 55
 Spencer, Herbert 30, 106, 171
 Spenser, Edmund 39
 Staaf, Erik 81
 Stecksén, Jonas 35
 Stenkula, Anders Oskar 193
 Stephens, George 26, 134, 139
 Sterky, Fredrik 199
 Stern, Nils Gustaf 54
 Stevenson, Robert Louis 32, 140
 Stjernberg, C W 241
 Stretton, Hesba (pseud för Sarah Smith) 173
 Stridsberg, Maria 159
 Strindberg, August 37 f, 73 (not 5)
 Storm, Johan 39, 41, 60
- Sturzen-Becker, Vilhelm 26 f, 41, 115 f, 131, 133 f, 139, 169, 186, 2101, 221, 239, 254
 Sundberg, Arvid 243
 Sundblad, Johan Rudolf 222
 Sundén, Karl Fritiof 48, 54, 241
 Sundstén, Per Johan 243
 Svartvik, Jan 35
 Svensson, Alfred 215 f, 218
 Svensson, Jakob Vilhelm 240
 Swan, Howard 212
 Sweet, Henry 29, 41, 46, 60, 132, 137 f, 196
 Sydow, Carl Fredrik von 243
 Söderlind, Johannes 49
- Tauchnitz 136, 140
 Tegnér Esaias d y 99
 Tegnér, Esaias d à 40
 Tengstrand, Erik 49
 Tennyson, Alfred 31 f, 141, 164
 Thackeray, William Makepeace 30, 43, 52, 140, 147
 Thaning, Kirstine 174
 Thengberg, Jane (f Miller) 65, 158, 161
 Thorelli, O 219
 Thorén, Birger 81
 Thorpe 25
 Thun, Nils 55
 Toussaint, Charles 215 f, 225
 Trollope, Anthony 43
 True 137
 Twain, Mark (pseud för Samuel Clemens) 140
- Uffe (pseud, se Sandström)
 Uggla, Theodor 199
- Velhagen & Klasing 136
 Veriola (pseud) 171
 Viëtor, Wilhelm 39, 105, 175, 182
- Wadstein, Nils Elis 53 f, 95
 Walker, John 88, 127, 133, 187
 Wallenberg, Knut 199
 Wallerstedt, Jenny 174
 Wallin, Herman 153 (not 33)
 Wallmark, Lars Johan 190
 Wallström, Suno Gallus 131, 254
- Walter, Fredrik 199
 Walter, Max 179 f
 Walther, Erwin 220
 Wendell, Henning 141
 Wennerberg, Gunnar 101 f
 Wennerberg, Johan Wilhelm 201
 Wennerström, John 220
 Wennäs, Olof 81
 Wenström, Edmund 33, 46, 133, 254
 Westall, William Hawksley 52, 198
 Westerberg, Ludvig 220
 Western, August 39, 41 f, 68, 137 f, 196
 Whitlock, Ellen 210
 Wickberg, Rudolf Mauritz 27
 Widholm, Alexander Emanuel 240
 Widmark, Per Fredrik 26, 131, 133, 254
 Wieselgren, Peter 203
 Wigert, Oscar Peter 244
 Wikmark, Gunnar 37
 Wilde, Oscar 34
 Wimmer, Ludvig Frands Adalbert 70
 Wingstedt, Carl 65
 Wordsworth, William 51
 Wulff, Fredrik 27 ff, 70, 115 f, 121, 123
- Yonge, Charlotte Mary 140, 173
- Zachrisson, Robert Eugen 49
 Zander, Emilie 159
 Zander, Hilma 159
 Zengerlein, Jacob 220 f
 Zethraeus, August Gerhard 38, 239, 245
 Zetterquist, Carl Gustaf 214
 Zetterström, Sven 198
- Åbergsson, Anna 212
 Åhnebrink, Lars 49
 Åstrand, Sigurd 8, 95
- Ählström, Karin 175, 179
- Öberg, Anton Birger 121
 Ödman, Nils Petrus 209, 239, 244
 Öhrlander, Carl Niclas 126, 203
 Öman, Viktor Emanuel 38, 41, 215, 239, 254
 Österberg, Edvin 154 (not 25)